

Τά κείμενα πού ἀπαρτίζουν τό βιβλίο —κείμενα σύντομα
καί συχνά συνδεδεμένα μέ τήν άμεση πραγματικότητα—
έχουν έναν εισαγωγικό χαρακτήρα πού μπορεί νά εύκο-
λύνει τήν πρόσβαση στά έκτενέστερα καί ίσως δυσκολό-
τερα γραπτά τοῦ έργου τοῦ Κ. Καστοριάδη. Ὁ ἀναγνώ-
στης θά μπορέσει ἔτσι νά ἐξοικειωθεῖ μέ έναν τρόπο σκέ-
ψης πού εἶναι στήν οὐσία του ὁ ἴδιος, εἴτε γιά ψυχανάλυ-
ση πρόκειται, εἴτε γιά φιλοσοφία, εἴτε γιά τίς φιλοσοφι-
κές συνέπειες τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης, εἴτε γιά τό πρό-
βλημα τῆς δημοκρατίας στίς χῶρες τοῦ Τρίτου Κόσμου.
Θά μπορέσει ἐπίσης νά ἐλέγξει, σέ συγκεκριμένα θέματα,
τή σημασία καί γονιμότητα τῶν ιδεῶν πού ἀναπτύσσο-
νται στά πιά θεωρητικά κείμενα.

9 789607 949219
ISBN: 960-7949-21-8

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ • ΚΑΙΡΟΣ

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

Καιρός

ΥΨΙΛΟΝ / ΒΙΒΛΙΑ

ΤΑ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙΑ ΤΟΥ ΛΑΒΥΡΙΝΘΟΥ

1. Τά σταυροδρόμια τοῦ λαβυρίνθου
- 2α. Καιρός
- 2β. Χῶροι τοῦ ἀνθρώπου
3. Ὁ θρυμματισμένος κόσμος
4. Ἡ ἀνοδος τῆς ἀσημαντότητας
5. Fait et à faire
6. Figures du pensable

ὑψιλον / βιβλία

Υ

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

καιρός

Μετάφραση
Κώστας Κουρεμένος

ὑψιλον / βιβλία

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Εισαγωγικό σημείωμα για την ελληνική έκδοση</i>	9
Μετάβαση	11
Ἡ βιομηχανία τοῦ κενοῦ	21
Ψυχανάλυση καὶ κοινωνία I	29
Ἄς ἀφήσουμε τίς αὐταπάτες	45
Τό πιό σκληρό καί πιό εὐθραυστο καθεστώς	53
Πολωνία, ἡ δική μας ἦττα	63
Τό ρωσικό καθεστώς θά διαδεχθεῖ τόν ἑαυτό του	67
Ἄ Ο Μάρξ σήμερα	73
Ποιά Εὐρώπη; Ποιές ἀπειλές; Ποιά ὑπεράσπιση;	87
Ψυχανάλυση καὶ κοινωνία II	93
Τρίτος κόσμος, τριτοκοσμισμός καί δημοκρατία	107
Ἡ «ἀριστερά» τό 1985	117
Πέντε χρόνια μετά	123

Εἰσαγωγικό σημεῖωμα τοῦ συγγραφέα γιά τήν ἑλληνική ἔκδοση

Τά κείμενα πού ἀκολουθοῦν, ἀπαρτίζουν τό πρῶτο μέρος τοῦ Β' τόμου τοῦ ἔργου *Σταυροδρόμια τοῦ Λαβυρίνθου* πού ἐκδόθηκε στή Γαλλία τόν Ἀπρίλη τοῦ 1986 μέ τόν ἐπίτιτλο *Domaines de l'homme* (Τόποι τοῦ ἀνθρώπου).

Ἐδῶ δημοσιεύονται χωριστά γιά λόγους, ἐν μέρει, περιστασιακούς. Ὑστερα ἀπό πολλές ἐκδοτικές καί μεταφραστικές περιπέτειες, ἡ ἑλληνική ἔκδοση τοῦ Α' τόμου (πού ἐκδόθηκε στά γαλλικά στίς ἀρχές τοῦ 1978) θά κυκλοφορήσει τούς πρώτους μῆνες τοῦ 1988. Θά ἀκολουθήσει ἡ ἔκδοση τῶν ὑπολοίπων μερῶν τοῦ Β' τόμου (Κοινωνία, Πόλη, Λόγος). Ὅταν παρουσιάστηκε ἡ δυνατότητα νά ἐκδοθῶν χωριστά καί γρήγορα τά κείμενα πού περιέχονται ἐδῶ, δέν εἶχα κανένα λόγο νά καθυστερήσω τήν ἔκδοσή τους.

Ἐνας δεύτερος καί πιό οὐσιαστικός λόγος εἶναι ὅτι ἡ μορφή τους —κείμενα σύντομα καί συχνά συνδεδεμένα μέ τήν ἄμεση πραγματικότητα— τούς δίνει ἕναν εἰσαγωγικό χαρακτήρα πού μπορεῖ νά εὐκολύνει τήν πρόσβαση στά ἐκτενέστερα καί ἴσως δυσκολότερα γραπτά αὐτοῦ τοῦ ἔργου (*Σταυροδρόμια τοῦ Λαβυρίνθου*) καί στή *Φαντασιακή θέσμιση τῆς κοινωνίας*. Ὁ ἀναγνώστης θά μπορέσει ἔτσι νά ἐξοικειωθεῖ μέ ἕναν τρόπο σκέψης πού εἶναι στήν οὐσία του ὁ ἴδιος εἴτε γιά ψυχανάλυση πρόκειται, εἴτε γιά φιλοσοφία, εἴτε γιά τίς φιλοσοφικές συνέπειες τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης, εἴτε γιά τό πρόβλημα τῆς δημοκρατίας στίς χῶρες τοῦ Τρίτου Κόσμου. Θά μπορέσει ἐπίσης νά ἐλέγξει, σέ συγκεκριμένα θέματα, τή σημασία καί γονιμότητα τῶν ιδεῶν πού ἀναπτύσσονται στά πιό θεωρητικά κείμενα.

Ἄς μοῦ ἐπιτραποῦν ἐδῶ μερικές σύντομες ὑποδείξεις γιά ὅσους ἀναγνώστες θέλουν νά βροῦν ἐκτενέστερες ἀναπτύξεις τῶν ζητημάτων πού συζητοῦνται σ' αὐτό τό βιβλίο:

— Σχετικά μέ τήν ψυχανάλυση, τό «Ἐπιλεγόμενα σέ μιά θεωρία τῆς ψυχῆς...» καί «Ἡ ψυχανάλυση: πρόσταγμα καί διαύγαση», *Σταυροδρόμια τοῦ Λαβυρίνθου*, τόμος Α', καί *Ἡ φαντασιακή θέσμιση τῆς κοινωνίας*, κεφ. VI.

— Σχετικά μέ τόν Μάρξ καί τό μαρξισμό, ἡ «Εἰσαγωγή» στή *Γραφειοκρατική κοινωνία*, τόμος Α', τό κεφ. I τῆς *Φαντασιακῆς θέσμισης*

της κοινωνίας, και «'Απ' τόν Μάρξ στον 'Αριστοτέλη και άπ' τόν 'Αριστοτέλη σέ μās» (Σταυροδρόμια, τόμος Α').

— Σχετικά μέ τή Ρωσία και τό καθεστώς της, τά κείμενα στή Γραφειοκρατική κοινωνία, τόμος Α' και Β', «Τό κοινωνικό καθεστώς της Ρωσίας» και «Οί μοῖρες τοῦ ολοκληρωτισμοῦ» (Σταυροδρόμια, τόμος Β'), και Μπροστά στον Πόλεμο.

— Σχετικά μέ τήν πολιτική στις «δυτικές» χώρες, Σύγχρονος καπιταλισμός και επανάσταση και 'Η γαλλική κοινωνία.

Τριπόταμος, Τήνος, Αύγουστος 1986
Κορνήλιος Καστοριάδης

ΜΕΤΡΟΠΟΛΙ: Στή συζήτηση για τόν «ύπαρκτό σοσιαλισμό» άμφισβητήσατε όρισμένες σημαντικές κατηγορίες της σκέψης του Μάρξ. Κατά πόσο θά μπορούσε νά πει κανείς πως προσπαθήσατε νά ξαναδιαβάσετε τόν Μάρξ μέ βάση τόν Στάλιν και νά αναγνωρίσετε στα σταλινικά έπιτεύγματα τά όρια του πολιτικού και του πολιτιστικού όρίζοντα όχι μόνο του λενινισμού μά και του ίδιου του μαρξισμού; Θέλετε νά μās εξηγήσετε τίς πιο σημαντικές φάσεις αυτής της κριτικής πορείας;

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ: Τό ζήτημα, φυσικά, δέν ήταν νά ξαναδιαβάσω τόν Μάρξ μέ βάση τόν Στάλιν, συγγραφέα άνύπαρκτο και δισεκατομμυριούχο δήμιο, αλλά μέ βάση τή ρωσική πραγματικότητα, μέ βάση όλη τήν εξέλιξη που όδήγησε από τήν επανάσταση του 1917 στην έγκαθίδρυση του βαρύτερου καθεστώτος εκμετάλλευσης, καταπίεσης και κυριαρχίας που έχει γνωρίσει ή ιστορία. Για νά γίνει αυτό, έπρεπε πρώτα νά ξεσκεπαστεί όχι μόνο ή σταλινική (και σήμερα μπρεζνιεφική) άπάτη του «ύπαρκτου σοσιαλισμού», μά και νά διαλυθούν επίσης οι εκλογικεύσεις και τό κομφούζιο ιδεών του τροτσκισμού σχετικά μέ τό χαρακτήρα της Ρωσίας ως «έκφυλισμένου εργατικού Κράτους» και της «έθνικοποίησης» και του «σχεδιασμού» ως «βάσεων του σοσιαλισμού». Τά πορίσματα αυτής της ανάλυσης ήταν για μένα δεδομένα από τό 1946 κιόλας (πρβ. τά κείμενα που αναδημοσιεύονται στή Γραφειοκρατική κοινωνία). Στή Ρωσία αναδύθηκε ένα κυρίαρχο και εκμεταλλευτικό στρώμα ή τάξη, ή γραφειοκρατία. 'Η ανάδυση αυτή έγινε δυνατή εξαιτίας της εκμηδένισης, ανάμεσα στα 1917 και στα 1921, του όποιου γνήσιου και αυτόνομου ρόλου των όργάνων που είχαν δημιουργήσει οι μάζες (σοβιέτ, εργοστασιακές επιτροπές), προς όφελος της αποκλειστικής και άπόλυτης εξουσίας του μπολσεβίκικου κόμματος. Γύρω άπ' αυτό τό κόμμα συσπειρώθηκαν όλα τά ήγετικά στρώματα του νέου Κράτους, που ξαναχτίστηκε βιαστικά μέ βά-

* Όλα τά βιβλία, στις εκδόσεις «ΰψιλον/βιβλία» εκτός άπ' τήν Φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας, (Έκδόσεις Ράππα).

* Συνέντευξη της 30ής Νοέμβρη 1978 στο μηνιαίο ίταλικό «άριστεριστικό» έντυπο *Metropoli* («'Ινδιάνοι των μητροπόλεων» κτλ.). Δέν νομίζω ότι δημοσιεύτηκε.

ση τό παλιό μοντέλο τῆς παραγωγῆς καί τῆς οἰκονομίας ἀπό τόν Λένιν, τόν Τρότσκι καί τούς μπολσεβίκους. Συμπέρασμα ἀρνητικό: ὁ σοσιαλισμός δέν μπορεῖ μέ κανέναν τρόπο νά ἐγκαθιδρυθεῖ μέσω τῆς ἐξουσίας ἐνός Κόμματος πού θεωρεῖ πώς εἶναι ἡ ἡγεσία τῆς ἐργατικῆς τάξης καί τῆς ἐπανάστασης· μιά ἐξουσία τέτοιου εἴδους ἀναγκαστικά ὀδηγεῖ στήν παλινὸρθωση ἐνός ἀπόλυτου γραφειοκρατικοῦ καπιταλισμοῦ. Συμπέρασμα θετικό: σοσιαλισμός εἶναι ἡ ἐξουσία τῶν αὐτόνομων ὀργάνων τῶν μαζῶν καί τῶν κοινοτήτων, ὅπου αὐτό μεταφράζεται, βέβαια, σέ ἐξάλειψη τῶν παλιῶν κυρίαρχων στρωμάτων, καπιταλιστικῶν καί γραφειοκρατικῶν, μὰ ἀκόμα (καί κυρίως) σέ θετική ἐξουσία αὐτῶν τῶν ὀργανισμῶν σέ ὅλες τίς πλευρές τῆς κοινωνικῆς ζωῆς: συλλογική διεύθυνση τῆς παραγωγῆς ἀπό τούς ἐργαζομένους, τῶν τοπικῶν κοινοτήτων ἀπό τούς κατοίκους κτλ.

Εἶναι ὀλοφάνερο πώς αὐτά ἔρχονται σέ ριζική ἀντίθεση μέ τή λενινική ἀντίληψη γιά τό Κόμμα καί τόν «ἡγετικό ρόλο» του. Ἄλλά δέν πρέπει νά μᾶς διαφύγει πώς αὐτή ἡ λενινική ἀντίληψη ἔχει τίς ρίζες της, αὔτε λίγο αὔτε πολύ, στόν ἴδιο τόν Μάρξ. Μέ δύο λόγια: ὁ «ἡγετικός ρόλος» τοῦ Κόμματος ἔχει «θεμέλιο» τήν ἰδέα (τήν πρόληψη) πώς τό Κόμμα κατέχει τήν ἀλήθεια: τόν «ἐπιστημονικό σοσιαλισμό», τό μαρξισμό. Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ τώρα θεωρεῖ πώς ἡ ἀντίληψή του ἀποτελεῖ ἔκφραση τῆς ὀπτικῆς γωνίας τοῦ προλεταριάτου, πού εἶναι ἡ «τελευταία τάξη» τῆς ἱστορίας, «καθολική» τάξη κτλ. Μέ αὐτό τόν τρόπο ἡ θεωρία αὐτή παρουσιάζεται σάν κάτοχος μιᾶς ἀπόλυτης ἀλήθειας —καί ἀκόμα, ἀποφασίζει ποιός εἶναι ἀληθινά «προλετάριος» καί ποιός δέν εἶναι. (Μέ αὐτό τόν τρόπο ὁ Λένιν καί ὁ Τρότσκι θά τουφεκίσουν τούς ἐξεγερμένους τῆς Κροστάνδης, λέγοντας πώς δέν εἶναι «ἀληθινοί» ἐργάτες καί δέν μπορούσαν νά εἶναι ἀφοῦ ἐναντιώνονταν στό Κόμμα.)

Ἔτσι, ὀδηγήθηκα σέ μιά κριτική ἐπανεξέταση τοῦ ἴδιου τοῦ Μάρξ πού τήν ἄρχισα (ξεκινώντας ἀπό τήν «οἰκονομική ἐπιστήμη» τοῦ Μάρξ) στά 1952-1953 (κείμενα γιά τή «Δυναμική τοῦ καπιταλισμοῦ») καί πού ὀλοκληρώθηκε μέ μιά συνολική καί ὀριστική ρήξη μέ τόν διανοητικό κόσμο τοῦ Μάρξ στά 1964-1965 («Μαρξισμός καί ἐπαναστατική θεωρία» στά τεύχη 36 ἔως 40 τοῦ Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα, πού ἀναδημοσιεύτηκε τό 1975 σάν πρῶτο μέρος τῆς Φαντασιακῆς θέσμισης τῆς κοινωνίας). Ὁ Μάρξ ἔπνιξε ὁ ἴδιος τό ἐπαναστατικό στοιχεῖο πού περιεῖχε ἐν σπέρματι ἡ σκέψη του καί πού ἐκφράζεται κυρίως, μὰ ὄχι ἀποκλειστικά, στά νεανικά

του γραφτά. Ὁ Μάρξ ξαναγύρισε σέ μιά θεωρητικίστικη, ἐνορατική στάση. Πιστεύει πώς μπορεῖ νά διατυπώσει «νόμους τῆς ἱστορίας» —κάτι που εἶναι παραλογισμός. Ἀπό κείνη τή στιγμή παραγνωρίζει αὐτόματα τήν ἐπανάσταση ὡς ἱστορική δημιουργία. Καθιστᾷ τό σοσιαλισμό προκαθορισμένο καί ὀρισμένο στάδιο τῆς ἱστορίας —ἐνῶ ὁ σοσιαλισμός εἶναι ἓνα πολιτικό καί ἱστορικό πρόταγμα [projet], τό πρόταγμα τῆς θέσμισης μιᾶς αὐτόνομης κοινωνίας. Ὁ Μάρξ γίνεται ἀπόλυτα δέσμιος τῶν κοινωνικῶν φαντασιακῶν σημασιῶν τοῦ καπιταλισμοῦ τοποθετώντας στό κέντρο τοῦ ὅλου τήν οἰκονομία καί τήν «ανάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων» μέ βάση αὐτή τή θέση του κατακρεουργεῖ ὅλη τήν προηγούμενη ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, ἐναντίον τῆς ὀποίας διατυπώνει μὴ ἀθέμιτο τρόπο κατηγορίες πού ἔχουν κάποιο νόημα —μὰ, καί πάλι, ἐν μέρει— μόνο στήν κλασική καπιταλιστική κοινωνία. Δέν βρίσκει τίποτα τό ἐπιλήψιμο στήν ψευτο-«ὀρθολογικότητα» τῆς καπιταλιστικῆς τεχνικῆς, στήν ὀργάνωση τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς· τίς θεωρεῖ ὀρθολογικές, δίχως ἄλλη κουβέντα (αὐτό θά τό ξανασυναντήσουμε σέ πλήρη ἀνθηση στόν Λένιν καί στήν πρακτική πού ἀκολούθησε), καί τό μόνο πού πρέπει ν' ἀλλάξει εἶναι πώς πρέπει νά πάψουν νά εἶναι στήν ὑπηρεσία τοῦ κέρδους, τοῦ κεφαλαίου κτλ. Ἡ «φιλοσοφία» του εἶναι πράγματι, στήν οὐσία της, μιά ρασιοναλιστική φιλοσοφία. Ἐντέλει, ὁ Μάρξ ἀντιπροσωπεύει τήν ὀριακή ἀπόληξη τῶν κοινωνικῶν φαντασιακῶν σημασιῶν τοῦ καπιταλισμοῦ: αὐτοκρατορία, πρόοδος, παραγωγισμός, οἰκονομισμός καί, κυρίως, ἡ κοινωνική φαντασίωση τῆς ἀπεριόριστης ἐπέκτασης τοῦ «ὀρθολογικοῦ» ἐλέγχου.

Ἔκεινο πού πρέπει νά συνειδητοποιήσουμε, εἶναι πώς ἡ παραγωγή καί ἡ οἰκονομία γίνονται «κεντρικά» κοινωνικά φαινόμενα μόνο στά πλαίσια καί μέσω τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ ἱστορία εἶναι δημιουργία, σέ μεγάλο βαθμό ἀπροσδιόριστη. Ἡ θέσμιση τῆς κοινωνίας δέν ἀπορρέει ἀπό νόμους — εἴτε εἶναι «φυσικοί» εἴτε «ὀρθολογικοί» εἴτε ὀτιδήποτε ἄλλο. Εἶναι ἔργο τοῦ θεσμίζοντος κοινωνικοῦ φαντασιακοῦ στοιχείου. Ἡ κοινωνία θεσμίζει ἡ ἴδια κάθε φορά τόν ἑαυτό της. Ἀποκρύπτει ὅμως αὐτή τήν αὐτοθέσμιση μέ τό νά τήν ἐκλαμβάνει ὡς ἔργο τῶν «προγόνων», τῶν θεῶν, τοῦ Θεοῦ, τῆς φύσης, τοῦ Λόγου —ἢ τῶν «νόμων τῆς ἱστορίας», ὅπως συμβαίνει μέ τό μαρξισμό. Ὁ σοσιαλισμός, ὡς πρόταγμα θέσμισης μιᾶς αὐτόνομης κοινωνίας, ἐξυπακούει, κοντά στά ἄλλα, κυρίως τή ρητή ἀναγνώριση αὐτῆς τῆς αὐτοθέσμισης τῆς κοινωνίας. Σοσιαλιστική

κοινωνία είναι μία κοινωνία που ξέρει πώς οι θεσμοί της είναι δικό της έργο, και δέν άλλοτριώνεται μέσα τους.

Μ.: Πολλά σημεία αυτής της κριτικής γίνονται σήμερα δεκτά από έναν ευρύτατο χώρο πολιτιστικών και πολιτικών δυνάμεων: για παράδειγμα από τους «νέους φιλοσόφους» και τό σοσιαλιστικό κίνημα. Δέν νομίζετε πώς ή διαμάχη αυτή συχνά κινδυνεύει νά περιορίσει τό πρόβλημα σέ μία πολεμική ένάντια στό «γιακωβινισμό» τών μπολεσβίκων, χωρίς νά θίξει όρισμένα από τά ζητήματα που βρίσκονται στόν πυρήνα της παράδοσης της σοσιαλιστικής σκέψης: τήν ανωτερότητα του σχεδιασμού σέ σχέση μέ τήν αγορά, της πολιτικής σέ σχέση μέ τήν οίκονομία, του κράτους σέ σχέση μέ τήν «ιδιωτική σφαίρα»;

Κ.Κ.: Άς ξεκαθαρίσουμε καταρχήν ένα δευτερεύον ζήτημα. Τήν κριτική που έκανα τήν άσκησα πάντοτε ως πολιτική και έπαναστατική κριτική ή κεντρική της έννοια ήταν ή διευκρίνιση του προτάγματος ενός ριζικού μετασχηματισμού της κοινωνίας, της εγκαθίδρυσης μιας αυτόνομης κοινωνίας. Τήν κριτική αυτή τή σφετερίζονται, παρασιτώντας σέ βάρος της, έκείνοι που έχουν όνομαστει, σύμφωνα μέ ένα διπλό όξύμωρο σχήμα, «νέοι φιλόσοφοι» χρησιμοποιούν έντελώς πλαδαρά όρισμένα στοιχεία της μέ σκοπό να καταλήξουν στό συμπέρασμα πώς ή πολιτική είναι τό Κακό, πώς ή έπανάσταση δέν μπορεί παρά νά οδηγήσει στόν ολοκληρωτισμό κτλ. Ούτε ή «κριτική» που άσκούν είναι νέα ούτε αυτά τά «συμπεράσματα» (τά «συμπεράσματα» βρίσκονται ήδη στόν Πόππερ, για παράδειγμα). Ό,τι μή σφαλερό υπάρχει στις απόψεις αυτών των ανθρώπων δέν είναι νέο, και ό,τι είναι «νέο» είναι σφαλερό και αντιδραστικό.

Και αυτό εκδηλώνεται άκριβώς, όπως είπατε κι έσεεις, μέ τήν αποκλειστική έστίαση της συζήτησης στό «γιακωβινισμό» των μπολεσβίκων μά και των γιακωβίνων των ίδιων, στην καταδίκη της γαλλικής έπανάστασης κτλ. Μά ή άπλή καταγγελία της ολοκληρωτικής τρομοκρατίας και ή υπεράσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου, που όπωσδήποτε είναι πολύ σημαντικές (και δέν περιμεναν τους «νέους φιλοσόφους» για νά διατυπωθούν), δέ συνιστούν πολιτική. Τό νά διατείνεσαι πώς σ' ένδιαφέρουν τά ανθρώπινα δικαιώματα και νά παραγνωρίζεις έντελώς τό πρόβλημα της όργάνωσης της κοινωνίας δείχνει πλήρη έλλειψη λογικής συνέπειας. Η άτομική αυτόνομία και ή κοινωνική αυτόνομία είναι, μέ τή βαθύτερη

έννοια, δύο όψεις του ίδιου πράγματος. Αυτό δέ τό πρόβλημα της όργάνωσης μιας νέας κοινωνίας θίγουν τά ζητήματα που έπισημάναμε: σχεδιασμός-αγορά, πολιτική-οίκονομία, κράτος-κοινωνία, «δημόσια σφαίρα»-«ιδιωτική σφαίρα». Δέν έχουμε τό χρόνο νά τα συζητήσουμε πραγματικά. Θα πω μονάχα πώς πρέπει νά έξαλείψουμε από τή ρίζα της τήν παραδοσιακή αντίληψη ότι ο «σοσιαλισμός» έγκειται στό νά περιέλθει στά χέρια μας ή κρατική έξουσία, ώστε νά «σχεδιάσουμε» τήν οίκονομία και νά άντλήσουμε τήν παραγωγή, όποτε όλα τά άλλα προβλήματα θα λυθούν από μόνα τους. Ο σοσιαλισμός είναι ή αυτοοργάνωση της κοινωνίας, κάτι που συνεπίζεται χωρίς καμιάν άμφιβολία τήν κατάργηση της κυριαρχίας οποιασδήποτε έπιμέρους κοινωνικής κατηγορίας, μά και των θεσμών επίσης που ένσαρκώνουν και άποτελούν τά όργανα αυτής της κυριαρχίας —όπως τό σημερινό Κράτος.

Μ.: Στην άνάλυσή σας αντιμετώπιζετε τή «γραφειοκρατική κοινωνία» σάν ένα φαινόμενο κοινό, από όρισμένες άπόψεις, τόσο στις κατατολικές χώρες όσο και στις δυτικές. Σέ ποιό βαθμό ή κριτική σας θίγει έκτός από τό λενινισμό και τήν έμπειρία των δυτικών σοσιαλδημοκρατιών;

Κ.Κ.: Υπάρχει σχέση βαθιάς ταυτότητας άνάμεσα στά δύο συστήματα και υπάρχει και διάκριση μεταξύ τους, που έγώ τή συνοψίζω όρίζοντας τις δυτικές χώρες ως χώρες ενός κατακερματισμένου γραφειοκρατικού καπιταλισμού και τις άνατολικές ως χώρες ενός όλικου γραφειοκρατικού καπιταλισμού. Νομίζω πώς οι όροι αυτοί είναι άρκετά ευγλωττοι και σαφείς. Μπορούμε έξίσου νά πούμε πώς ή γραφειοκρατία των άνατολικών χωρών είναι μία γραφειοκρατία «σκληρή», ένω των δυτικών μία γραφειοκρατία «μαλακιά». (Μιλάω φυσικά για τή δομή και τήν πραγματικότητά της, όχι για τήν «ψυχολογία» των γραφειοκρατιών ως άτομων.) Η δυτική σοσιαλδημοκρατία είναι μία τυπική «μαλακιά» γραφειοκρατία, άπόλυτα προσαρμοσμένη στό κατακερματισμένο γραφειοκρατικό καθεστώς.

Μ.: Δέν νομίζετε πώς τό σύγχρονο Κράτος θα γίνεται, σέ γενικές γραμμές, όλο και περισσότερο ένα Κράτος γραφειοκρατικό και άυταρχικό;

Κ.Κ.: Μιλάτε φυσικά για τις δυτικές χώρες. Η τάση αυτή υπάρχει άναμφισβήτητα. Δέν νομίζω όμως, έκτός κι άν συμβεί κάποιος ιστορικός κατακλυσμός, πώς οι δυτικές χώρες τείνουν νά γίνουν όλο-

κληρωτικά καθεστῶτα μέ τήν κλασική ἔννοια. Ὑπάρχει στήν ἀριστερά καί στούς ἀριστεριστές μιὰ ρητορική καί μιὰ μυθολογία περί τοῦ «μονίμως ἐπαπειλούμενου φασισμού», ἡ ὁποία δημιουργεῖ ἕναν μπαμπούλα πού τούς χρησιμεύει γιά νά συγκαλύπτουν τά ἀληθινά προβλήματα. Στίς ἀναπτυγμένες καί «πλούσιες» χῶρες τό γραφειοκρατικό Κράτος πραγματώνει τούς σκοπούς του μέ μέσα διαφορετικά ἀπό τά ἀνοιχτά ὀλοκληρωτικά (χειραγώγηση τῆς κοινῆς γνώμης, ἰδιωτικοποίηση τῶν ἀτόμων, οἰκονομικές ὑποσχέσεις κτλ.).

Μ.: Νομίζετε πῶς τά τελευταῖα χρόνια τό ἐργατικό κίνημα τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἔχει βρεῖ τά ἀπαραίτητα ἐργαλεῖα ὥστε νά ἀποφύγει τήν κατάληξη σέ μιάν αὐταρχική γραφειοκρατία; Ὁ εὐρωκομμουνισμός ἔχει προσθέσει κάποια νέα στοιχεῖα στήν κατάσταση;

Κ.Κ.: Ἡ κατάσταση εἶναι ἀντιφατική. Οἱ ἄνθρωποι ἀναμφίβολα ἀποκτοῦν ὄλο καί περισσότερο συνείδηση τοῦ προβλήματος τῆς γραφειοκρατίας — ἀλλά δέν δροῦν πάντοτε ἀνάλογα. Κυρίως δέν καταφέρνουν, σέ γενικές γραμμές, νά βρίσκουν τίς αὐτοδιευθυνόμενες συλλογικές μορφές ὀργάνωσης πού ἀποτελοῦν τή μόνη ἀπάντηση στό πρόβλημα τῆς γραφειοκρατικοποίησης. Σ' αὐτό ἀκριβῶς τό θέμα πρέπει νά δουλέψουμε μαζί τους.

Ὅσο γιά τόν εὐρωκομμουνισμό, ποτέ δέν πίστεψα πῶς εἶναι κάτι ἄλλο ἢ τίποτα παραπάνω ἀπό μιάν ἀπόπειρα τακτικῆς προσαρμογῆς τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων σέ μιὰ κατάσταση ὅπου δέν μποροῦν πιά νά διατηρήσουν ἀνοιχτά ἕναν ὀλοκληρωτικό λόγο. Πραγματικά, τίποτα δέν ἔχει ἀλλάξει ὡς πρός τή συγκεκριμένη πραγματικότητα αὐτῶν τῶν κομμάτων, πού ἐξακολουθοῦν νά κυβερνοῦνται ἀπό ἕναν ὀλοκληρωτικό γραφειοκρατικό μηχανισμό.

Μ.: Τί πιστεύετε γιά τή θεωρητική ἐπεξεργασία τῆς Σχολῆς τῆς Βουδαπέστης καί γιά τίς συμβολές τῆς Ἄγκνες Χέλλερ στή συγκρότησή μιᾶς θεωρίας τῶν ἀναγκῶν;

Κ.Κ.: Τρέφω μεγάλη ἐκτίμηση καί φιλία πρός τήν Ἄγκνες Χέλλερ καί τούς συντρόφους της. Ὅταν συναντηθήκαμε γιά πρώτη φορά, πρὶν ἀπό δύο περίπου χρόνια, διαπιστώσαμε μέ εὐχαρίστηση πῶς οἱ ἀπόψεις μας συγκλίνουν σέ πολλά σημαντικά ζητήματα.

Ἀπό κεῖ καί πέρα ὅμως δέν νομίζω πῶς ἡ ἔννοια τῆς ἀνάγκης μπορεῖ νά ἀποτελέσει μιὰ ἰδιαίτερα γόνιμη ἀφετηρία γιά τή διευκρίνιση τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν προβλημάτων. Ἄν ἐξαιρέσουμε ἕνα «γενικό ἐλάχιστο ὄριο», πού μπορεῖ νά ὀριστεῖ μόνο μέ

ἀρηρημένους καί ἀδιάφορους γιά τήν ἔρευνα ὄρους (τόσες θερμίδες τήν ἡμέρα κτλ.), οἱ ἀνάγκες ἀποτελοῦν κάθε φορά μιὰ κοινωνική κατασκευή. Πρόκειται ἄλλωστε γιά τό πρόβλημα πού παρέκαμπτε ὁ Μάρξ, ὅταν υἱοθετοῦσε τή φόρμουλα «στόν καθένα ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες του». Ποιές ἀνάγκες; Καί ποιός τίς ὀρίζει; Ὁ καθένας, κυριαρχικά; Εἶναι παράλογο.

Μ.: Καλῶς ἢ κακῶς, θεωρηθήκατε, ἀπό ὀρισμένες ἀπόψεις, πρόδρομος τοῦ ἰταλικοῦ ὀπεραϊσμοῦ. Ἀναγνωρίζετε τόν ἑαυτό σας στή σχολή πού περιλαμβάνει τά Quaderni Rossi καί τήν Classe Operaia;

Κ.: Τό ξέρω πῶς ὁ Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα γενικά καί τά κλάμα μου κείμενα εἰδικότερα ἔγιναν ἀρκετά γνωστά στούς ἰταλούς αγωνιστές πού ἀποσπῶνταν ἀπό τίς παραδοσιακές ὀργανώσεις ἀνάμεσα στά 1955 καί στά 1965. Νομίζω ὅμως πῶς οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς τούς συντρόφους ἔμειναν στά παλιότερά μου κείμενα, ἰδίως στά προγενέστερα ἀπό τό «Ἐπαναστατικό κίνημα στόν σύγχρονο καπιταλισμό» (1959-1960), πού ἐρχόταν σέ ὀριστική ρήξη μέ τίς μαρξικές ἀναλύσεις γιά τή σύγχρονη κοινωνία καί μέ τήν ἀποψη γιά τόν κυριαρχικό, ἢ προνομιούχο, ρόλο τοῦ προλεταριάτου. Ὅφειλουμε νά καταλάβουμε πῶς, ἂν ἐπιμείνουμε στό περιεχόμενο πού εἶχε ὀλοφάνερα γιά τόν Μάρξ ὁ ὄρος «προλεταριάτο», τό προλεταριάτο αὐτό ἔχει γίνει μειοψηφία, καί μάλιστα φθίνουσα, στίς λεγόμενες ἀναπτυγμένες χῶρες. Ἐάν πάλι ἀποκαλέσουμε «προλεταριάτο» ὄλους τούς μισθωτούς, ὅπως κάνουν ἀπό σύγχυση ἢ ἀπό τάση πρός τή σοφιστεία οἱ περισσότεροι σύγχρονοι μαρξιστές, τότε πιά αὐτό παύει νά ἔχει ὀποιοδήποτε νόημα: στή σύγχρονη κοινωνία ὄλοι σχεδόν εἶναι ἢ τείνουν νά γίνουν μισθωτοί. Ἐξάλλου, καί αὐτό εἶναι τό σπουδαιότερο, ἐντελῶς θεμελιακοί ἀγῶνες καί αἰτήματα στηρίζονται ἀπό κατηγορίες τοῦ πληθυσμοῦ πού δέν εἶναι τό «προλεταριάτο» καί, μάλιστα, δέν χωρᾶνε σέ ἕναν ὀρισμό μέ ὄρους «κοινωνικῶν τάξεων» — γυναικες, νέοι, διάφορες μειοψηφικές ὀμάδες κτλ.

Μ.: Ἀκριβῶς, ἡ κριτική πού ἀσκεῖτε στίς παραδόσεις τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος διασταυρῶνεται μέ τή θεώρηση τῶν νέων συμπεριφορῶν τῶν κοινωνικῶν ὑποκειμένων πού ἦταν ὡς τώρα ἀποκλεισμένα ἀπό τόν πολιτικό ἀγῶνα. Ποιές εἶναι κατά τή γνώμη σας οἱ σημαντικότερες ρήξεις πού ἔχουν προκαλέσει οἱ ἀγῶνες τῶν γυναικῶν καί τῶν νέων τά τελευταῖα ἐτοῦτα χρόνια;

Κ.Κ.: Οί ρήξεις αυτές έχουν τρομακτική σημασία. Μιά απ' αυτές τις ρήξεις μόλις τήν ανέφερα: ή καταστροφή τής ιδέας του ενός κύποκειμένου τής επανάστασης» πού ταυτίζεται με μία «τάξη». Η επανάσταση αφορά όλη τήν κοινωνία, και όλη ή κοινωνία, εκτός από μία ελάχιστη μειοψηφία, με τόν ένα ή με τόν άλλο τρόπο, τήν τάδε ή τή δείνα στιγμή, συνεισφέρει στον τεράστιο ιστορικό μετασχηματισμό πού συντελείται. Έξάλλου —και αυτό ακριβώς προαναγγείλα σ' εκείνο τό κείμενο του 1959-1960— τά κινήματα αυτά δείχνουν πώς ή επαναστατική προβληματική, δηλαδή ή ανθρώπινη προβληματική σήμερα, υπερβαίνει απόλυτα όλους τούς «οικονομικούς» ή στενά «πολιτικούς» μετασχηματισμούς. Αυτό πού έθεσαν σέ άμφισβήτηση τά κινήματα τών γυναικών και τών νέων, για παράδειγμα, είναι όρισμένοι θεσμοί, έπιταγές, αξίες, σημασίες πολύ αρχαιότερες από τις αντίστοιχες του καπιταλισμού: πατριαρχική οικογένεια και πατριαρχική ήθική, παθητική «μόρφωση» κτλ. Τά κινήματα αυτά επιδιώκουν ακριβώς τήν άρνηση τής κυριαρχίας σέ όλους τούς τομείς, τήν αναζήτηση τής αυτόνομίας. Και τό πιο χαρακτηριστικό είναι πώς όλα τά πολιτικά κινήματα, με όλες τους τις «θεωρίες» και τά προγράμματα, όλες οι «πρωτοπορίες» αποδείχτηκαν άπελπιστικά όπισθοδρομικές —και στην αρχή άποφασιστικά έχθρικές— σέ σύγκριση με αυτά τά κινήματα. Σήμερα επιδίδονται σέ πολιτικοεμπορικές επιχειρήσεις καπελώματος, προσθέτοντας στα προγράμματά τους ή στα άρθρα τους μερικές φράσεις για τις γυναίκες, τούς νέους κτλ.

Μ.: Η τρομοκρατία είναι ένα σοβαρό και σπουδαίο ζήτημα τών τελευταίων ετών χρόνων. Πολλοί τή θεωρούν κατάλοιπο του παρελθόντος, για άλλους αποτελεί συνέπεια τών καινούριων κινήματων. Πώς τήν κρίνετε έσεις;

Κ.Κ.: Η τρομοκρατία είναι ένα άδιέξοδο. Δεν οδηγεί πουθενά. Χρησιμοποιεί τά ίδια μέσα πού καταδικάζουμε στο καθεστώς πού πολεμάμε. Όταν εξετάσει κανείς τήν όπτική τών όπαδών τής τρομοκρατίας για τήν κοινωνία, με βάση τήν όποία επιθυμούν νά «δικαιολογήσουν» και νά «θεωρητικοποιήσουν» τις δραστηριότητές τους, διαπιστώνει πώς σχετίζεται με τόν άφελέστερο και χονδροειδέστερο μαρξισμό: ή κοινωνία είναι τάχατες μία τεράστια μεταποθήκη έτοιμη νά έκραγει, άρκει νά πλησιάσεις με ένα σπίρτο. Η πάλι: αυτός ό κρατικός μηχανισμός είναι τό μόνο πράγμα πού κρατάει όρθιο τό καθεστώς, και θά άρκαυσε νά έξοντωθούν μερικοί

πράκτορες του για νά καταρρεύσει. Οί ιδέες αυτές, είτε διατυπώνονται ρητά είτε όχι, δείχνουν πώς από αυτή τήν άποψη οι τρομοκράτες ζούν σέ έναν κόσμο όνειρου. Όσα δέ ξέρουμε για τήν όργάνωσή τους δείχνουν πώς είναι χτισμένα σύμφωνα με τό σταλινοολοκληρωτικό μοντέλο.

Μ.: Έχετε γράψει πώς ή εποχή μας σηματοδοτείται από ριζικές και άμετάκλητες αλλαγές: κρίση πανάρχαιων θεσμών (οικογένεια, σχολείο, φυλακή), έξαφάνιση τών κληρονομημένων προσανατολισμών και τών παραδοσιακών σημείων αναφοράς: ιδιωτικοποίηση τών άτόμων, βιομηχανοποίηση τής ιδεολογικής παραγωγής κτλ. Πώς βλέπετε τά χρόνια πού έρχονται;

Κ.Κ.: Φαντάζομαι πώς θά συμφωνήσουμε στο ότι ή εποχή τών προφητών έχει περάσει. Μπορώ μονάχα νά πω ποιά είναι κατά τήν άποψή μου τά βασικά σημεία αναφοράς. Πρώτον, ότι τά υπάρχοντα καθεστώς, Ανατολής και Δύσης, έμπεριέχουν βαθιές άντινομίες και άνορθολογικότητες, έτσι ώστε νά είναι αναπόφευκτη ή εμφάνιση διαταραχών στις ίσορροπίες ή φάσεων άποσταθεροποίησης: κρίσεων, αν θέλετε, υπό τόν όρο ότι δεν έννοούμε μ' αυτή τή λέξη μοναχά οικονομικές κρίσεις (και, ακόμα λιγότερο, οικονομικές κρίσεις «κλασικού» τύπου). Δεύτερον, ότι τά καθεστώς αυτά, καθώς και οι ιδεολογικοί και πολιτικοί τους εκπρόσωποι βλέπουν τήν έπιρροή τους στους λαούς νά φθείρεται ολοένα περισσότερο και σέ άπάνταστο βαθμό: τόσο στή Δύση όσο και, κυρίως, στήν Ανατολή ό πληθυσμός τηρεί μία κυνική στάση άπέναντι στους κυρίαρχους θεσμούς. Τρίτον, ότι οι αλλαγές πού μνημονεύσατε δεν μπορεί παρά νά έχουν βαθύτατες, σίγουρα σωρευτικές συνέπειες, τις όποιες δεν αντιλαμβανόμαστε ακόμα και είναι πολύ δύσκολο νά διατυπώσουμε για λογαριασμό τους κάποιες προβλέψεις. Τί είδους παιδιά, για παράδειγμα, θά βγούν από τά αγόρια και τά κορίτσια πού σήμερα είναι είκοσι χρονών και πού τά χαρακτηρίζουν στάσεις και νοοτροπίες άγνωστες ως τώρα στήν ιστορία; Τέλος, ότι όλα όσα βλέπουμε μäs οδηγούν στην έκτίμηση πώς, με τούτη ή με κείνη τή μορφή, τά κινήματα πού άμφισβητούν τή θεσμισμένη τάξη θά συνεχιστούν. Τό μεγάλο πρόβλημα, τό μεγάλο έρωτηματικό αφορά τήν ικανότητα και τήν έπιθυμία τών ανθρώπων νά όργανωθούν συλλογικά, συμμετέχοντας με απόλυτα ενεργητικό και υπεύθυνο τρόπο στή διεύθυνση τών δραστηριοτήτων τους, και νά αντιμετώπισουν τό ζήτημα τής συνολικής θέσμησης τής κοινωνίας. Ένα δέ μέρος αυτού

τοῦ προβλήματος πού μᾶς ἀφορᾷ ἄμεσα εἶναι ἡ ἀνασυγκρότηση ἐνόως πολιτικοῦ κινήματος μέ τή βαθιά ἔννοια αὐτοῦ τοῦ ὄρου, καθῶς καί οἱ μορφές πού θά πρέπει νά προσλάβει αὐτό τό κίνημα.

Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΤΟΥ ΚΕΝΟΥ*

Ἔναι λυπηρό πού ἡ ἐπιστολή τοῦ Πιέρ Βιντάλ-Νακέ πού δημοσιεύθηκε στόν *Nouvel Observateur* τῆς 18ης Ἰουνίου 1979 (σ. 42) περιόριζε σέ ὀρισμένα σημαντικά σημεῖα: «Ἄρκει, πράγματι, νά βρεῖ κανεῖς μιᾶ γρήγορη ματιά σ' αὐτό τό βιβλίο γιά νά διαπιστώσει πῶς ὄχι μόνο δέν εἶναι ἕνα μεῖζον ἔργο πολιτικῆς φιλοσοφίας παρά βρίθεται στήν κυριολεξία ἀπό χοντρά λάθη, ἀπό κατά προσέγγιση διατυπώσεις, ἀπό λαθεμένες παραθέσεις χωρίων ἢ ἀλλοπρόσας ἰσχυρισμούς. Μπροστά στόν τεράστιο διαφημιστικό κτηγό πού ἔχει ὀργανωθεῖ γύρω ἀπ' αὐτό τό βιβλίο καί ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε πολιτικό ζήτημα καί, κυρίως, ἀπό τόν ἀναγκαῖο ἄγων ἀέναντια στόν ὀλοκληρωτισμό, εἶναι σημαντικό νά ἀποκατασταθεῖ, στίς συζητήσεις μεταξύ διανοουμένων, ἕνα μίνιμουμ ἐντιμότητος. (...) Εἴτε πρόκειται γιά βιβλική ἱστορία εἴτε γιά ἑλληνική ἱστορία ἢ σύγχρονη ἱστορία, ὁ κ. Μπερνάρ-Ἄνρι Λεβί ἐπιδεικνύει, μέ ὄλα τά πεδία, τήν ἴδια ἀποκαρδιωτική ἄγνοια, τήν ἴδια ἀποβροχιακή κομπορημοσύνη: κρίνετε μόνοι σας: (...).»

Ὁ Σμουέλ Τριγκάνο εἶχε ἐπιβεβαιώσει ἀπό πῶς πρῖν αὐτή τήν κρίση, ὡς πρὸς τή βιβλική ἱστορία καί ἑρμηνεία (*Le Monde*, 25 Μαΐου 1979). Ἀποτελεῖ σκέτη ἀνακρίβεια τό νά μιλάει κανεῖς, ἀναφορικά μ' αὐτό, γιά «σοφολογιοτατίστικα παιχνίδια» καί νά ἰσχυρίζεται πῶς θέλουν «νά λογοκρίνουν κάθε λόγο πού δέν θά ἔχει παραστεῖ πρῶτα μπροστά στό μέγα δικαστήριο τῶν καθηγητῶν», ὅπως ἔχει τό θράσος νά κάνει ἕνας ἄνθρωπος πού ἀπασχολεῖ τά μέσα

* Σέ μιᾶ ἐπιστολή πού ἀπευθυνόταν στούς διευθυντές πολλῶν ἑφημερίδων καί περιοδικῶν, ὁ Πιέρ Βιντάλ-Νακέ εἶχε ἐκφράσει τήν κατάπληξή του γιά τούς διθυράμβους μέ τούς ὁποίους ἡ παριζιάνικη κριτική, ὁμόφωνα σχεδόν, εἶχε ὑποδεχτεῖ τή *Διαθήκη τοῦ Θεοῦ* τοῦ Μπ.-Α. Λεβί, ἕνα ἔργο πού, ὅπως ἔλεγε, «βρίθεται στήν κυριολεξία ἀπό χοντρά λάθη, ἀπό κατά προσέγγιση διατυπώσεις, ἀπό λαθεμένες παραθέσεις χωρίων ἢ ἀλλοπρόσας ἰσχυρισμούς». Ἀπό ὄλα τά ἔντυπα πού παρέλαβαν αὐτή τήν ἐπιστολή, μόνο ὁ *Nouvel Observateur* τή δημοσίευσε, συνοδευμένη ἀπό μιᾶν ἀπάντηση, χονδροειδή καί ἀνέντιμη στόν ἀνώτερο δυνατό βαθμό, τοῦ ἐλεγχόμενου συγγραφέα (18 Ἰουνίου 1979). Τό σημεῖωμα πού θά διαβάσετε δημοσιεύτηκε στό ἴδιο περιοδικό στίς 9 Ἰουλίου τοῦ 1979. Ὁλος ὁ φάκελος αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης ἀναδημοσιεύτηκε στή *Quaderni di storia*, 11 (Ἰανουάριος-Ἰούνιος 1980), σ. 315-329.

ένημέρωσης σχεδόν τόσο όσο ή «συμμορία τῶν τεσσάρων» καί πού παράγει ένα κενό τῆς ἴδιας ἀκριβῶς ποιότητας. Ὁ Βιντάλ-Νοκέ δέν ζήτησε ἀπό τούς ὑπεύθυνους τῶν ἐντύπων νά «ένισχύσουν τόν έλεγχο τῆς παραγωγῆς τῶν ἰδεῶν καθῶς καί τῆς κυκλοφορίας τους». Ὁρθώθηκε ἐναντία στήν ἐπαίσχυντη ὑποβάθμιση τοῦ κριτικοῦ λειτουργήματος στή σύγχρονη Γαλλία. Εἶναι προφανές πῶς οἱ διευθυντές τῶν ἐντύπων εἶναι καί οἱ ἴδιοι ὑπεύθυνοι γι' αὐτή τήν ὑποβάθμιση — ὅπως ἐπίσης ἦταν (καί εἶναι) γιά τό ὅτι παρουσίαζαν ἢ ἀφηναι νά παρουσιάζεται ἐπί δεκαετίες σάν «σοσιαλισμός» καί «ἐπανάσταση» ἡ ὀλοκληρωτική ἐξουσία τῶν Στάλιν καί τῶν Μάο. Μήπως ὁμως ὁ συγγραφέας, ἀπό τό ὕψος τῆς νέας «ἠθικῆς» πού θέλει νά διδάξει στόν κόσμο, μᾶς πεί, ὅπως ἄλλοτε οἱ «φιλόσοφοι τῆς ἐπιθυμίας», πῶς «ἡ ὑπευθυνότητα εἶναι μιά μπασκίνικη ἔννοια»; Μήπως ἡ μόνη ἰδέα πού ἔχει γιά τήν ὑπευθυνότητα εἶναι μιά ἰδέα φυλάκισης καί ἀστυνόμευσης;

Στήν «Πολιτεία τῶν Γραμμάτων» ὑπάρχουν — ὑπῆρχαν, πρίν ἀπό τήν ἀνοδο τῶν ἀπατεῶνων — ἤθη, κανόνες καί κοινά ἀποδεκτές μίνιμουμ προδιαγραφές. Ἄν κάποιος δέν τά σέβεται αὐτά, οἱ ἄλλοι πρέπει νά τόν ἀνακαλέσουν στήν τάξη καί νά ἐπιστήσουν τήν προσοχή τοῦ κοινῶ. Ἄν δέν γίνει αὐτό, ἡ ἀνεξέλεγκτη δημαγωγία — αὐτό εἶναι γνωστό ἐδῶ καί πολύν καιρό — ὀδηγεῖ στήν τυραννία. Γεννάει τήν κατάλυση — πού προοδεύει μπροστά στά μάτια μας — τῶν ἐμπρακτων, δημόσιων, κοινωνικῶν νορμῶν καί συμπεριφορῶν, πού προϋποθέτει ἡ ἀπό κοινῶ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας. Ἐκεῖνο γιά τό ὅποιο εἴμαστε ὅλοι ὑπεύθυνοι, ἀκριβῶς ὡς πολιτικά ὑποκείμενα, δέν εἶναι ἡ ἀχρονη, ὑπερβατική ἀλήθεια τῶν μαθηματικῶν ἢ τῆς ψυχανάλυσης· ἐτούτη, ἄν ὑπάρχει, δέν διατρέχει κανέναν κίνδυνο. Ἐκεῖνο γιά τό ὅποιο εἴμαστε ὑπεύθυνοι εἶναι ἡ ἐμπρακτική παρουσία αὐτῆς τῆς ἀλήθειας μέσα στήν κοινωνία καί γιά τήν κοινωνία στήν ὁποία ζοῦμε. Κι αὐτή εἶναι πού καταστρέφεται τόσο ἀπό τόν ὀλοκληρωτισμό ὅσο καί ἀπό τή διαφημιστική ἀπάτη. Ἄν δέν ὀρθωθεῖς ἐναντία στήν ἀπάτη, ἄν δέν τήν καταγγείλεις, γίνεσαι συνυπεύθυνος στήν ἐνδεχόμενη νίκη της. Ἡ διαφημιστική ἀπάτη, πιά ὑπουλη, δέν εἶναι μακροπρόθεσμα λιγότερο ἐπικίνδυνη ἀπό τήν ἀπάτη τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ. Καί ἡ μιά καί ἡ ἄλλη, μέ διαφορετικά μέσα, καταστρέφουν τήν ὑπαρξή ενός δημόσιου χώρου σκέψης, ἀντιπαράθεσης, ἀμοιβαίας κριτικῆς. Ἡ ἀπόσταση ἄλλωστε μεταξύ τῶν δύο δέν εἶναι τόσο μεγάλη καί οἱ μεθοδεύσεις εἶναι συχνά οἱ ἴδιες. Στήν ἀπάντηση τοῦ συγγραφέα βρῖσκουμε ένα καλό δειγμα-

τολόγιο τῶν μεθοδεύσεων τῆς σταλινικῆς πονηριᾶς. Ὁ κλέφτης πᾶνεται στά πράσα καί ἀρχίζει νά φωνάζει «Κλέφτης!» μέ τή σειρήνη του. Ἐχοντας πλαστογραφήσει τήν Παλαιά Διαθήκη, κατηγορεῖ τόν Βιντάλ-Νοκέ γιά πλαστογραφία στό ἴδιο θέμα, καί στό ἴδιο αὐτό θέμα ξαναπλαστογραφεῖ τόν ἑαυτό του (ἰσχυρίζομενος ὅτι δέν ἔχει γράψει αὐτό πού ἔγραψε καί παραπέμποντας σέ ἄλλες σελίδες, τελείως ἀσχετες). Ξαναβρῖσκουμε ἐπίσης τίς ἴδιες μεθοδεύσεις ἐκφοβισμοῦ: ἀπό δῶ κι ἐμπρός, βλέπετε, τό νά ἐπισημάνεις τά λάθη καί τίς πλαστογραφίες θεωρεῖται πιά «κατάδοση», «ἀστυνομική ἀποφορά», «δοκησίσοφη στρατοκρατία» καί ἔργο πού ταιριάζει σέ «εἰσαγγελέα». (Ἔτσι καί ὁ Μαρσέ κατσαδιάζει τούς δημοσιογράφους: «Κύριοι, δέν ξέρετε τί θά πεί δημοκρατία».)

Αὐτό πού μ' ἐνδιαφέρει, φυσικά, δέν εἶναι ἡ συγκεκριμένη περίπτωση τοῦ προσώπου, ἀλλά τό γενικότερο ζήτημα πού ἔθετε ὁ Βιντάλ-Νοκέ στό τέλος τῆς ἐπιστολῆς του καί πού θά τό ξαναδιατυπώσω ὡς ἐξῆς: σέ ποιές κοινωνιολογικές καί ἀνθρωπολογικές συνθήκες, σέ μιά χώρα μέ παλιά καί μεγάλη κουλτούρα, εἶναι δυνατόν νά νιώθει ἐλεύθερος ἕνας συγγραφέας νά γράψει ὅ,τι νά 'ναι, νά τόν ἀποθεῶνει ἡ «κριτική», νά τήν ἀκολουθεῖ ὑπάκουα τό κοινό — κι ἐκεῖνοι πού ξεσκεπάζουν τήν ἀπάτη, χωρίς καθόλου νά τούς κλείνεται τό στόμα ἢ νά φυλακίζονται, νά μή βρῖσκουν καμιά ἐμπρακτική ἀπήχηση;

Τό ἐρώτημα αὐτό εἶναι μιά μόνο ὀψη ἑνός ἄλλου, πολύ εὐρύτερου ζητήματος: τῆς ἀποσύνθεσης καί τῆς κρίσης τῆς σύγχρονης κοινωνίας καί κουλτούρας· καί ἐπίσης, φυσικά, τῆς κρίσης τῆς δημοκρατίας. Γιατί δημοκρατία μπορεῖ νά ὑπάρξει μονάχα ὅπου ὑπάρχει δημοκρατικό ἤθος: ὑπευθυνότητα, αἰδώς, παρρησία, ἀμοιβαῖος ἔλεγχος καί ὀξυμένη συνείδηση πῶς ὅ,τι ἀφορᾶ τά κοινά ἀφορᾶ καί τόν καθένα ἀπό μᾶς προσωπικά. Χωρίς τέτοιο ἤθος δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει οὔτε «Πολιτεία τῶν Γραμμάτων», παρά μόνο ψευτοαλήθειες πού τίς διαχειρίζεται τό Κράτος, ὁ κληρικός (μονοθεϊστικός καί μή), τά μέσα ἐνημέρωσης.

Αὐτή ἡ διαδικασία ἐπιταχυνόμενης καταστροφῆς τοῦ δημόσιου χώρου σκέψης καί ἀνόδου τῆς ἀπατεωνιᾶς θά ἀπαιτοῦσε μακροσκελή ἀνάλυση. Ἐδῶ μπορῶ μόνο νά δείξω καί νά περιγράψω μέ συντομία μερικῆς ἀπό τίς προϋποθέσεις πού τήν καθιστοῦν δυνατή.

Ἡ πρώτη προϋπόθεση ἀφορᾶ τούς ἴδιους τούς «συγγραφείς». Πρέπει νά τούς λείπει τό αἶσθημα εὐθύνης καί αἰδοῦς. Ἡ αἰδώς

είναι προφανώς μία κοινωνική και πολιτική ἀρετή: χωρίς αιδώ δέν υπάρχει δημοκρατία. (Ὁ Πλάτωνας, στούς *Νόμους*, ἔβλεπε πολύ σωστά πώς ἡ ἀθηναϊκή δημοκρατία εἶχε θαυματουργήσει ὅσον καιρό βασίλευε στούς κόλπους τῆς ἡ αιδώ.) Σέ αὐτά τά ζητήματα ἡ ἔλλειψη αιδούς σημαίνει αὐτόματα περιφρόνηση τῶν ἄλλων καί τοῦ κοινοῦ. Πραγματικά, πρέπει νά σέ διακρίνει μία ἀπίστευτη περιφρόνηση πρός τό ἴδιο σου τό ἐπάγγελμα, πρός τήν ἀλήθεια ἐπίσης, βέβαια, μά ἐξίσου καί πρός τούς ἀναγνώστες, γιά νά ἐφεύρεις γεγονότα καί χωρία. Πρέπει νά σέ διακρίνει αὐτή ἡ περιφρόνηση τοῦ κοινοῦ στό τετράγωνο γιά νά καμώνεσαι, ὅταν γίνουν γνωστές αὐτές οἱ μποῦρδες, πώς ἀνταποδίδεις τήν κατηγορία γιά ἄγνοια ἐναντίον ἐκείνου πού τίς ἐπισήμανε. Καί πρέπει νά σέ διακρίνει μία ἀναίδεια χωρίς προηγούμενο — ἢ μάλλον, ἀναίδεια πού οἱ κομμουνιστές καί οἱ φασίστες τήν εἶχαν ἤδη ἐπιδείξει — γιά νά χαρακτηρίσεις «πιθανῶς ἀντιλοκληρωτικό διανοούμενο» (ἡ ὑπογράμμιση, δική μου τό ὕφος τοῦ ὑπαινιγμοῦ, πού θά μπορούσε ν' ἀποσυρθεῖ ἀντά πράγματα ἔπαιρναν ἄσχημη τροπή, βρομάει *Humanité* ἀπό χίλια χιλιόμετρα) τόν Πιέρ Βιντάλ-Νακέ, πού ἦταν πάντα, περισσότερο ἀπό εἴκοσι χρόνια τώρα, στήν πρώτη γραμμή μέ ὅσους κατάγγελλαν τόν ὀλοκληρωτισμό καί πολέμησαν τόν πόλεμο τῆς Ἀλγερίας καί τά βασανιστήρια, σέ μία ἐποχή πού αὐτό ὄχι μόνο δέν ἀπέδιδε ἀνετα συγγραφικά δικαιώματα ἀλλά σήμαινε πραγματικούς κινδύνους.

Ὡστόσο, ἄτομα πλουσιοπάροχα προικισμένα μέ αὐτή τήν ἔλλειψη ποιότητας ὑπῆρχαν πάντοτε. Συνήθως πλούτιζαν σέ ἄλλα τράφικα, ὄχι στό τράφικο τῶν αἰδεῶν». Χρειάστηκε μία ἄλλη ἐξέλιξη, ἡ ἐξέλιξη ἀκριβῶς πού μετέτρεψε τίς αἰδέες» σέ ἐμπορεύσιμο εἶδος, σέ ἐμπορεύματα πού καταναλώνονται γιά μία σεζόν κι ὕστερα πετάγονται (ξεχνιοῦνται) μέ τήν ἐπόμενη ἀλλαγὴ τῆς μόδας. Αὐτό δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τόν «ἐκδημοκρατισμό τῆς καλλιτέχνης» ὅπως καί ἡ ἐξάπλωση τῆς τηλεόρασης δέν σημαίνει «ἐκδημοκρατισμό τῆς πληροφόρησης» παρά στήν κυριολεξία «ἀποπληροφόρηση ὁμοιόμορφα κατευθυνόμενη καί διακινούμενη».

Στά πλαίσια τοῦ θεσμισμένου συστήματος εἶναι λογικό νά βγάξει κέρδος ἡ βιομηχανία τῶν μέσων ἐνημέρωσης μέ ὅποιοδήποτε τρόπο: δουλειά τῆς εἶναι «οἱ δουλειές». Δέν εἶναι ἐπίσης περίεργο τό ὅτι βρίσκαι ἀδίστακτους γραφιάδες γιά νά παίξουν τό παιχνίδι τῆς. Ὅλα αὐτά ὅμως, γιά νά λειτουργήσουν, χρειάζονται ἄλλη μία προϋπόθεση: τή στάση τοῦ κοινοῦ. Οἱ «συγγραφεῖς» καί οἱ προα-

γωγοί τους κατασκευάζουν καί πουλᾶνε σαβούρες. Μά τό κοινό τίς ἀγοράζει — καί τίς ἀντιμετωπίζει σά σαβούρα, σά φάστφούντ. Αὐτό ὄχι μόνο δέν ἀποτελεῖ λόγο παρηγορίας ἀλλά ἐκφράζει μία καταστροφική ὑποβάθμιση — ὑποβάθμιση πού κινδυνεύει νά γίνει ἀνεπανόρθωτη — τῆς σχέσης τοῦ κοινοῦ μέ τό γραφτό. Ὅσο περισσότερο διαβάζουν οἱ ἄνθρωποι τόσο λιγότερο διαβάζουν. Διαβάζουν τά βιβλία πού τούς παρουσιάζουν γιά «φιλοσοφικά» ὅπως διαβάζουν τά ἀστυνομικά μυθιστορήματα. Μέ μία ἔννοια βέβαια δέν ἔχουν ἔδωκο. Μέ μιάν ἄλλη ἔννοια ὁμως ξεμαθαίνουν νά διαβάζουν, νά σκέφτονται, νά κάνουν κριτική. Ἐνημερώνονται ἀπλῶς, ὅπως ἔγραψε πρὶν ἀπό μερικές βδομάδες ὁ *Observateur*, γιά τήν «πιό σίκα ἀντιδικία τῆς σεζόν».

Πίσω ἀπ' ὅλα αὐτά βρίσκονται πανίσχυροι ἱστορικοί παράγοντες. Διαφθορά τῶν νοητικῶν μηχανισμῶν ἀπό πενήντα χρόνια ὀλοκληρωτική ἐξαπάτηση: ἄνθρωποι πού δέχονται τόσον καιρό τήν ἰδέα πώς ἡ σταλινική τρομοκρατία ἀντιπροσώπευε τήν πιό προχωρημένη μορφή δημοκρατίας δέν χρειάζονται ἰδιαίτερο σπαζοκεφάλισμα γιά νά καταπιοῦν τόν ἰσχυρισμό πώς ἡ ἀθηναϊκή δημοκρατία (ἡ ἡ αὐτοδιεύθυνση) ἰσοδυναμεῖ μέ ὀλοκληρωτισμό. Ἀλλά εἶναι καί ἡ κρίση τῆς ἐποχῆς, τό πνεῦμα τῶν καιρῶν. Ἐλευσινή ἐποχή πού, ὄντας ἀνίκανη νά δημιουργήσει ἡ νά ἀναγνωρίσει τό καινούριο, ἀναγκάζεται συνεχῶς νά ξεναπιπιλάει, νά ξεναμασάει, νά ξεναφτύνει, νά ξεναξερνάει μία παράδοση πού δέν εἶναι κόν ἰκανή νά τή γνωρίσει καί νά τήν κάνει νά ζήσει ἀληθινά.

Τέλος, χρειάζεται ἐπίσης — προϋπόθεση καί ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης — ἡ οὐσιαστική ἀλλοίωση καί ὑποβάθμιση τῆς παραδοσιακῆς λειτουργίας τῆς κριτικῆς. Χρειάζεται νά πάψει ἡ κριτική νά εἶναι κριτική καί νά γίνει, λίγο πολύ, μέρος τῆς βιομηχανίας τῆς προώθησης καί τῆς διαφήμισης.

Δέν πρόκειται ἐδῶ γιά τήν τεχνοκριτική ὅπου τίθενται ἄλλα ζητήματα, ἡ γιά τήν κριτική στό χῶρο τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν ἡ τῶν εἰδικῶν κλάδων ὅπου ἡ κοινότητα τῶν ἐρευνητῶν ἔχει μπορέσει ὡς τώρα νά ἐπιβάλλει τό ἐπιστημονικό ἦθος. Ἀλλωστε, σ' αὐτούς τούς τομεῖς ἡ ἐξαπάτηση εἶναι σπάνια καί γιά ἕναν ἄλλο, σημαντικό λόγο: ἡ ἐμπορία τῶν ἐθίμων τῶν Μπαμιλέκες ἡ τῶν δεκάτων τῆς σταθερᾶς τοῦ Πλάνκ δέν ἀποφέρει τίποτα.

Ἡ ἐμπορία ὁμως τῶν γενικῶν ἰδεῶν — στό σημεῖο πού τέμνονται οἱ «ἀνθρώπινες ἐπιστῆμες», ἡ φιλοσοφία καί ἡ πολιτική σκέψη — ἀρχίζει νά ἀποφέρει πολλά, ἰδίως στή Γαλλία. Κι ἐδῶ ἀκρι-

βῶς τό λειτούργημα τῆς κριτικῆς θά μπορούσε καί θά ἔπρεπε νά εἶναι σημαντικό, ὄχι γιατί εἶναι εὐκολο μὰ ἀκριβῶς γιατί εἶναι δύσκολο. Μπροστά σ' ἕνα συγγραφέα πού ἐννοεῖ νά μιλάει γιά τήν ἀνθρώπινη ἱστορία ὡς σύνολο καί γιά τά ζητήματα πού αὐτή ἐγείρει, ποιός καί μέ ποιόν τρόπο μπορεῖ νά διακρίνει ἄν πρόκειται γιά ἕναν νέο Πλάτωνα, Ἀριστοτέλη, Μοντεσκιέ, Ρουσσό, Χέγκελ, Μάρξ, Τοκβίλ — ἤ γιά ἕναν κιβδηλοποιό;

Ἄς μὴν ἔρθουν νά μοῦ πῶν ὅτι ἐναπόκειται στούς ἀναγνώστες νά τό κρίνουν: εἶναι προφανές καί δέν σημαίνει τίποτε. Οὔτε ὅτι καλῶς τήν κριτική νά λειτουρήσει σά λογοκρισία, νά γίνει κάτι σάν παραβάν ἀνάμεσα στούς συγγραφεῖς καί στό κοινό. Κάτι τέτοιο θά ἦταν ἐξόχως ὑποκριτικό. Γιατί ἡ σύγχρονη κριτική ἐκπληρώνει ἤδη κατά κόρον αὐτή τή λογοκριτική λειτουργία: θάβει στή σιωπή ὅ,τι δέν εἶναι τῆς μόδας καί ὅ,τι εἶναι δύσκολο. Γιά παράδειγμα, ἕνα ἀπό τά ὁμορφότερα ἀνθέμια τῆς ντροπῆς τῆς: ἄρχισε νά ἀναφέρει, φευγάλέα, τόν Λεβινάς ἀπό τότε πού, κλειμμένος-ψιλοκομμένος, χρησιμοποιήθηκε στή ρωσική σαλάτα — Λεβί. Ἐπιβάλλει ἐπίσης, ὅσο περνάει ἀπό τό χέρι τῆς, τά «προϊόντα». Ἄν πιστέψουμε τούς γάλλους κριτικούς, μόνο ἀριστουργήματα ἔχουν γραφεῖ σ' αὐτή τή χώρα τά τελευταῖα τριάντα χρόνια, καί τίποτα ἄσχημο ἤ πού νά ἐπιδέχεται κριτική. Πάει καιρός πού δέν ἔχω δεῖ κάποιον κριτικό νά κάνει πράγματι κριτική σέ ἕναν συγγραφέα. (Δέν μιλάω γιά τίς περιπτώσεις πού ἡ κριτική εἶναι ἀναγκασμένη νά μεταφέρει τόν ἀπόηχο ἀπό πολεμικές μεταξὺ συγγραφέων· οὔτε γιά τίς «πολιτικά» προσανατολισμένες κριτικές.) Ὅτιδήποτε δημοσιεύεται — ὅτιδήποτε γιά τό ὅποιο γίνεται λόγος — εἶναι θαυμάσιο. Τό ἀποτέλεσμα θά ἦταν διαφορετικό ἄν ὑπῆρχε προληπτική λογοκρισία καί οἱ κριτικοί ἔγραφαν κατά διαταγή; Ἀπό αὐτή τήν ἄποψη, ἡ ἐμπορικο-διαφημιστική ὑποδούλωση δέν διαφέρει καί τόσο ἀπό τήν ὑποδούλωση τοῦ ὀλοκλήρωτισμοῦ.

Ἐπάρχουν τυπικές προδιαγραφές διανοητικῆς αὐστηρότητας, ἐπαγγελματικές, πού ἡ κριτική πρέπει νά ἀπαιτεῖ νά γίνονται σεβαστές καί νά πληροφορεῖ τούς ἀναγνώστες, ὅταν δέν συμβαίνει αὐτό. Ἐπάρχει μιὰ ἀπόδοση τοῦ περιεχομένου τῶν βιβλίων, πού πρέπει νά γίνεται ὅσο τό δυνατό πιό τίμια καί πιστά (γιατί τό *Times Literary Supplement* ἢ ἡ *New York Review of Books* μποροῦν καί τήν κάνουν, ἐνῶ οἱ γάλλοι κριτικοί ὄχι;). Καί ὑπάρχει καί μιὰ κρίση ἐπί τῆς οὐσίας, πού ὁ κριτικός πρέπει νά τή διακινδυνεύσει καί τή διακινδυνεύει ὅ,τι κι ἄν κάνει. Ὅ,τι κι ἄν κάνουν, οἱ γάλλοι κριτικοί,

πού ὄλα αὐτά τά χρόνια ἀποθέωναν τίς διαδοχικές βεντέτες τῆς γαλλικῆς ἰδεολογίας, θά περάσουν γιά πάντα στήν ἱστορία μαζί μέ τό σαμάρι τους.

Ὁ σεβασμός τῶν τυπικῶν προϋποθέσεων διανοητικῆς αὐστηρότητας δέν εἶναι ἕνα «τυπικό» ζήτημα. Ὁ κριτικός ὀφείλει νά μοῦ πῆει ἄν ὁ συγγραφέας ἐφευρίσκει γεγονότα καί χωρία, εἴτε χωρίς λόγο ὅποτε ὑπάρχει ἐνδειξη ἄγνοιας καί ἀνευθυνότητας, εἴτε γιά τίς ἀνάγκες τῆς ὑπόθεσής του ὅποτε ὑπάρχει ἐνδειξη διανοητικῆς ἐνεντιμότητος. Ὅποιος τό κάνει αὐτό δέν εἶναι σοφολογιότατος, ἐπιπλῶς κάνει τή δουλειά του. Ὅποιος δέν τό κάνει, ἐξαπατᾷ τό κοινό του καί κλέβει τό μισθό του. Ὁ κριτικός εἶναι ἐπιφορτισμένος μέ ἕνα δημόσιο, κοινωνικό καί δημοκρατικό λειτούργημα ἐλέγχου καί διαπαιδαγώγησης. Εἶσαι ἐλεύθερος νά γράφεις καί νά δημοσιεύεις ὅ,τι νά 'ναι· ἄν ὁμως κλέψεις τόν Σέν-Τζόν Πέρς, νά ξέρεις πῶς αὐτό θά εἰπωθεῖ ἀνοιχτά καί δυνατά. Ἐνα λειτούργημα διαπαιδαγώγησης τῶν μελλοντικῶν συγγραφέων καί τῶν ἀναγνωστῶν, πού σήμερα γίνεται ἀκόμα πιό ζωτικό ἐξαιτίας τῆς συνεχιζόμενης ὑποβάθμισης τῆς σχολικῆς καί πανεπιστημιακῆς ἐκπαίδευσης.

Ὁ σεβασμός αὐτῶν τῶν προδιαγραφῶν εἶναι σημαντικός γιά δύο λόγους. Πρῶτα πρῶτα γιατί δείχνει ἄν ὁ συγγραφέας εἶναι ἢ δέν εἶναι ἱκανός νά ὑποταχθεῖ σέ μερικούς νόμους, νά αὐτοπειθαρχηθεῖ, χωρίς νά ὑπάρχει ὑλικός ἢ ἐξωτερικός καταναγκασμός. Ἐδῶ δέν ὑπάρχει καμιὰ λογική ἀναγκαιότητα: μποροῦμε θεωρητικά νά φανταστοῦμε ἕναν εὐφυέστατο συγγραφέα πού κακομεταχειρίζεται ὅσο δέν παίρνει γεγονότα καί χωρία ἄλλων συγγραφέων. Κι ὁμως, χάρη σέ ἕνα ἀπό κεῖνα τά μυστήρια τῆς πνευματικῆς ζωῆς — πού εἶναι προφανῶς ἀνεξιχνίαστα γιά τίς ἰδιοφυῖες-Νταρλί — κανένα τέτοιο παράδειγμα δέν εἶναι γνωστό. Κάπως γίνεται καί οἱ μεγάλοι δημιουργοί ἦταν πάντα καί παθιασμένοι μαστόροι. Ὁ Μιχαήλ Ἀγγελος πήγαινε ὁ ἴδιος καί ἐπιτηροῦσε τά μάρμαρα πού τοῦ κόβαν στά λατομεῖα. Ὅταν ἕνας σοφός ἀρχαιολόγος θέλησε νά καταγγεῖλει κάποιες «ἀνακρίβειες» στή *Σαλαμπό* — πού ἦταν μυθιστόρημα καί ὄχι ἱστορικό ἔργο — ὁ Φλομπέρ ἦταν σέ θέση νά τοῦ ἀποδείξει πῶς γνώριζε τήν καρχηδονιακή καί ρωμαϊκή ἀρχαιολογία καλύτερα ἀπό κεῖνον.

Μὰ καί ἐπειδὴ δέν ὑπάρχει κάποια ἄβυσσος πού χωρίζει τό «τυπικό» ἀπό τό «οὐσιαστικό». Ἄν οἱ κριτικοί εἶχαν κλοτσήσει μπροστά στόν διάσημο πιά συγγραφέα Ἀλί-μπαμπά-καρνασσό, θά ἀνακάλυπταν εὐκολα, λίγο λίγο, πῶς ὁ «συγγραφέας» ἀντλεῖ τήν «ἐκ-

θαμβωτική του εύρυμάθεια» από τό Μπαγί (θαυμάσιο λεξικό για τούς τελειόφοιτους του λυκείου, όχι όμως και για μία μελέτη για τόν ελληνικό πολιτισμό) και πώς οί βλακειές που άραδιάζει σχετικά μέ τήν άπουσία «συνείδησης» στην άρχαία Έλλάδα καταρρέουν άμέσως μπροστά σέ τούτη τή φράση του Μενάνδρου: «Γιά τούς θνητούς, ή συνείδηση είναι θεός.» Αν είχαν κλοτηήσει μπροστά στή «θανάτωση του Θεού» από τό Ροβεσπιέρο, θά έβλεπαν ίσως εύκολότερα τί κάνει νιάου νιάου στα κεραμίδια, πώς δηλαδή ό «συγγραφέας» παραχαράζει τά γεγονότα για να συνδέσει τήν άθεία μέ τήν Τρομοκρατία και να θολώσει τή συντριπτική ιστορική τεκμηρίωση του γεγονότος ότι οί «μονοθεϊσμοί» υπήρξαν, άπείρως περισσότερο από τίς άλλες θρησκευτικές δοξασίες, πηγή ίερών πολέμων, έξόντωσης των άλλοθρήσκων, συνεργοί των πιο καταπιεστικών καθεστώτων και πώς, στίς δυόμισι από τίς τρεις περιπτώσεις, άπαίτησαν ρητά ή προσπάθησαν να επιβάλουν τή σύγχυση του θρησκευτικού και του πολιτικού.

Αν ή κριτική συνεχίσει να απέχει από τό λειτούργημά της, οί υπόλοιποι διανοούμενοι και συγγραφείς θά πρέπει να τήν υποκαταστήσουν. Τό καθήκον αυτό γίνεται τώρα καθήκον ήθικό και πολιτικό. Ότι ή μόδα αυτής της σαβούρας θά περάσει, αυτό είναι βέβαιο: όπως όλα τά σύγχρονα προϊόντα, έχει κι αυτή ένσωματωμένη μέσα της τή φθορά της. Μά τό σύστημα μέσα και έξαιτίας του οποίου παράγεται αυτή ή σαβούρα πρέπει να πολεμηθεί σέ όλες του τίς εκδηλώσεις. Πρέπει ν' αγωνιστούμε για τή διατήρηση ενός γνήσιου δημόσιου χώρου σκέψης ενάντια στίς έξουσίες του κράτους, μά και ενάντια στα τερτίπια, στή δημαγωγία και στην εκπόρνευση του πνεύματος.

ΝΤΟΝΑΛΤ ΜΟΣ: Θα μάς μιλούσατε λίγο για τόν τρόπο μέ τόν οποίο ή ψυχαναλυτική πρακτική σας βοήθησε, όπως είπατε, να «δειτε τά πράγματα πιο καθαρά» και για τό πώς ή όπτική σας έγινε πιο ξεκάθαρη;

Κ.Κ.: Είναι τελείως άλλο τό να δουλεύεις μέ άφηρημένες έννοιες, να διαβάσεις απλώς τά βιβλία του Φρόιντ κτλ., και τό να είσαι μέσα στην εμπρακτη ψυχαναλυτική διαδικασία, να βλέπεις πώς δουλεύει τό άσυνείδητο, πώς εκδηλώνονται οί ένορμήσεις των ανθρώπων και πώς έδραιώνονται, όχι μηχανισμοί (δέν μπορούμε να τούς ονομάσουμε στ' αλήθεια «μηχανισμούς») αλλά, ως πούμε, διαδικασίες λίγο πολύ στιλιζαρισμένες, από τίς όποιες κάποια στιγμή γεννιούνται ό τάδε ή ό δείνα τύπος ψυχικής βλάβης ή έτερονομίας. Αυτή είναι ή συγκεκριμένη πλευρά. Η πιο άφηρημένη πλευρά είναι πώς υπάρχουν ακόμα πολλά να γίνουν στο θεωρητικό επίπεδο, τόσο για τήν εξερεύνηση της άσυνείδητης ψυχής όσο και για τήν κατανόηση της σχέσης, του γεφυριού πάνω άπ' τήν άβυσσο, που άποτελεί ή σχέση ανάμεσα στην άσυνείδητη ψυχή και στο κοινωνικά κατασκευασμένο άτομο (αυτό έξαρτάται προφανώς από τή θέσμιση της κοινωνίας και της κάθε συγκεκριμένης κοινωνίας). Πώς γίνεται αυτή ή άπόλυτα άκοινωνική μονάδα, ή ψυχή, αυτό τό έντελώς έγωκεντρικό, μη πραγματικό ή αντιπραγματικό κέντρο να μεταπλάθεται από τίς ένέργειες και τούς θεσμούς της κοινωνίας, ξεκινώντας φυσικά από τό πρώτο περιβάλλον του παιδιού, που είναι ή οικογένεια, και να γίνεται ένα κοινωνικό άτομο που μιλάει, σκέφτεται, μπορεί να παραιτηθεί από τήν άμεση ικανοποίηση των ένορμήσεών του κτλ. Μέγα πρόβλημα μέ τεράστιο πολιτικό βάρος που μπορεί να τό δει κανείς σχεδόν άμέσως.

N. M.: Μπορείτε να έξηγήσετε περισσότερο αυτό που είπατε;

* Συνομιλία μέ δύο νεοϊσορκεζους ψυχαναλυτές, που διεξήχθη στή Νέα Υόρκη στις 4 Οκτωβρίου 1981 και δημοσιεύτηκε στο τεύχος 2 του *Psych-critique*, Νέα Υόρκη, 1982. Τή μετέφρασε από τά άγγλικά ή Ζωή Καστοριάδη, που τήν εύχαριστώ εδώ άλλη μία φορά.

Κ.Κ.: Μιλούσαμε πριν από λίγο για τή Ρωσία, τό σταλινισμό, τό ναζισμό, καί λέγαμε πώς τά φαινόμενα αὐτά ἐλάχιστα μποροῦν νά κατανοηθοῦν, ἂν δέν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ βρομερή ἐλξη πού ἀσκει ἡ δύναμη στόν ἄνθρωπο, δηλαδή στήν ψυχή.

Ν. Μ.: *Ναί...*

Κ.Κ.: Καί γιατί ἔχουν ἔτσι τά πράγματα; Πρέπει νά προσπαθήσουμε νά τό κατανοήσουμε. Πρέπει νά προσπαθήσουμε νά καταλάβουμε αὐτή τήν τάση τῶν ἀνθρώπων (πού εἶναι τό κύριο ἐμπόδιο πού συναντᾷ πάντα κανεῖς ὅταν ἀναπτύσσει μιᾶ ἐπαναστατική ἢ ριζοσπαστική πολιτική) νά ἐγκαταλείπουν τήν πρωτοβουλία, νά βρίσκουν καταφύγιο εἴτε στό πρόσωπο τοῦ ἡγέτη εἴτε σέ ἕνα ὀργανωτικό σχῆμα, σέ ἕνα ἀνώνυμο δίκτυο πού ὁμοῦ δουλεύει καλά καί ἐγγυᾶται τή γραμμή, τήν ἀλήθεια, τήν ἔνταξη κτλ. "Οἱ αὐτοί οἱ παράγοντες παίζουν τεράστιο ρόλο —καί, τελικά, ἀκριβῶς ἐκάντια σέ ὅλα αὐτά ἀγωνιζόμαστε ἐμεῖς.

ΝΤΕΪΒΙΝΤ ΛΙΧΤΕΝΣΤΑΪΝ: *Αὐτό μοῦ φέρνει στό νοῦ τό πῶς χρησιμοποιεῖτε τή λέξη «αὐτονομία». Ἐχετε πεῖ ὀρισμένα πράγματα γιά τήν ἀτομική αὐτονομία καί τήν αὐτονομία ὡς συλλογική ἀπάντηση. Μπορεῖτε νά ἐπεξεργαστεῖτε ἀκόμα περισσότερο αὐτό τόν παραλληλισμό;*

Κ.Κ.: Τί εἶναι ἡ συλλογική αὐτονομία; Μά ποιό εἶναι τό ἀντίθετό της; Τό ἀντίθετο εἶναι ἡ ἑτερόνομη κοινωνία. Ποιές εἶναι οἱ ρίζες τῆς ἑτερόνομης κοινωνίας; Ἐδῶ, νομίζω, βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μέ μιᾶ κεντρική καί σφαλερή ἰδέα τῶν περισσότερων πολιτικῶν κινήματων τῆς ἀριστερᾶς καί, κατεξοχήν, τοῦ μαρξισμού. Ἡ ἑτερονομία μπερδεύτηκε, δηλαδή ταυτίστηκε μέ τήν κυριαρχία καί τήν ἐκμετάλλευση ἑνός ἐπιμέρους κοινωνικοῦ στρώματος. Ἀλλά ἡ κυριαρχία καί ἡ ἐκμετάλλευση ἑνός ἐπιμέρους κοινωνικοῦ στρώματος εἶναι μιᾶ μονάχα ἀπό τίς ἐκδηλώσεις (ἢ τρόπος πραγμάτωσης) τῆς ἑτερονομίας. Ἡ οὐσία τῆς ἑτερονομίας εἶναι κάτι περισσότερο ἀπ' αὐτό. Συναντᾷμε τήν ἑτερονομία σέ πρωτόγονες κοινωνίες, στήν πραγματικότητα σέ ὅλες τίς πρωτόγονες κοινωνίες, ἐνῶ δέν μπορεῖ κανεῖς νά μιλήσει στ' ἀλήθεια γιά διαίρεση σέ κυρίαρχα καί κυριαρχούμενα στρώματα σ' αὐτά τά εἶδη κοινωνίας. Τί εἶναι ἐπομένως ἡ ἑτερονομία σέ μιᾶ πρωτόγονη κοινωνία; Εἶναι τό ὅτι οἱ ἄνθρωποι πιστεύουν μέ σθένος (καί δέν μποροῦν νά μήν πιστεύουν) πώς ὁ νόμος, οἱ θεσμοί τῆς κοινωνίας τους τοῦς δόθηκαν μιᾶ γιά πάντα

ἀπό κάποιον ἄλλον: ἀπό τά πνεύματα, τοῦς προγόνους, τοῦς θεούς ἢ οἰτιδήποτε ἄλλο. Τό ἴδιο ἀκριβῶς ἰσχύει γιά τόν τύπο ἱστορικῶν κοινωνιῶν («ἱστορικῶν» μέ τήν αὐστηρή ἔννοια) πού ἀποτελοῦν οἱ θρησκευτικές κοινωνίες. Ὁ Μωυσῆς παρέλαβε τό νόμο ἀπό τό Θεό· ἔτσι, ἂν εἶσαι Ἑβραῖος, δέν μπορεῖς ν' ἀμφισβητήσεις τό νόμο, γιατί τότε θά ἀμφισβητοῦσες τόν ἴδιο τό Θεό. Αὐτό θά 'τανε ἴσως νά 'λεγες «ὁ Θεός κάνει λάθος» ἢ «ὁ Θεός δέν εἶναι δίκαιος», κάτι τό ἀδιανόητο ὅσο παραμένει κανεῖς μέσα στή δομή τῶν πεποιθήσεων μιᾶς θρησκευτικῆς κοινωνίας. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τόν χριστιανικό κόσμο καί τό Ἰσλάμ.

Ἐτσι λοιπόν, ἑτερονομία εἶναι τό ὅτι ἡ θέσμιση τῆς κοινωνίας, πού εἶναι δημιούργημα τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας, τίθεται ἀπό τήν κοινωνία ὡς δεδομένη ἀπό κάποιον ἄλλον, ἀπό μιᾶ «ὑπερβαίνουσα» πηγή: ἀπό τοῦς προγόνους, τοῦς θεούς, τό Θεό, τή φύση ἢ —ὅπως ἐστὸν Μάρξ— ἀπό τοῦς «νόμους τῆς ἱστορίας».

Ν. Μ.: *Ὅχι «ἀπό κάποιον ἄλλον» ἀλλά «ἀπό κάτι ἄλλο».*

Κ.Κ.: Σωστά, ἀπό κάτι ἄλλο. Σύμφωνα δέ μέ τόν Μάρξ, θά εἴμαστε ἱκανοί νά θεσμίσουμε μιᾶ σοσιαλιστική κοινωνία τή στιγμή καί στό σημεῖο ἐκεῖνο ὅπου οἱ νόμοι τῆς ἱστορίας θά ὑπαγορεύσουν μιᾶ σοσιαλιστική ὀργάνωση τῆς κοινωνίας. Πρόκειται γιά τήν ἴδια ἰδέα.

Ἐτσι, ἡ κοινωνία ἀλλοτριώνεται ἡ ἴδια μέσα στό δικό της προϊόν πού εἶναι οἱ θεσμοί. Ἡ αὐτονομία δέν εἶναι μονάχα ἡ αὐτοθέσμιση τῆς κοινωνίας, γιατί αὐτοθέσμιση τῆς κοινωνίας ὑπάρχει πάντοτε: Θεός δέν ὑπάρχει οὔτε καί «νόμοι τῆς ἱστορίας» μέ τή μαρξική ἔννοια. Οἱ θεσμοί εἶναι δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ὁμοῦ ἕνα, γιά νά τό πούμε ἔτσι, τυφλό δημιούργημα. Οἱ ἄνθρωποι δέν ξέρουν πῶς δημιουργοῦν καί πῶς εἶναι μέ μιᾶ ἔννοια ἐλεύθεροι νά δημιουργήσουν τοῦς θεσμούς τους. Μπερδεύουν τό ὅτι δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει κοινωνία (οὔτε ἀνθρώπινη ζωή) χωρίς θεσμούς καί νόμους μέ τήν ἰδέα ὅτι πρέπει νά ὑπάρχει μιᾶ ὑπερβαίνουσα πηγή, ἐγγυήτρια τῶν θεσμῶν.

Ἄς πᾶμε πιο πέρα. Τί θά 'πρεπε νά 'ναι μιᾶ αὐτόνομη κοινωνία; Μιᾶ αὐτόνομη κοινωνία θά 'πρεπε νά 'ναι μιᾶ κοινωνία πού ξέρει πῶς οἱ θεσμοί της, οἱ νόμοι της εἶναι δικό της ἔργο καί δικό της προϊόν. Κατά συνέπεια, μπορεῖ νά τοῦς ἀμφισβητήσει καί νά τοῦς ἀλλάξει. Ταυτόχρονα θά ἔπρεπε ν' ἀναγνωρίζει πῶς δέν μποροῦμε νά ζήσουμε δίχως νόμους.

Τώρα, ως προς την αυτονομία του ατόμου: θά ελεγα πώς ένα άτομο είναι αυτόνομο όταν είναι στ' αλήθεια σε θέση ν' αλλάζει με επίγνωση τή ζωή του. Αυτό δέν σημαίνει πώς είναι κύριος τής ζωής του· ποτέ δέν είμαστε κύριοι τής ζωής μας, γιατί δέν μπορούμε νά εξαλείψουμε τό άσυνείδητο, νά εξαφανίσουμε τό γεγονός ότι ανήκουμε στην κοινωνία και πάει λέγοντας. Μπορούμε όμως ν' αλλάξουμε τή σχέση μας με τό άσυνείδητο, μπορούμε νά δημιουργήσουμε με τό άσυνείδητό μας μιά σχέση ποιοτικά διαφορετική από τήν κατάσταση όπου απλώς κυριαρχούμαστε απ' αυτό χωρίς νά ξέρουμε τίποτε για λογαριασμό του. Μπορεί νά κυριαρχούμαστε από τό άσυνείδητό μας, δηλαδή από τό παρελθόν μας. Χωρίς νά τό ξέρουμε, άλλοτριωνόμαστε μέσα στό ίδιο μας τό παρελθόν, επειδή δέν αναγνωρίζουμε πώς, με μιά έννοια, δέν μπορούμε παρά νά είμαστε έμείς οί ίδιοι ή πηγή τών κανόνων και τών αξιών πού προτείνουμε στους έαυτούς μας. Φυσικά δέν είμαστε ή απόλυτη πηγή τους και φυσικά υπάρχει ο κοινωνικός νόμος. Ύπακούω όμως (έκούσια) στόν κοινωνικό νόμο — όταν και έάν τόν υπακούω— είτε επειδή πιστεύω πώς ο νόμος είναι αυτό πού θά έπρεπε, είτε επειδή αναγνωρίζω μέν ότι δέν είναι εκείνο πού θά έπρεπε μά, στή συγκεκριμένη περίπτωση, με δεδομένη, άς πούμε, τή βούληση τής πλειοψηφίας, ως μέλος τής κοινότητας όφείλω νά υπακούω στό νόμο, άκόμη κι άν θεωρώ πώς θά έπρεπε ν' αλλάξει.

N. M.: Έξιτώσατε κατά κάποιον τρόπο τό άσυνείδητο με τό παρελθόν μας. Είπατε: «κυριαρχούμαστε από τό άσυνείδητό μας, κυριαρχούμαστε από τό παρελθόν μας». Αυτό μου κάνει κατά κάποιον τρόπο έντύπωση, σά μιά αισιόδοξη ιδέα για τό άσυνείδητο, άφού έξυπνοεί πώς είναι προσιτό διαμέσου μιās εις βάθος έπεξεργασίας —μέσω τής ανά-μνησης— με μιά έννοια, και όσο περισσότερο προσφεύγουμε στην ανά-μνηση τόσο λιγότερο κυριαρχούμαστε, και τελικά...

K.K.: Όχι, όχι όσο περισσότερο προσφεύγουμε στην ανάμνηση, αλλά: όσο περισσότερο γινόμαστε ίκανοί νά τήν έπεξεργαστούμε εις βάθος. Σύμφωνοι;

N. M.: Ναι. Ποιά σκέφτεστε πώς είναι τά όρια αυτής τής εις βάθος έπεξεργασίας; Πότε γίνεται προβληματική; Σέ ποιό σημείο μπλοκάρεται αυτή ή διαδικασία;

K.K.: Καταρχήν, επιτρέψτε μου νά ξεκαθαρίσω ένα πράγμα: δέν

ταυτίζω τό άσυνείδητο με τό παρελθόν. Προφανώς τό άσυνείδητο δέν είναι μονάχα τό παρελθόν. Πρόκειται για ένα σημείο στό όποιο όρισμένοι σύγχρονοι ψυχαναλυτές βλέπουν τά πράγματα πιό καθαρά από τόν Φρόιντ. Ύπηρχε ένα φροϊδικό ιδεώδες πού θά μπορούσαμε νά τό όνομάσουμε πρότυπο σχέδιο θεραπείας: οδηγούμε τόν άσθενή στην ανά-μνηση, με καθαρτικό ή διαλυτικό αποτέλεσμα στό σύμμελεγμα ή στό δίκτυο τών συμπλεγμάτων. Στην πραγματικότητα όμως μπορούμε νά δουλέψουμε σε πολύ μεγάλο βαθμό με βάση τό παρικό υλικό και όχι άναγκαστικά πάντοτε μέσα από τήν ανά-μνηση, γιατί ή δομή είναι παρούσα. Θέλω νά πώ πώς τό παρελθόν είναι παρόν μέσα στό παρόν.

N. M.: Χμ, χμ...

K.K.: Σύμφωνοι; Αυτό είναι φανερό στην περίπτωση του όνείρου. Ή έτσι κι άλλιώς άπλησίαστη ταυτότητα τής σημασίας αυτού του όνείρου με κάποια διάταξη πού βαστάει από τήν παιδική ήλικία δέν είναι καθ'αυτή ούτε πολύ σημαντική ούτε πολύ έπιτακτική. Εκείνο πού έχει σημασία είναι νά μπορεί στ' αλήθεια ο άσθενής νά διακρίνει μέσα από αυτήν τή σημασία και, άς έλπίσουμε, νά αλλάξει τή συμπεριφορά του σε συνάρτηση με αυτήν τή σημασία, καθώς και όλη τήν περίπλοκη δομή τών ένορμήσεων, τών αισθημάτων, συγκινήσεων και έπιθυμιών πού είναι συνδεδεμένα μαζί της. Έτσι, τό παρελθόν και τό άσυνείδητο είναι και δέν είναι τό ίδιο πράγμα, τόσο στό θεωρητικό επίπεδο όσο και στό επίπεδο τής πρακτικής ψυχαναλυτικής θεραπείας. Τώρα ρωτάτε ποιά είναι τά όρια. Πρόκειται για ένα πολύ σημαντικό ζήτημα. Θέλω νά πώ, γιατί στό κάτω κάτω μιά ψυχαναλυτική θεραπεία δέν πετυχαίνει πάντα.

N. M.: Ναι. Κι ένα άλλο θέμα είναι αυτή ή ιδέα τής έλξης πού άσκει ή δύναμη. Είναι πολύ έντυπωσιακό πού ή δύναμη άσκει αυτή τήν έλξη. Νομίζω ότι στην ιδεώδη ψυχανάλυση ή δύναμη θά 'πρεπε νά χάνει τήν άταβιστική της έλξη, ότι θά μπορούσε νά άσκει μιά έλξη άλλου είδους, όχι όμως άταβιστική. Με ενδιαφέρει ή σύγκλιση αυτής τής φιλοδοξίας όπως έμφανίζεται στην ψυχανάλυση, δηλαδή τής έξάλειψης τής έλξης πού άσκει ή δύναμη, και τής ίδιας αυτής φιλοδοξίας όπως βιώνεται στην πολιτική ζωή, όπου γίνεται προσπάθεια νά δημιουργηθούν κοινωνικές όργανώσεις πού έναντιώνονται σ' αυτή τήν άταβιστική έλξη τής δύναμης. Θά ήθελα νά μου πείτε τίς άπόψεις σας για τό πώς τά δύο αυτά προτάγματα μπορούν νά αποκαταστήσουν μιά άμοιβαία ροή πληροφορίας.

Κ.Κ.: Πρόκειται για ένα δυσκολότατο πρόβλημα και δεν νομίζω πώς γνωρίζω τη λύση του. Καταρχήν, η ψυχαναλυτική θεραπεία προσπαθεί να βοηθήσει τους ανθρώπους να γίνουν αυτόνομοι με την έννοια που αναφέραμε, συνεπώς να καταστρέψει μέσα τους την τυφλή έλξη της δύναμης. Πραγματικά, νομίζω πώς αυτή είναι η μόνη εϋστοχη πολιτική συνεισφορά της ψυχαναλυτικής θεραπείας. Δεν πιστεύω στην πολιτική χρήση της ψυχανάλυσης, εκτός αν έννοιαμε τό να βοηθάει τά άτομα να αποκτήσουν διαύγεια και αυτόνομια, και άρα, υποθέτω, να γίνουν πιο δραστήρια και πιο υπεύθυνα στην κοινωνία. Αυτό σημαίνει επίσης: να μή θεωρούν τή θέσμιση της κοινωνίας ή τόν δεδομένο νόμο κάτι πού δεν μπορεί να θιγεί. Όσον άφορα τώρα τίς συλλογικές στάσεις, νομίζω πώς αυτό πού προσπαθοϋμε να κάνουμε είναι να δοκιμάζουμε να διαλύσουμε τίς ψευδαισθήσεις πού περιέχονται σχεδόν πάντοτε σ' αυτή τήν έλξη της δύναμης. Και αυτό συνεπάγεται, για παράδειγμα, τόσο τήν κριτική της ιδεολογίας όσο και τήν κριτική της έμπρακτης λειτουργίας και συγκρότησης τών υπαρκτών μηχανισμών κυριαρχίας. Παράλληλα, πάντα πίστευα πώς μία γνήσια επαναστατική όργάνωση (ή όργάνωση τών επαναστατών) θά έπρεπε να είναι και ένα είδος υποδειγματικού σχολείου συλλογικής αυτόκυβέρνησης. Θα 'πρεπε να μαθαίνει τούς ανθρώπους να μήν έχουν ανάγκη από ήγέτες οϋτε από δκαμπτες όργανωτικές δομές, χωρίς να πέφτουν στην άνομια ή τή μικρονομία. Έκει, νομίζω, βρίσκεται ή σχέση τών δύο όψεων τού προβλήματος.

Ν. Λ.: Έδω αναφέρεται ένα ζήτημα, ένα ακόμα περίπλοκο ζήτημα πού άφορα τίς καταβολές της αυτόνομίας και τίς κοινωνικές σχέσεις πού εγκαθιδρύονται από τήν παιδική κιόλας ηλικία, καθώς και τίς προοιδιαπόμενες σχέσεις αντικειμένου ως μοντέλου, κατά κάποιον τρόπο, ή πεδίου προσέγγισης, πού στη συνέχεια επαναλαμβάνεται στον συλλογικό χώρο. Αυτό, σε αντίθεση με τήν άποψη πού είναι κάπως πιο συνδεδεμένη με τήν «όρθόδοξη φροϊδική άποψη» ότι τό *infans* είναι ριζικά διαχωρισμένο και ή διαδικασία της κοινωνικοποίησής του είναι καθ' ολοκληρία μία διαλεκτική με τήν κοινωνία, κοινωνική δέ ιδιότητα έγγενής στο *infans* στην αρχή δεν υπάρχει.

Κ.Κ.: Ξέρετε, οί δικές μου αντιλήψεις, πού δεν είναι έντελώς φροϊδικές, θά όδηγοϋσαν, σ' αυτό τό ζήτημα, σε συμπεράσματα πολύ παρόμοια με τίς φροϊδικές αντιλήψεις. Νομίζω πώς εκείνο πού υπάρχει αρχικά είναι ένα είδος ψυχικής μονάδας, μή κοινωνικής και

κοινωνικής. Έννοω πώς τό ανθρώπινο είδος είναι ένα είδος τερατώδες, άπροσάρμοστο στις ανάγκες της ζωής, τόσο από ψυχολογική όσο και από βιολογική άποψη. Ότι είναι βιολογικά άπροσάρμοστο στις ανάγκες της ζωής, αυτό είναι φανερό. Είμαστε τό μόνο είδος πού δεν γνωρίζει από ένστικτο τί είναι τροφή και τί κλητήριο. Κανένα ζωο πού τρέφεται με μανιτάρια δεν θά έτρωγε κλητηριώδη μανιτάρια. Έμεις όμως πρέπει να τό μάθουμε αυτό! Ποτέ δεν έχω δει σκύλο ή άλλογο να παραπατάει πραγματικά, τά λογικά σπάνια παραπατάνε, και αυτό μόνον όταν τά έχουμε βάλει εμείς σε τεχνητές συνθήκες. Έμεις παραπατάμε συνέχεια. Αυτή είναι ή βιολογική πλευρά.

Αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο από ψυχολογική άποψη. Νομίζω πώς υπάρχει μία έμβρυώδης ψυχή σε κάθε ζωντανό όν και κυρίως εκείνα πού όνομάζουμε άνώτερα είδη. Μά υπάρχει χαώδης άποσταση άνάμεσα σ' αυτήν τή «λειτουργική» ψυχή τών ζώων και στην ανθρώπινη ψυχή: ή ανθρώπινη ψυχή αντιστοιχεί σε μία τρομερή και τερατώδη ανάπτυξη αυτής της «δύναμης» της παραδοσιακής ψυχολογίας, πού παραμελήθηκε και άγνοήθηκε παντελώς από τή φιλοσοφία και πού λέγεται φαντασία. Φαντασία είναι ή ικανότητα να θέτεις σαν πραγματικό κάτι πού δεν είναι. Έρχεται σε ρήξη με τή ρύθμιση της προανθρώπινης «ψυχής».

Έτσι, έχουμε μπροστά μας ένα όν πού, όπως ξέρουμε από τόν Φρόιντ, από τήν ψυχαναλυτική θεραπεία και από τήν καθημερινή ζωή, είναι ικανό να σχηματίζει τίς παραστάσεις του σε συνάρτηση με τίς επιθυμίες του — κάτι πού τό κάνει ψυχικά άπροσάρμοστο στις ανάγκες της επιβίωσης. Κάτω άπ' αυτή τήν τεράστια πλημμυρίδα της φαντασίας έπιζοϋν σπασμένα κομμάτια της βιολογικής και ψυχολογικής αυτόρύθμισης τού ζωο. Αυτό τό ζωο, ό homo sapiens, θά είχε πάψει να υπάρχει αν δεν είχε ταυτόχρονα δημιουργήσει, δεν ξέρω με ποιές διαδικασίες, ίσως με ένα είδος νεοδαρβινικής επιλεκτικής διαδικασίας, κάτι τό ριζικά νέο σε όλον τό φυσικό και βιολογικό κόσμο, δηλαδή τήν κοινωνία και τούς θεσμούς. Και ό θεσμός επιβάλλει στην ψυχή τήν αναγνώριση μιας πραγματικότητας κοινής για όλους, πού δεν υπακούει άπλά στις επιθυμίες της ψυχής.

Ν. Μ.: Αυτό πού είπατε τώρα είναι πολύ ένδιαφέρον, γιατί είναι σά να λέτε πώς ή έλξη της δύναμης συνδέεται με τήν επιβίωση, δεδομένου ότι, όπως είπατε, αυτός ό συλλογικός χώρος, αυτή ή κοινω-

νία, επιβάλλει την πραγματικότητα σε μία οντότητα που παράγει εικόνες και ή όποια, χωρίς αυτή την επιβολή, θά πέθαινε...

Κ.Κ.: "Η θά γινόταν υπερψυχωτική.

Ν. Μ.: *Ναί, υπερψυχωτική. 'Η επιβολή όμως γίνεται κατά κάποιον τρόπο με τη δύναμη.*

Κ.Κ.: Μέ τη βία.

Ν. Μ.: *Μέ τη βία.*

Κ.Κ.: 'Ως προς αυτό δεν υπάρχει πρόβλημα. 'Εξάλλου, χωρίς αυτή τη βία, δεν μπορεί να υπάρξει επιβίωση του ανθρώπινου είδους. Γι' αυτό είμαι πάρα πολύ αντίθετος με όρισμένα ποιμενικά και είδυλιακά όνειρα, καλοπροαίρετων και κοντινών προς τις απόψεις μας ανθρώπων, που λένε πως θά μπορούσε να υπάρξει μία είσοδος στην κοινωνική ζωή ευτυχισμένη, ένδοξη, με γεύση σοκολάτας. Κάτι τέτοιο απλούστατα δεν μπορεί να υπάρξει. "Αν είχατε ποτέ παιδί, και ανεξάρτητα από τον τρόπο που τό μεγαλώνετε, κάποια στιγμή στη διάρκεια του πρώτου μήνα θ' αρχίσει ανεξήγητα να φωνάζει και να ούρλιάζει σά διαβολεμένο. "Οχι γιατί πεινάει ή είναι άρρωστο· απλούστατα, επειδή ανακαλύπτει έναν κόσμο που δεν μπορεί να πλαστεί από τη βούλησή του. Και άς μιλήσουμε σοβαρά: όχι μόνο άσυνείδητα μά και συνειδητά θά θέλαμε όλοι μας έναν κόσμο που μπορεί να πλαστεί από τη βούλησή μας, έτσι δεν είναι;

Ν. Μ. και Ν. Α.: *'Οπωσδήποτε.*

Κ.Κ.: Ποιός θά ισχυριζόταν τό αντίθετο; Λέμε πως αυτό δεν είναι δυνατό, παραιτούμαστε από έναν πόθο, μά ό πόθος είναι πάντα παρών. Σάν ψυχαναλυτής θά έλεγα πως ένα άτομο που δεν μπορεί να έχει μία φαντασίωση παντοδυναμίας είναι πολύ σοβαρά άρρωστο, καταλαβαίνετε τί έννοώ; 'Η ικανότητα σχηματισμαύ φαντασιώσεων παντοδυναμίας είναι μία απαραίτητη συνιστώσα όχι μόνο της άσυνείδητης μά και της συνειδητής ζωής. "Αν δεν μπορείς να άφειθεις σε μία όνειροπόληση και να σκεφτείς: «ή κοπέλα θά έρθει στο ραντεβού», ή «θά γράψω τό βιβλίο μου», ή «τά πράγματα θά γίνουν όπως θέλω έγώ», τότε είσαι στ' αλήθεια πολύ άρρωστος. Και φυσικά είσαι άλλο τόσο άρρωστος αν δεν μπορείς να διορθώσεις αυτήν τη φαντασίωση και να πεις: «όχι, είναι φανερό πως δεν της άρεσα», ή «έχει άλλον έραστή και είναι πολύ δεμένη μαζί του».

'Υπάρχει λοιπόν αυτή ή ψυχή μέ τη φαντασία και τις φαντασιώσεις της περί παντοδυναμίας και υπάρχει κι ένας πρώτος εκπρόσωπος της κοινωνίας για τό παιδί, που φυσικά είναι ή μητέρα. 'Η λειτουργία δέ της μητέρας είναι τόσο ότι περιορίζει τό παιδί — γίνεται τό όργανο μέσα από τό όποιο τό παιδί αρχίζει ν' αναγνωρίζει πως δεν υπακούουν τά πάντα στους πόθους παντοδυναμίας του—όσο και ότι βοηθάει ώστε τό παιδί να άποδώσει κάποιο νόημα στον κόσμο. 'Ο ρόλος αυτού του πρώτου προσώπου είναι ουσιώδης και επιτακτικός· λίγη σημασία έχει για τό θέμα μας αν είναι ή μητέρα ή τό πρόσωπο που παίζει τό ρόλο της — ίσως ό πατέρας, ίσως ή παραμάνα, ίσως ακόμα, όπως στον *Brave New World*, μία μηχανή που μιλάει (περίπτωση στην όποια φυσικά τά αποτελέσματα θά ήταν διαφορετικά και μάλλον άσχημα). 'Η μητέρα βοηθάει ώστε τό παιδί να άποδώσει κάποιο νόημα στον κόσμο και στον έαυτό του μέ έναν τρόπο πολύ διαφορετικό από τον αρχικό τρόπο που προσιδιάζει στην ψυχική μονάδα. Για την ψυχική μονάδα υπάρχει νόημα στο βαθμό που όλα εξαρτώνται από τους πόθους και τις παραστάσεις της (και όλα συμμορφώνονται σ' αυτές). 'Η μητέρα τό καταστρέφει αυτό, είναι υποχρεωμένη να τό καταστρέψει. Είναι ή αναγκαία και αναπόφευκτη βία. "Αν δεν τό καταστρέψει, οδηγεί τό παιδί στην ψύχωση.

Ν. Μ.: *"Ωστε λοιπόν πιστεύετε πως αυτή ή έλεξη της δύναμης είναι κατά κάποιον, πολύ παράδοξο τρόπο ένα είδος πόθου έπιστροφής προς αυτήν τη μητέρα;*

Κ.Κ.: Είναι ένα ισχυρότατο κατάλοιπο της προσκόλλησης σε μία πρώτη μορφή που ήταν, σύμφωνα μέ την όρολογία μου, κύριος των σημασιών. Και υπάρχει πάντοτε κάπου κάποιος που παίζει αυτόν τον ρόλο του κυρίου των σημασιών και που πιθανώς μπορεί να γίνει 'Αδόλφος Χίτλερ ή 'Ιωσήφ Στάλιν ή Ρόναλντ Ρίγκαν, δεν έχει σημασία. Νομίζω πως ή ψυχική ρίζα της πολιτικής και κοινωνικής αλλοτρίωσης έγκειται σ' αυτή την πρώτη και υποβλητικότερη σχέση. Μά υπάρχουν και τά επόμενα στάδια. Μέ τη σωστή της έννοια και μέσα σε εισαγωγικά: «ή φυσιολογική ανάπτυξη».

'Η μητέρα πρέπει να εγκαταλείψει αυτόν τό ρόλο του κυρίου των σημασιών. Πρέπει να πει στο παιδί πως αυτή ή λέξη σημαίνει εκείνο και ή τάδε πράξη άπαγορεύεται, όχι γιατί έτσι θέλει εκείνη μά γιατί υπάρχει ό τάδε λόγος ή γιατί έτσι τό έννοει όλος ό κόσμος ή γιατί αυτή είναι ή κοινωνική σύμβαση. 'Απεικδύεται έτσι την

παντοδυναμία πού τῆς εἶχε ἀποδώσει τό παιδί, χρησιμοποιώντας ἀκριβῶς τά δικά του σχήματα προβολῆς. Τό παιδί προβάλλει σέ κάποιον —στήν περίπτωση αὐτή στή μητέρα— τή δική του φαντασίωση περί παντοδυναμίας, τήν ὁποία πρέπει νά ἀποποιηθεῖ σέ κάποιον στάδιο. Ὅταν σκέφτεται λαθεμένα: «Μά ἡ Μαμά εἶναι παντοδύναμη», ἡ Μαμά πρέπει ν' ἀπαντήσει: «Ὁχι, δέν εἶμαι». «Words do not mean what I want them to mean», ἀντίθετα μ' αὐτό πού λέει στήν Ἀλίκη ὁ Humpty Dumpty, «οἱ λέξεις σημαίνουν ὅ,τι οἱ ἄνθρωποι καταλαβαίνουν μ' αὐτές τίς λέξεις» καί πάει λέγοντας.

Ν. Λ.: Πῶς ἀπαντᾶτε τότε στή θέση πού ἀναπτύσσει κάποιος σάν τόν Γουίνκοτ, πού ὑποστηρίζει πῶς ἡ πρώτη κατάσταση τῆς μητέρας δέν εἶναι μιά κατάσταση κυρίου τῶν σημασιῶν, μά περισσότερο συμμετόχου στίς σημασίες; Δηλαδή ὅτι ἡ πρωταρχική κοινωνική στιγμή εἶναι μιά στιγμή μοιρασμένη ἀνάμεσα στή μητέρα καί στό παιδί καί ὅτι τό *infans* ἀντιλαμβάνεται τή μητέρα ὡς κάποιον πού μοιράζεται μαζί του τόν κόσμο τῆς φαντασίωσης; Τό *infans* φαντάζεται τό βυζί καί, ἐνῶ φαντάζεται τό βυζί, τό καλεῖ, τσιρίζει, τή στιγμή πού φαντάζεται τό βυζί ἐμφανίζεται ὡς ἐκ θαύματος, κι ἔτσι ἐγκαθιδρύεται ἕνα εἶδος θεμελιακῆς σχέσης ἀνάμεσα στή φαντασίωση καί στήν κοινωνικότητα.

Κ.Κ.: Γιά ὅσον καιρό τά πράγματα ἔχουν ἔτσι, δέν ἰσχύει ὅτι πρόκειται γιά μοίρασμα καί συμμετοχή. Ἐνωῶ πῶς, γιά ὅσον καιρό εἴμαστε σ' αὐτό τό στάδιο, τό παιδί φαντάζεται πῶς τό βυζί ἐμφανίστηκε γιατί ἐκεῖνο ἐπιθυμοῦσε νά ἐμφανιστεῖ. Ὅπως γνώριζε ἤδη κάλλιστα ὁ Φρόντ, ἡ ἀποφασιστική στιγμή εἶναι ἡ στιγμή πού τό παιδί νιώθει τήν ἐπιθυμία νά δεῖ τό βυζί νά ἐμφανίζεται καί πού τό βυζί δέν ἐμφανίζεται. Καί ὑπάρχει πάντα μιά τέτοια στιγμή πού ἀντιστοιχεῖ, ὅπως θά ἴλεγε ἡ Κλάιν πάρα πολύ σωστά, στό «κακό βυζί». Αὐτό ἀποτελεῖ ἐπίσης τή ρίζα τῆς βασικῆς ἀμφισημίας πού ὑπάρχει σέ κάθε ἀνθρώπινη σχέση. Θέλω νά πῶ πῶς ὁ ἄλλος κληρονομᾷ πάντοτε αὐτές τίς δύο ὄψεις τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ βυζιοῦ, τῆς καλῆς μορφῆς καί τῆς κακῆς μορφῆς. Τίς περισσότερες φορές ἡ μιά ἀπ' αὐτές τίς δύο ὄψεις σκεπάζει καί δεσπόζει ἀπόλυτα στήν ἄλλη. Ἐτσι, τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἀγαπᾶμε ἢ τοὺς μισοῦμε. Στούς ἀνθρώπους μέ τοὺς ὁποίους διατηροῦμε σχέσεις ὑπερισχύει τό ἕνα ἀπό τά δύο στοιχεῖα. Ὅλοι μας ὁμως ξέρουμε πῶς ἀκόμα καί στή μεγαλύτερη ἀγάπη κρύβεται πάντοτε τό ἀρνητικό στοιχεῖο, πράγμα πού δέν τήν ἐμποδίζει νά εἶναι ἀγάπη.

Ἡ ἀληθινή ἀλλαγὴ ἔρχεται πρῶτα ὅταν τό παιδί πρέπει νά παραδεχτεῖ ὅτι ἡ μητέρα (καί ὄχι τό ἴδιο) εἶναι κύριος τοῦ βυζιοῦ καί κύριος τῶν σημασιῶν. Κι ἕνα ἄλλο σημεῖο ρῆξης ἐπέρχεται ὅταν τό παιδί ἀνακαλύπτει πῶς δέν ὑπάρχει κύριος τῶν σημασιῶν. Στίς περισσότερες κοινωνίες μέχρι σήμερα αὐτό συμβαίνει σέ πολύ περιορισμένο ἀριθμό ἀνθρώπων. Ἐπειδὴ ὁ Ἰεχωβάς εἶναι κύριος τῶν σημασιῶν, ἢ ὁ γραμματέας τοῦ Κόμματος, ἢ ἴσως ὁ ἐπιστήμονας.

Ν. Μ.: Ἐτσι, ὅταν ὁ Μέγας Ἐξεταστής ἰσχυρίζεται πῶς ὁ λαός ἔχει ἀνάγκη τήν Ἐκκλησία ὡς κύριο τῶν σημασιῶν (δέν χρησιμοποιεῖ φυσικά αὐτοὺς τοὺς ὅρους) καί κατηγορεῖ τό Χριστό γιά σκληρότητα, ἐπειδὴ ἀρνεῖται νά ἀναλάβει τό ρόλο τοῦ κυρίου τῶν σημασιῶν, ἐσεῖς τί νομίζετε; Ποιά εἶναι ἡ γνώμη σας γιά τά σχέδια τοῦ Ἐξεταστή;

Κ.Κ.: Νομίζω πῶς ἡ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος εἶναι ἀληθινή. Ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτό πού λέμε. Ἡ μόνη ἀντίρρηση εἶναι πῶς ὁ Ἐξεταστής παίρνει μιά κανονιστική θέση: λέει πῶς αὐτό τό γεγονός εἶναι ὑπεριστορικό καί παράγει μιά κατάσταση πού εἶναι ὅπως πρέπει νά εἶναι. Ἐμεῖς λέμε πῶς ὑπάρχει κι ἕνα ἄλλο στάδιο.

Ν. Μ.: Νομίζω πῶς ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία νά ἐντοπίσουμε τίς ψυχικὲς ρίζες τῆς αὐτονομίας στά κατοπιναῖα στάδια μάλλον, ὅπου γίνεται ἡ συνειδητοποίηση πῶς δέν ὑπάρχει κύριος τῶν σημασιῶν, παρά στήν ἐπιστροφή σ' ἕνα εἶδος παιδικῆς κατάστασης μοιρασμένης σημασίας.

Κ.Κ.: Καί ποιές εἶναι τάχα οἱ συνέπειες τῆς «μοιρασμένης σημασίας»; Ἐκτός κι ἂν ἔχαμε τήν ἰδέα ὅτι ὑπάρχει κάποια βιολογικὴ κοινωνικότητα στό ἀνθρώπινο ζῶο, κάτι πού γιά μένα δέν στέκει, ἡ μοιρασμένη σημασία δέν μπορεῖ παρά νά πηγάζει ἀπὸ τή θέση δύο χωριστῶν καί ἀνεξάρτητων προσώπων ὡς ὄντοτήτων, ἢ καθεμιά ἀπὸ μόνη τῆς. Ὑπάρχει τό Α καί ὑπάρχει τό Β καί ὑπάρχει αὐτός ἢ αὐτή καί ἐγώ. Αὐτός ἢ αὐτή σκέφτεται ἢ ἐπιθυμεῖ ἢ ἀποκαλεῖ τά πράγματα μέ τόν τάδε τρόπο κι ἐγώ τά ἀποκαλῶ μέ τόν δεῖνα τρόπο, καί μποροῦμε νά βροῦμε ἕνα ὀρισμένο κοινὸ ἔδαφος. Μά αὐτό εἶναι ἤδη ἕνα πολύ προχωρημένο στάδιο.

Μερικά ἐμβρυακὰ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς κατάστασης —καί βέβαια διὰ αὐτὰ θίγονται δύσκολα σημεῖα, γιατί στό τέλος τέλος δέν μποροῦμε ποτέ νά μποῦμε στήν ψυχὴ ἑνός *infans* ἔξι ἢ ἀκόμα καί δεκαοχτώ μηνῶν— μερικὰ ἐμβρυακὰ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς κατάστασης

μπορεί ίσως να είναι παρόντα και νωρίτερα. Νομίζω όμως πως η κατάσταση αυτή αρχίζει να υπάρχει σαν ποιότητα από τη στιγμή που το παιδί έχει γίνει ικανό να αναγνωρίσει τη μητέρα του ως οντότητα ανεξάρτητη και συνάμα περιορισμένη.

N. Λ.: Μιλάτε τώρα για την επίλυση του οιδιπόδειου συμπλέγματος;

K.K.: Όχι, αυτό είναι μία άλλη συζήτηση. Εκείνο που δεν διέκριναν οι άριστες κριτικές της οιδιπόδειας κατασκευής του Φρόιντ, και αφού βέβαια δεχτούμε πως η κατασκευή αυτή περιέχει μία μεγάλη δόση πατριαρχικής ιδεολογίας, είναι ότι το κέντρο του οιδιπόδειου προβλήματος κατά τον Φρόιντ είναι το πρόβλημα του πολιτισμού. Δεν είναι τόσο η επιθυμία να κάνει κανείς έρωτα με τη μητέρα του και να σκοτώσει τον πατέρα του· είναι ότι, όσο υπάρχουν μόνο δύο, δεν υπάρχει κοινωνία. Πρέπει να υπάρξει ένας τρίτος όρος που θα σπάσει αυτό το «πρόσωπο με πρόσωπο». Το «πρόσωπο με πρόσωπο» είναι συγχώνευση ή απόλυτη κυριαρχία του άλλου ή απόλυτη κυριαρχία από τον άλλον. Είτε ο άλλος είναι το απόλυτο αντικείμενο είτε είμαστε εμείς το απόλυτο αντικείμενο του άλλου. Και για να σπάσει αυτή η απόλυτη, σχεδόν ψυχωτική κατάσταση, πρέπει να έχουμε έναν τρίτον όρο. Δεν μετράει αν είναι ο πατέρας ή ο αδερφός της μητέρας. Μ' αυτό έννοω πως όλες οι συζητήσεις μεταξύ του Μαλινόφσκι και του Ροχάιμ γύρω απ' αυτό έχουν ελάχιστη σημασία. Είναι ο πατέρας ή είναι ο αδερφός της μάνας και πάει λέγοντας —τό πρόβλημα δεν είναι εκεί. Το βασικό ζήτημα είναι πως δεν μπορεί να είναι μονάχα δύο· πρέπει να υπάρχει τρίτος όρος. Αυτό φυσικά δεν οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο πατέρας πρέπει να είναι ο κύριος —αυτό είναι ένα καθαρό «δεν σγνεπάγεται». Και πρέπει μάλιστα να υπάρχει και ένα τέταρτο στοιχείο. Έννοω πως αυτό το ζευγάρι πρέπει να φέρεται με τέτοιο τρόπο ώστε να συνειδητοποιήσει το παιδί πως ο πατέρας δεν είναι η πηγή ή η καταγωγή του νόμου, πως είναι κι αυτός ένας ανάμεσα σε πολλούς, πολλούς άλλους πατεράδες, πως υπάρχει μια ανθρώπινη κοινότητα, έτσι δεν είναι;

Αυτό ο Φρόιντ τό είχε δεϊ. Οι άνθρωποι που αναφέρουν τό μύθο του *Τοτέμ και Ταμπού* σταματάνε πάντοτε στο φόνο του πατέρα και στο τελετουργικό έθιμοτυπικό γεύμα. Ξεχνάνε τον συλλογικό όρκο των αδερφών, που είναι ο πραγματικός άκρογωνιαίος λίθος της κοινωνίας. Ο κάθε αδερφός παραιτείται από την παντοδυναμία

του άρχέγονου πατέρα: δεν θά 'χω όλες τις γυναίκες και δεν θά σκοτώσω κανέναν. Αυτός είναι ο αυτοπεριορισμός από τη συλλογική θέσπιση του νόμου.

N. Μ.: Είναι η κατάλληλη στιγμή να σκεφτούμε αυτό που λέγατε προηγουμένως γι' αυτή την ένωση ριζοσπαστών άγωνιστών ή συνάθροιση ριζοσπαστών άγωνιστών, υποδειγματική στην ικανότητά της να αυτοκυβερνιέται και να άποφεύγει την έλξη της δύναμης και της κυριαρχίας. Όταν τό λέγατε αυτό, σκεφτόμουνα την όρδή των αδερφών στο Τοτέμ και Ταμπού. Πιστεύετε πως είναι ένα είδος μυθικής μεταφοράς για την ομάδα επαναστατών που περιγράφατε;

K.K.: Δεν θά τό διατύπωνα μ' αυτό τον τρόπο. Θέλω απλώς να πω πως ο Φρόιντ, όταν έγραφε τό *Τοτέμ και Ταμπού*, έθιγε τό πρόβλημα της άρχικής θέσμισης της κοινωνίας. Φυσικά τό *Τοτέμ και Ταμπού* είναι ένας μύθος, και είναι βλακώδες να τό κριτικάρουμε, έστω και αν ο Φρόιντ τον θεωρούσε ένα είδος ιστορίας για την άκρίβεια της όποίας δε θά ήμασταν ποτέ βέβαιοι, αντιπροσωπεύει όμως πάνω κάτω τον τρόπο που συνέβησαν τά πράγματα —αυτό δεν έχει καμιά σημασία. Θέλω να πω πως σ' αυτό γελιόταν. Εκείνο όμως που τον άπασχολούσε ήταν οι όντολογικοί όροι ύπαρξης μιās κοινωνίας, στην όποία κανείς δεν θά μπορούσε να άσκει άπεριόριστη έξουσία σαν τον άρχέγονο πατέρα. Από αυτή την άποψη, όχι ο ίδιος ο μύθος μά οι σημασίες από τις όποιες έμφορείται είναι πολύ σημαντικές. Η κοινωνία έγκαθιδρύεται άκριβώς τη στιγμή που κανείς δεν είναι παντοδύναμος και υπάρχει αυτοπεριορισμός όλων των αδερφών, όλων των αδερφών και των αδερφάδων.

N. Μ.: Μά ακόμα και σ' αυτόν τό μύθο δημιουργούν ένα τοτέμ, και τό τοτέμ είναι πάντοτε κύριος των σημασιών. Είναι πάντοτε εκεί, σαν υπενθύμιση.

K.K.: Ναι, και με τη διαφορώμενη σχέση προς τό τοτέμ. Πιστεύω πως τό τοτέμ άκριβώς είναι η ενσάρκωση της έτερονομίας στις ύπάρχουσες κοινωνίες έως τώρα. Έδω είναι που ο Φρόιντ είναι βαθύτατος, αν και πιθανώς άσυνείδητα, μά έτσι συμβαίνει με τούς μεγάλους στοχαστές. Τι είναι τό τοτέμ; Μετά από καιρό, τό τοτέμ γίνεται ένα πάνθεο, ή ο ένας Θεός, ή ο θεσμός ή τό Κόμμα. Και αυτό οι λακανικοί και άλλοι θά τό όνόμαζαν «συμβολικό» στοιχείο. Έδω άκριβώς μπορούμε να δοΰμε τά αδύνατα σημεία αυτής της αντίληψης: στην άπόπειρά της να άντλήσει απ' όλα τούτα μία κα-

νονιστική έννοια. Γιατί τό τοτέμ δέν είναι τίποτε άλλο από τό «συμβολικό», πού έχει γίνει έντελώς ανεξάρτητο και έχει έπενδυθεί μέ μαγική έξουσία. Είναι ένα φανταστικό δημιούργημα, θεσμισμένο και έπενδυμένο μέ μαγική έξουσία.

Ν. Λ.: Μά, όπως λέτε κι έσείς, ή ύπαρξη θεσμών είναι πάντοτε αναγκαία.

Κ.Κ.: Ναι, βέβαια, όχι όμως μέ τή μορφή του τοτέμ.

Ν. Λ.: Έπομένως, θά δημιουργούνται και θά παύουν νά ισχύουν...

Κ.Κ.: Ακριβώς.

Ν. Λ.: Μέσα σέ μιά διαρκή διαδικασία κατασκευής.

Κ.Κ.: Ακριβώς. Μέ τήν έξής ιδιαίτερη σχέση, πού όπωσδήποτε είναι πολύ δύσκολο νά έπιτευχθεί: ξέρω πώς οί νόμοι είναι δικό μας δημιούργημα, πώς μπορούμε νά τούς αλλάξουμε. Μά για όσον καιρό δέν τούς έχουμε αλλάξει, σέ μιά κοινωνία πού αναγνωρίζω πώς πραγματικά κυβερνιέται μέ δημοκρατικό τρόπο, διατηρώ τήν ύποχρέωση νά τούς τηρώ, γιατί ξέρω πώς αλλιώς ανθρώπινη κοινότητα είναι αδύνατη.

Οί άνθρωποι συνήθως ξεχνάνε πώς οί νόμοι τής γλώσσας είναι, στό τέλος τέλος, συμβάσεις πού τίς συμμερίζονται όλοι. Και βρέθηκαν όρισμένοι σαν τον Ρολάν Μπάρτ και είπαν αυτή τήν τεράστια βλακεία: ότι ο φασισμός και ή έτερονομία υπάρχουν στή γλώσσα, γιατί δέν μπορεί ο καθένας ν' αλλάξει όπως θέλει τούς κανόνες της. Αυτό δέν έχει καμιά σχέση μέ τό φασισμό και τήν έτερονομία. Είναι ή αναγνώριση ότι δέν μπορεί νά υπάρξει ανθρώπινη συλλογικότητα χωρίς κανόνες, πού είναι κατά κάποιον τρόπο αυθαίρετοι και συμβατικοί. Και πρέπει νά πούμε πώς, αντίθετα, ή γλώσσα δέν μέ υποδουλώνει μά μέ έλευθερώνει.

Ν. Μ.: Όταν όμως αυτοί οί κανόνες αρχίζουν νά έχουν μιά αυρα, μιά τοτεμική αυρα, γίνονται προβληματικοί.

Κ.Κ.: Έτσι είναι. Γίνονται άλλοτριωτικοί.

Ν. Λ.: Για νά ξαναγυρίσουμε σέ ένα άλλο σημείο: Στήν πραγματικότητα οί αδερφοί δέν παραιτήθηκαν από τήν παντοδυναμία αλλά απέκοψαν ένα μέρος τής παντοδυναμίας τους και τό διατήρησαν στό τοτέμ.

Κ.Κ.: Παραιτούνται από τήν παντοδυναμία και αποδίδουν μιά φανταστική παντοδυναμία στό τοτέμ. Και αυτός είναι ο αντίσταθμιστικός παράγοντας σ' αυτή τήν άλλοτριωμένη ψυχική οικονομία, πού είναι ακόμα άλλοτριωμένη, των αδερφών του μύθου. Τό πολιτικό έρώτημα είναι: αυτός ο άλλοτριωτικός αντίσταθμιστικός παράγοντας είναι στ' αλήθεια αναγκαίος για τήν ανθρώπινη κοινότητα; Έγώ λέω πώς δέν υπάρχει θεωρητική απάντηση στό έρώτημα. Αυτό σημαίνει ότι τά γεγονότα θά τό κρίνουν αυτό κι ότι αυτό είναι τό ζητούμενο στή ριζοσπαστική ή επαναστατική δράση. Τό νά υποστηρίξουμε και νά προσπαθήσουμε νά αποδείξουμε στήν πράξη πώς δέν έχουμε ανάγκη από τοτέμ αλλά μπορούμε νά περιορίσουμε τίς έξουσίες μας χωρίς νά τίς επενδύσουμε σέ μιά μυθική οντότητα.

Ν. Λ.: Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι υπάρχει ένας παραλληλισμός ανάμεσα στήν κοινότητα και στό άτομο όσον αφορά τήν κέπεξεργασία». Δηλαδή πώς υπάρχει ένα είδος άβεβαιότητας σχετικά μέ τήν ιστορία, μιά όπτική άκαθοριστίας, στήν όποία δέν λύνεται τό έρώτημα τής ιστορίας και στήν όποία δέν μπορούμε νά έξηγήσουμε τό παρελθόν και νά μάθουμε από τό παρελθόν τί νά κάνουμε. Μιά κοινότητα είναι ικανή νά πάρει μιά θέση στα πλαίσια τής όποίας θά μπορεί νά έπεξεργαστεί τό μέλλον.

Κ.Κ.: Απολύτως. Νομίζω πώς αυτή είναι ή σωστή θέση. Μάλιστα πιστεύω πώς ή αληθινή ανθρώπινη στάση είναι νά αναλαμβάνεις: νά δέχεσαι, νά αναλαμβάνεις τήν άκαθοριστία, τό ρίσκο, ξέροντας πώς δέν υπάρχει ούτε προστασία ούτε έγγύηση. Δηλαδή πώς οί προστασίες και οί έγγυήσεις πού υπάρχουν είναι άσήμαντες και δέν αξίζει ν' ασχολούμαστε μαζί τους. Τήν πραγματικά αποφασιστική στιγμή δέν υπάρχει ούτε προστασία ούτε έγγύηση. Πρέπει νά αναλάβουμε τό ρίσκο, κι όταν αναλαμβάνουμε τό ρίσκο, αυτό σημαίνει πώς είμαστε υπεύθυνοι για τίς πράξεις μας. Φυσικά, μιά πλήρης έννοια τής ευθύνης προϋποθέτει τή συνείδηση. Υπάρχει πάντα τό «δέν ήξερα». Μπορείς πάντα νά χρησιμοποιήσεις αυτό τό έπιχείρημα στό δικαστήριο, μά μπροστά στον καθρέφτη του έαυτού σου, έστω κι αν είναι γνωστό πώς δέν είσαι παντογνώστης, δέν μπορείς άπλά νά πεις «δέν ήξερα». Πρέπει νά δώσεις στον έαυτό σου μιά έπιταγή για τήν όποία είσαι πραγματικά υπεύθυνος.

Ν. Μ.: Υπάρχουν στή Γαλλία άνθρωποι πού έχουν μαζί σας ένα διάλογο όπως έμεις τώρα; Έννοώ όχι ποϋ και ποϋ, αλλά μήπως υπάρχει ένα είδος...

Κ.Κ.: Δέν θά μποροῦσα ν' ἀπαντήσω. Εἶναι τό εἶδος τοῦ διαλόγου πού προσπαθῶ νά προωθήσω.

Ν. Μ.: Τά καταφέρνετε —τά ἔχετε καταφέρει;

Κ.Κ. Δέν μπορῶ νά τό κρίνω. Γιά τήν ὥρα πάντως, ὄχι καί τόσο πολύ.

ΑΣ ΑΦΗΣΟΤΜΕ ΤΙΣ ΑΥΤΑΙΠΑΤΕΣ*

*Οτι τό πραξικόπημα τῆς Βαρσοβίας δέν ἦταν καί δέν μποροῦσε νά εἶναι «ἐσωτερική υπόθεση τῶν Πολωνῶν» οὔτε στό πολιτικό καί ἠθικό επίπεδο αὔτε στό επίπεδο τῶν γεγονότων, αὐτό τό ξέραμε —ἐκτός ἂν ἦταν κανεῖς καθυστερημένος— προτοῦ νά συμβεῖ (βλ. πλαίσιο). Τό ὅτι ξέρουμε τώρα πώς ὁ Γκαουλάιτερ Γιαρουζέλσκι ἐνέργησε καί ἐξακολουθεῖ νά ἐνεργεῖ σύμφωνα μέ τίς ἐντολές καί ὑπό τήν ἐποπτεία τῆς Κομαντατούρα τοῦ Κουλίκοφ, ἀπλῶς προσκομίζει μιᾶ τετριμμένη ἐπαλήθευση ἐκ τῶν ὑστέρων.

Ξέρουμε ἐπίσης τώρα πώς οἱ σκανδαλώδεις δηλώσεις τοῦ Σεσσόν ἦταν τριτεγγυημένες ἀπό τόν Μιττεράν, ὁ ὁποῖος εἶχε δώσει παρόμοιες ἐντολές καί στόν Ζομπέρ στή Μόσχα, καί πώς ἡ φρασολογική ἀνάκαμψη τοῦ Σ.Κ. ἐγινε μόνο μπροστά στήν ὀργή πού ἄρχισε νά ἐκφράζει ὁ κόσμος (Ζάν Ντανιέλ, *Nouvel Observateur*, 19 Δεκέμβρη 1981).

Δέν πρέπει νά σταθοῦμε σ' αὐτές τίς διαπιστώσεις σά νά ἐπρόκειτο γιά διασκεδαστικά χαρακτηριστικά τῆς ἰδιοσυγκρασίας τῆς «σοσιαλιστικῆς» ἐξουσίας. Ἄλλο τόσο δέν πρέπει νά ἀνεχτοῦμε παραπάνω τό βελάζον σέβας πού τήν περιβάλλει ἐδῶ καί καιρό (καί πού, λίγο πολύ, συνεχίζεται δέν μιλάω φυσικά γιά τήν ἀντι-

* Μόλις ἐγινε γνωστό τό πραξικόπημα τοῦ Γιαρουζέλσκι, τό πρωί τῆς Κυριακῆς στίς 13 Δεκέμβρη 1981, ὁ Κλόντ Σεσσόν, ὑπουργός Ἐξωτερικῶν τότε, εἶχε σπεύσει νά δηλώσει σέ ἕναν περιφερειακό ραδιοφωνικό σταθμό πώς ἐπρόκειτο γιά «ἐσωτερική υπόθεση τῶν Πολωνῶν» καί πώς ἡ Γαλλία «δέν μποροῦσε νά κάνει καί δέν θά ἔκανε τίποτα». Τότε ἔγραψα τή διαμαρτυρία πού δημοσιεύεται στή σημείωση παρακάτω, πού τήν υπέγραψαν οἱ εἴκοσι περίπου φίλοι πού εἶχα καταφέρει νά βρῶ ἐκείνη τήν ταραγμένη μέρα, καί τήν ἔστειλα ἐπείγουσα μόλις ἀνοιξοῦν τά ταχυδρομεῖα τῆ Δευτέρα 14 τοῦ μηνός στόν Ζάκ Φοβέ, πού ἦταν τότε διευθυντής τῆς *Monde*. (Ὁ Ζάκ Φοβέ μοῦ εἶχε γράψει λίγον καιρό πρωτύτερα καί μέ ρωτοῦσε ἂν ἤθελα νά γράψω γιά τήν *Monde* ἕνα ἢ πολλά ἄρθρα πού θά σχολίαζαν τήν πολιτική τῶν σοσιαλιστῶν στήν ἐξουσία.) Ἡ διαμαρτυρία δέν δημοσιεύτηκε στήν *Monde*, ὅπου τυπώθηκε ἀντίθετα, τήν ἄλλη μέρα, ἕνα κύριο ἄρθρο τοῦ Φοβέ μέ τίτλο «Λογικῆς διαφύλαξη». Τό παρακάτω κείμενο δημοσιεύτηκε στή *Liberation* στίς 21 Δεκέμβρη 1981.

Δέν χρειάζεται νά υπογραμμίσουμε πόσο ἡ πρόσφατη επίσημη ἐπίσκεψη τοῦ Γιαρουζέλσκι στό Παρίσι (Δεκέμβρης 1985) ἐπιβεβαιώνει διδακτικώτατα αὐτό τό κείμενο.

πολίτευση). "Αν θέλουμε να κάνουμε πραγματικά κάτι για τον άγωνα του πολωνικού λαού, πρέπει να ρίξουμε το ψυχρότερο βλέμμα στη γαλλική όπως και στις άλλες δυτικές κυβερνήσεις.

Μετά τις εκλογικές νίκες του Σ.Κ. η νέα εξουσία κήρυξε τη χώρα σε περίοδο χάριτος. Καημένη χώρα, καημένη γαλλική γλώσσα, παραδομένη έδω και δεκαετίες σε όλες τις ασέλγειες. Είναι σε κατάσταση χάριτος όποιος βρίσκεται σε μιά κατάσταση άνωθεν προερχόμενης εξαιρετικής έμπνευσης (Ούγκό). Ποιός τάχα έχει δώσει σημάδια μιάς τέτοιας έμπνευσης; 'Ο λαός —ώς τις 13 του Δεκέμβρη— έμενε σε μιά κατάσταση άπάθειας έλαφρώς εύφορικής και κάπως ήλιθιας. Μήπως άραγε η κυβέρνηση; Θα 'πρεπε να φάξουμε με τό φακό για μιά καινούρια ιδέα, ένα όποιοδήποτε εύρημα στά όσα κάνει. "Ας μή μιλήσουμε για σοσιαλισμό —ούτε καν για σοσιαλδημοκρατία: στις άπαρχές της, η σοσιαλδημοκρατία καινοτομούσε και μεταρρύθμιζε. Τά μέτρα που έχουν παρθεί ως τά σήμερα δέν βρίσκονται καν στο ύψος των μέτρων που έπαιρναν η ύποστήριζαν στην εποχή τους οι «άληθινοί» δημοκράτες/φιλελεύθεροι/άστοι —έναν Γλάδστωνας, έναν Καβούρ, έναν νεαρό Κλεμανσό. "Εβαλαν τέλος στη σκανδαλώδη κατάσταση των μεταναστών (ρυθμίζοντας την κατάσταση των παρανόμων), πολύ ώραία κατάργησαν την ποινή του θανάτου (όλη η Εύρώπη τό είχε ήδη κάνει)· επέτρεψαν τους ελεύθερους ραδιοφωνικούς σταθμούς (παρομοίως: *ei lisez Delfeil de Ton*). Τό κατώτατο μεροκάματο αύξηθηκε, σε πραγματικά μεγέθη, λιγότερο άπ' ό,τι είχε αύξηθεί επί Ζισκάρ όταν είχε εκλεγεί. Η αποκέντρωση (και πρέπει πρώτα να δοϋμε αν θα εφαρμοστεί στην πράξη) διορθώνει μιά τερατώδη γαλλική ιδιομορφία, που δέν υπήρξε ποτέ σε άπόλυτα καπιταλιστικές χώρες. Η μείωση του χρόνου εργασίας: πάνε εκατόν πενήντα χρόνια που προχωρεί στά πλαίσια του καπιταλισμού.

Πού είναι η καινοτομία; Μήπως στις «έθνικοποιήσεις»; Πάνε τουλάχιστο τριάντα χρόνια που κυκλοφορούν φήμες στους καλά πληροφορημένους κύκλους —όχι τόσο μακριά από την όδό Μπιέβρ—ότι δέν έχουν τίποτα να κάνουν με τό σοσιαλισμό. Η αντικατάσταση των αυτοανακηρυσσόμενων διευθυνόντων από διευθύνοντες που διορίζονται από τό κόμμα που βρίσκεται στην εξουσία μπορεί να φαίνεται μεγάλη πρόοδος στο τμήμα στελεχών αυτού του κόμματος· κατά τά άλλα, ρωτήστε τους ταχυδρομικούς, τους σιδηροδρομικούς, τους εργάτες της Ρενό (για να μην πούμε: ρωτήστε τους Πολωνούς). Οι έθνικοποιήσεις σημαίνουν απλώς μιά δευτερεύουσα

Τις πρώτες ώρες της Δευτέρας 14 του μηνός έστειλα τό παρακάτω κείμενο επειγόντως στον Ζάκ Φαβέ, παρακαλώντας τον να τό δημοσιέψει στην Monde. Φυσικά δέν έγινε τίποτα τέτοιο.

Οι ύπογράφωντες θέλουμε να εκφράσουμε την αγανάκτησή μας για τις δηλώσεις του ύπουργού Σεσσόν, ό όποιος έσπευσε να δηλώσει, μπροστά στο χτύπημα της ολοκληρωτικής κομμουνιστικής εξουσίας στη Βαρσοβία, πως πρόκειται για έσωτερική υπόθεση της Πολωνίας.

Η δήλωση αυτή θα ήταν μιά όλέθρια ταυτολογία (η εγκαθίδρυση του ναζισμού στη Γερμανία τό 1933 δέν ήταν «έσωτερική υπόθεση» των Γερμανών;) αν δέν περιείχε —όπως και όλες οι δηλώσεις των πολιτικών ύπευθύνων που τις διαδέχτηκαν— μιά κατάφωρη άκαλήθεια. 'Ο ύπουργός 'Εξωτερικών δέν άγνοεί πως οι αποφάσεις που πάρθηκαν στη Βαρσοβία άντανανκλούν τις θελήσεις της Μόσχας και ικανοποιούν τις έπιθυμίες της, άπαλλάσσοντας την από τον κίνδυνο και την κατακραυγή μιάς άμεσης επέμβασης. Η δήλωση του ύπουργού δέν μπορεί να έκληφθει, τόσο από τους δεσμοφύλακες του πολωνικού λαού και εκείνους που κρατούν τά νήματά τους στη Μόσχα, όσο και άπ' αυτόν τό λαό, που έτσι σπρώχνεται προς την άπελπισία, παρά μόνο ως σημάδι άδιαφορίας μπροστά στη έκτυλισσόμενη κατάπιξη ενός δημοκρατικού και λαϊκού κινήματος που έχει άγκαλιάσει την τεράστια πλειοψηφία της χώρας. "Ετσι, ό κυβερνητικός εκπρόσωπος μιάς κυβέρνησης που αυτοαποκαλείται σοσιαλιστική σπεύδει να άπευθύνει ένα nihil obstat στο κίνημα ενός άποσυντεθειμένου ολοκληρωτικού μηχανισμού ό όποιος, αν και συνεχίζει να άποκαλείται «εργατικό κόμμα», στέκει στά πόδια του έναντι στην εργατική τάξη μόνο με την προσφυγή στις ένοπλες δυνάμεις. Τό διατυμπανιζόμενο ενδιαφέρον για τους λαούς της κεντρικής 'Αμερικής άπακτά έτσι είναι άερα ύποκρισίας και χάνει κάθε αξιοπιστία.

Ζητάμε να πάψει πιά η γαλλική κυβέρνηση να χρησιμοποιεί διπρόσωπη γλώσσα και να εκφραστεί με την ίδια σαφήνεια τόσο για τά λεγόμενα «σοσιαλιστικά» ολοκληρωτικά καθεστώτα όσο και για τις δικτατορίες της Λατινικής 'Αμερικής.

Για τους άναρίθμητους νεκρούς που ύπάρχει πιά κίνδυνος να βιάσουν με αίμα την ιστορία της Πολωνίας, ύπεύθυνοι είναι από δω κι εμπρός και εκείνοι που, από δειλία, κρυφή συνηγορή ή μακαβελισμό του γλυκού νερού, επιβεβαίωσαν την άποτρόπαιη βεβαιότητα των δημίων των άνατολικών χωρών πως μπορούν να κάνουν ό,τι τους άρέσει στους λαούς που καταπιέζουν.

13 Δεκέμβρη 1981

Λισιέν Μπιανκό, Άντρέ Μπιργκιέρ, Κλόντ Κιαντάρ, Κορνήλιος Καστοριάδης, Κλόντ Σεβαλλέ, Βενσάν Ντεκόμπ, Ζάν-Μαρί Ντομενάκ, Ζάκ 'Ελλίλ, 'Εζέν 'Ενρίκεζ, Φρανσουά Φεϊτέ, Ζούζα Χέγεντας, Σέρλ-Κριστόφ Κόλμ, Ζάκ Ζιλλιάρ, 'Εντγκάρ Μορέν, Κλόντ Ρουά, Πιέρ Ροζανβαλλόν, 'Εβρ Σάτσμαν, 'Ιλιάν Σίμμελ, 'Αλέν Τουρέν, Πιέρ Βιντάλ-Νακέ.

κατανομή έξουσιών και προνομίων μεταξύ των «ιδιωτικών» και των πολιτικοκρατικών γραφειοκρατικών στρωμάτων — σέ βάρος των πρώτων, προς όφελος των δεύτερων. Από πολιτική άποψη, αποτελούν δημαγωγικό αποπροσανατολισμό.

Η αυτόδιαχείριση; έξαφανίστηκε ακόμη και σαν θέμα κυριακάτικης ρητορικής. Άνεργία και πληθωρισμός; βάλς διαταγμαυ ανάμεσα στον μπαρισμό και στην άτολμη και άνεπαρκή τόνωση της ζήτησης.

Όλα αυτά δέν είναι καν ρεφορμισμός. Μήπως άραγε έπειδή δέν υπάρχει πιά, ιστορικά, χώρος για μεταρρυθμίσεις; Άμ δέ, τουλάχιστο στη Γαλλία υπάρχει. Για συγκρίνετε τό γαλλικό φορολογικό σύστημα, ποσοστό και απόδοση του φόρου εισοδήματος, μέ τό αντίστοιχο της φριχτής καπιταλιστικής Άμερικης — και μπορείτε άνετα νά στοιχηματίσετε πως ή μεταρρύθμιση πού άνάγγειλε ο Μορουά δέν θ' αλλάξει και πολλά πράγματα.

Μά ή ουσία είναι άλλου. Πολύ πιο σημαντική άπ' όλα τά μέτρα πού πάρθηκαν ή δέν πάρθηκαν: ή πολιτική υπόσταση αυτής της έξουσίας, ο τρόπος πού κυβερνάει, ή σχέση της μέ τον πληθυσμό. Για τή σχέση αυτή δέν έχουμε τίποτα νά πούμε, μιά και είναι άνυπαρκτη και άνυπόστατη. Η κατά μόνας άσκηση της έξουσίας (διευρυμένη όπωσδήποτε ως τους βαρόνους του σοσιαλισμού) καλά κρατεί. Πότε συνέδεσαν τους πολίτες μέ μιά όποιαδήποτε σκέψη ή απόφαση; Πότε έδειξαν τήν παραμικρή διάθεση νά τό κάνουν; (Παραβλέπω τό τσίρκο του Σεβενμάν για τήν «έρευνα».) Άπ' αυτή τήν άποψη, ή περίπτωση της πυρηνικής ένέργειας είναι αξιοθαύμαστα σαφής. Πρίν από τίς εκλογές τό Σ.Κ. είχε δώσει υποσχέσεις. Μόλις βρέθηκε στην έξουσία (σοσιαλδημοκρατία βλέπετε...) έσπευσε νά κάνει τά αντίθετα άπ' όσα υποσχόταν. Άν είχε κάνει δημοψήφισμα (άντιπαρέρχομαι τίς συνταγματολογικές δικολαβίες), θά είχε 70% των ψήφων για νά δικαιολογήσει τήν αλλαγή πορείας. Που θά κατανοούσαμε όμως αν αρχίζαμε νά ζητάμε τή γνώμη του κόσμου;

Μέ εξαίρεση τή φρασεολογία (πού κι αυτή, όπως είδαμε, της επιβλήθηκε άπ' έξω), ή στάση της γαλλικής «σοσιαλιστικής» κυβέρνησης μπροστά στα πολιτικά γεγονότα είναι ή ίδια μέ τή στάση όλων των δυτικών κυβερνήσεων, από τον Τριντό ως τον Σμίτ. Άς αναφέρουμε για τό άστείο της υπόθεσης τή σιγή του «σοσιαλιστή» Παπανδρέου, όπως και των «σοσιαλιστών» του Τρίτου Κόσμου.

Γιατί; «Δέν μπορούμε νά κάνουμε και δέν θά κάνουμε τίποτα» έσπευσε νά πει ο Σεσσόν. Φυσικά αυτό είναι ψέμα. Κανείς δέν πρότεινε νά σταλεί στρατός στην Πολωνία. Μά τρόποι δράσης υπάρχουν. Τό πλήρες οικονομικό εμπάργκο στις χώρες του Συμφώνου της Βαρσοβίας (αν περιοριζόταν στην Πολωνία, θά ήταν προφανώς παράλογο και άναποτελεσματικό) θά ήταν ισχυρότατο όπλο, μέ δεδομένη τήν οικονομική κατάσταση αυτών των χωρών — και πρώτα πρώτα της Ρωσίας. Θά μπορούσαν και θά όφειλαν, έδω και πολύν καιρό, νά μηνύσουν ξεκάθαρα του Κρεμλίνου πως δέν θά δισταζαν νά τό χρησιμοποιήσουν. Δέν τό έκαναν και δέν τό κάνουν. Γιατί;

Άς αφήσουμε τό ψευτοεπιχείρημα για τον αντίκτυπο στην άπασχόληση στις προμηθεύτριες χώρες. Πρώτον, έξυπνοεί πως οι Ρώσοι θά δέχονταν τήν πρόκληση, πράγμα πού δέν είναι καθόλου σίγουρο. Δεύτερον, οι εξαγωγές προς τό ρωσικό μπλόκ αντιπροσωπεύουν μερικές μονάχα ποσοστιαίες μονάδες των συνολικών εξαγωγών των βιομηχανικών χωρών. Τρίτον, θά μπορούσαν σ' ένα μεγάλο μέρος τους νά αντικατασταθούν (όχι βέβαια για τά ίδια προϊόντα) από εξαγωγές σε φτωχές χώρες, αν παραχωρούσαν στις χώρες αυτές τους ίδιους φιλανθρωπικούς δρους (πίστωση) πού παραχωρούν και στη Ρωσία. Τέταρτον, είναι διατεθειμένοι νά ξοδέψουν 200 ή 300 δισεκατομμύρια δολάρια για έξοπλισμούς, όχι όμως και νά «χάσουν» 10 ως 15 δισεκατομμύρια εξαγωγές.

Μέ μιά και μόνο μέ μιά έννοια δέν «μπορούν» νά κάνουν τίποτα οι δυτικές κυβερνήσεις: από τήν άποψη ότι, όπως δέν υπάρχει δυτική «συμμαχία» — ο ένας πατάει γκάζι, ο άλλος φρένο — έτσι δέν υπάρχει και «κυβέρνηση» μέ συνεπή πολιτική τήν όποία είναι ικανή νά τήν επιβάλει. Άπό πολιτική άποψη, οι δυτικές κοινωνίες γίνονται όλο και περισσότερο ένα συνονθύλευμα από ζόμπι (έργοδοτες, έργατικά συνδικάτα, αγροτικές ένώσεις, «πολιτικά» σχήματα κτλ.) πού κανένα τους δέν μπορεί νά επιβάλει μιά συνεπή πολιτική, μά πού τό καθένα τους είναι ικανό νά μπλοκάρει κάθε ένέργεια αντίθετη προς τά «συμφέροντά» του. Για παράδειγμα, οι τάδε εξαγωγείς προς τή Ρωσία.

Στό βάθος όμως καμιά δυτική κυβέρνηση δέν θέλει αληθινά νά κάνει τό ότιδήποτε για τήν Πολωνία. Καμιά δέν ένιωσε ποτέ αληθινή συμπάθεια για ό,τι συνέβαινε εκεί. Άπό τήν αρχή είχαν διαφορούμενη στάση: ικανοποίηση στο βαθμό που δημιουργούσε, άνέξοδα, πονοκέφαλο στους Ρώσους: δυσφορία, και όχι μόνο, μπροστά σ' ένα αληθινό λαϊκό κίνημα πού δέν ήξεραν ως πού θά έφτανε και

πού εισήγγε έναν παράγοντα απροβλεψιμότητας στους βλακώδεις υ-πολογισμούς και τις τακτικές τους.

Μόνο έτσι μπορεί να γίνει κατανοητή η γελοία έπιμονή όλων των στο τροπάρι «Όσο δεν υπάρχει ρωσική επέμβαση...». Έλπίδα των δυτικών κυβερνήσεων, που τη συμμαρίζονται με τον Μαρσέ και τον Κραζουκί, είναι πως ο Γιαρουζέλσκι θα καταφέρει να επιβάλει την τάξη χωρίς τους Ρώσους (ή μονάχα με Ρώσους ντυμένους Πολωνούς) —όποτε μετά, σε μερικούς μήνες, θα ξανάρχιζε η κανονική πορεία των υποθέσεων (διαπραγματεύσεις της Γενεύης και έμπορικά συμβόλαια). Το προηγούμενο της Τσεχοσλοβακίας είναι έκτυφλωτικά σαφές απ' αυτή την άποψη.

Δέν έχουμε τίποτα να περιμένουμε από τις δυτικές κυβερνήσεις, «σοσιαλιστικές» και μή· αυτό δεν σημαίνει πως δεν πρέπει να ασκούμε την μέγιστη δυνατή πίεση. Μά πρέπει να καταλάβουμε πως δεν θα κάνουν τίποτα χωρίς λαϊκή κινητοποίηση. Πρέπει επίσης να καταλάβουμε πως μιά τέτοια κινητοποίηση θα μπορούσε από μόνη της να πετύχει πάρα πολλά πράγματα.

Έδω ανοίγουμε πάλι μιά παρένθεση και λέμε πως πρέπει να κοιτάμε κατάματα τη μαύρη αλήθεια. Στη Γαλλία είμαστε απ' αυτή την άποψη κάπως προνομιούχοι. Μά η συνολική εικόνα των δυτικών χωρών είναι για την ώρα θλιβερή. Συγκρίνετε τά όσα συμβαίνουν αυτή τη στιγμή στην Ευρώπη, τη σχεδόν πλήρη άπουσία σημαντικών αντιδράσεων, με τις «ειρηνιστικές» διαδηλώσεις πριν από λίγες βδομάδες! Άς μή βαυκαλιζόμαστε: αυτή τη στιγμή, και σε πρώτη ματιά, οι πληθυσμοί έχουν διάθεση να κινητοποιηθούν για να σώσουν τό τομάρι τους (έτσι νομίζουν), μά για τίποτα παρπάνω.

Πρέπει να ξαναθέσουμε μιά μεγάλη άνηφόρα άπάθειας και ιδιωτικοποίησης. Δέν πρόκειται να συμβάλουν σ' αυτό οι συναντήσεις των τενόρων του Σ.Κ. Πρέπει να βρεθούν νέα μέσα —και σ' αυτό μπορούν και πρέπει να συμβάλουν όλοι ύσσι νιώθουν πως αυτό τους άφορά. Τό δρόμο μάς τον δείχνει τό ίδιο τό πολωνικό κίνημα: πηγή της πολιτικής έφευρετικότητας μπορεί να είναι μόνο η δημιουργικότητα των χιλιάδων ανθρώπων που θα ενωθούν με τό κίνημα. Η στήλη «Πρωτοβουλίες» της *Liberation* μπορεί να παίξει πολύτιμο ρόλο απ' αυτή την άποψη. Ήδη η άπόφαση των μισθωτών της Άμπέν-Σνάιντερ να μποϊκοτάρουν την παραγωγή και προορίζεται

για τη Ρωσία (*Liberation*, 19/20 Δεκέμβρη, σ. 11) μου φαίνεται πως έχει παραδειγματική άξία. Πρέπει να ξεκινήσουμε ένα κίνημα μποϊκοτάζ των έξαγωγών προς τις άνατολικές χώρες και των εταιρειών που άσχολούνται μ' αυτές. Για τά λίγα μέσα που διαθέτουν οι «διανοούμενοι», ένα πράγμα φαίνεται άυτονόητο: άμεσο μποϊκοτάζ όλων των έπαφών, σχέσεων κτλ. έπιστημονικής, πολιτιστικής, καλλιτεχνικής φύσης με όλες τις χώρες του Συμφώνου της Βαρσοβίας. Άυτονόητο επίσης ότι πρέπει να βοηθήσουμε με όλα τά μέσα την όργάνωση της έξόριστης Άλληλεγγύης, να τεθούν στη διάθεσή της.

Τέλος, και πάνω απ' όλα, υπάρχει τό καθήκον που είναι πιο δραματικά έπείγον παρά ποτέ άλλοτε: να εξηγήσουμε, να δώσουμε σε όλους να καταλάβουν τί είναι η Ρωσία, τό καθεστώς της, τά κομμουνιστικά κόμματα. Να δώσουμε σε όλους να καταλάβουν πως ό κομμουνισμός δεν συζητιέται περισσότερο απ' ό,τι ό ναζισμός, πως άνάμεσα στα δύο δεν υπάρχει θέμα έκλογής.

20 Δεκέμβρη 1981

ΤΟ ΠΙΟ ΣΚΛΗΡΟ ΚΑΙ ΠΙΟ ΕΤΘΡΑΤΣΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ*

ΠΟΛ ΤΙΜΠΟ: *Τά γεγονότα τής Πολωνίας, ο τρόπος πού οι Ρώσοι και οι εκπρόσωποί τους στην Πολωνία επενέβησαν στις 13 του Δεκέμβρη ενάντια στην Άλληλεγγύη τί μᾶς μαθαίνουν για τή λειτουργία του σοβιετικού συστήματος και για τίς δυνατότητές του;*

Κ.Κ.: *Άπό τακτική άποψη, ήταν φανερό έδῶ και καιρό πώς υπήρχαν τρεῖς δυνατότητες για τό Κρεμλίνο. Στο ένα άκρο ή άμεση στρατιωτική επέμβαση στο άλλο, μιά πολιτική πού θά προσπαθούσε νά προκαλέσει και/ή νά έπιταχύνει τή σήψη ή τήν άποσύνθεση του λαϊκού κινήματος. Η τρίτη δυνατότητα ήταν ένα χτύπημα όπου θά χρησιμοποιούνταν πολωνικά στοιχεία. Τό κάπως παράδοξο είναι πού τό χτύπημα δέν ήρθε από μιά «σκληρή» φράξια του κόμματος, μᾶ από τό στρατό —και ο στρατός είναι ολοφάνερο πώς δέν παίζει σ' αυτή τήν ιστορία καθαρά τεχνικό ρόλο.*

Η λύση τής άμεσης επέμβασης δέν υιοθετήθηκε, γιατί θά ήταν όπωσδήποτε πολύ δαπανηρή δέν πρέπει όμως νά ξεχνᾶμε πώς βρίσκεται πάντοτε στον όρίζοντα και πώς τό φάσμα της είναι τό έσχατο στήριγμα του Γιαρουζέλσκι. Όσο για τή δεύτερη λύση, έχοντας ασχοληθει έδῶ και πάρα πολύν καιρό μέ τόν έκφυλισμό των επαναστατικῶν κινήματων, βρίσκω έξαιρετικά άξιοσημείωτο τό ότι, για δεκαοχτώ μήνες, ή έξουσία δέν μπόρεσε ούτε νά διαιρέσει ούτε νά διαιρεθει ούτε νά αποθαρρύνει τήν Άλληλεγγύη. Αυτό μᾶς παραπέμπει, πρώτα και πάνω άπ' όλα, στην ένότητα και τή συνοχή, στην άκεραιότητα (μέ τήν έτυμολογική σημασία), στο σύσσωμο και ολομερή χαρακτήρα τής αντίθεσης αυτής τής κοινωνίας προς τό καθεστώς. Κατά δεύτερο λόγο έκφράζει τήν άποσύνθεση τής έξουσίας και του κομμουνιστικού κόμματος, τήν άνικανότητά του νά καθορίσει και νά εφαρμόσει τήν οποιαδήποτε πολιτική στρατηγική.

* Συζήτηση μέ τόν Πόλ Τιμπό ήχογραφήθηκε στις 3 Φεβρουαρίου 1982 και δημοσιεύτηκε στο *Esprit* τόν Μάρτιο του 1982.

Μετά τό στρατιωτικό πραξικόπημα πολλοί μοῦ εἶπαν: νά πού ἐπιβεβαιώνονται, σέ βαθμό γεωγραφικό πιά, οἱ θέσεις σας γιά τή στρατοκρατία. Αὐτό φυσικά εἶναι λάθος. Ἡ Πολωνία δέν εἶναι μέ κανέναν τρόπο μιά στρατοκρατική κοινωνία, μέ τήν ἔννοια τῆς Ρωσίας. Μά τό πολωνικό πραξικόπημα ἐπιβεβαιώνει τήν ἄλλη πλευρά τῶν θέσεών μου: τή χρεοκοπία καί τήν ἀποσύνθεση τοῦ Κόμματος (πού δέν μπόρεσε νά κάνει τίποτα στήν Πολωνία) καί, παραπέρα, τοῦ «κλασικοῦ» ὀλοκληρωτισμοῦ. Πρέπει ἐπιτέλους νά μάθουμε τίς συνέπειες τοῦ ὅτι ὁ σταλινικός ὀλοκληρωτισμός δέν μπόρεσε νά ἐπιβιώσει στήν οὐσία του: ὡς παραληρηματικό σύστημα. Στή Ρωσία βέβαια τό Κόμμα ἐξακολουθεῖ νά κρατάει τήν κοινωνία· μά δέν ἔχει τίποτα νά προτείνει, ἔχει πάψει τό ἴδιο νά ἐπιδιώκει τή χάραξη μιᾶς ὁποιασδήποτε προοπτικῆς, δέν ἔχει κανένα ἱστορικό ἐγχείρημα νά προβάλλει —ἐκτός ἀπό τήν ἐπέκταση μέ τήν ὠμή Δύναμη. Πληροφορηθήκαμε τό θάνατο τοῦ ὑποτιθέμενου «ἰδεολόγου» τοῦ καθεστῶτος, τοῦ Σουσιλόφ. Γιατί «ἰδεολόγου»; Προκαλῶ τόν ὁποιοδήποτε νά μοῦ ἀναφέρει μιά μονάχα φράση τοῦ Σουσιλόφ, ἕνα μονάχα σύνθημα πού ἐπινόησε ὁ ἴδιος (κάτι πού ἦταν ἀκόμα δυνατό στήν περίπτωση τοῦ Ζντάνοφ). Στή Ρωσία ἡ ἀνυπαρξία, ἡ νέκρωση αὐτή τῆς κομμουνιστικῆς ἰδεολογίας ἀντισταθμίζεται ἀπό τήν ἀνάδυση ἑνός κοινωνικοῦ τομέα πού λειτουργεῖ, ζωογονεῖται ἀπό τό ἔθνικιστικό-αὐτοκρατορικό φαντασιακό στοιχεῖο, πού προβάλλει ἕνα ἐφικτό πρόταγμα ἐπέκτασης. Ἡ Τρομοκρατία σταλινικοῦ τύπου, ὁ «σταλινικός μετασχηματισμός τῆς φύσης», ἡ «δημιουργία ἑνός νέου τύπου ἀνθρώπου» ἀποτελοῦσαν παραλήρημα καί συνοδεύονταν ἀπό ἐκείνη τήν *total disregard for efficiency*, τήν ἀπόλυτη περιφρόνηση τῆς ἀποτελεσματικότητος —ὅπως σωστά ἔλεγε ἡ Χάνα Ἀρεντ— πού ἦταν χαρακτηριστική τοῦ «κλασικοῦ» ὀλοκληρωτισμοῦ. Ἐνῶ ἡ κατάκτηση τοῦ κόσμου ἀπό τή ρωσική στρατοκρατία εἶναι ἴσως πάλύ ἀπίθανη, μά δέν εἶναι ἕνα παραληρηματικό πρόταγμα, οὔτε ὡς πρὸς τό στόχο οὔτε ὡς πρὸς τὰ χρησιμοποιούμενα μέσα. Ἀντίθετα, ἦταν παραληρηματική ἡ χρήση τῆς ἀστυνομίας γιά τήν πρόοδο τῆς γενετικῆς.

Π.Τ.: *Γιά νά ξανάρθουμε στήν Πολωνία, ὁ Στρατός παρέσχε ὄχι μόνο τὰ μέσα, τή δύναμη, μά καί τήν ἐναλλακτική νομιμότητα. Νομιμότητα πού ἔχει σέ μεγάλο βαθμό νά κάνει μέ τή θέση του σέ σχέση μέ τό Κόμμα: οἱ Πολωνοί τόν προτιμοῦν ἀπό τό Κόμμα, ἡ νομιμότητά του εἶναι διαφορετική. Μά ἡ χρησιμοποίηση αὐτῆς τῆς*

ἐμπιστοσύνης πού ἀπολαμβάνει ὁ Στρατός δέν ἔχει νά κάνει μέ τήν ὠμή δύναμη παρά ἀποτελεῖ πολιτική χειραγώγηση.

Κ.Κ.: Βέβαια. Κανένα καθεστῶς δέν μπορεῖ νά ὁμολογήσει, ἰδίως σέ συνθήκες ἀκραίας κοινωνικῆς κρίσης, πῶς τό μόνο του θεμέλιο εἶναι ἡ ὠμή δύναμη. Ἐνα μίνιμουμ νομιμότητος παραμένει ἀναγκαῖο. Ὑπῆρχαν ἐπομένως δύο λόγοι πού ἐπενέβηκε ὁ Στρατός. Πρῶτον, τό Κόμμα ὡς Μηχανισμός δέν λειτουργοῦσε πιά, δέν ἔλεγε τίποτα, οὔτε κόν τόν ἑαυτό του τόν ἴδιο. Ὑστερα, χρειαζόταν μιά σημαία· δέν μποροῦσε πιά νά εἶναι ἡ κόκκινη σημαία, ὕψωσανε τήν πολωνική σημαία.

Π.Τ.: *Ἔστω καί ἔτσι, κάτι τέτοιο ἀντιπροσωπεύει μιάν ἀπώλεια νομιμότητος ἀπό τή μεριά τοῦ συστήματος. Ὅταν ἕνα κομμουνιστικό κόμμα πνέει τὰ λοίσθια, ὑπάρχουν δύο κλασικά φάρμακα. Τό σταλινομαρξιστικό φάρμακο ὀνομάζεται ἐκκαθάριση ἢ πολιτιστική ἐπανάσταση. Ἐγκεῖται στό νά γίνεται δημαγωγία σέ βάρος τῶν στελεχῶν, πού βρίσκονται ξαφνικά στό Γκουλάγκ ἢ σέ στρατόπεδα ἀναμόρφωσης, ἐνῶ ὁ Πατερούλης ἢ ὁ Μεγάλος Τιμονιέρης μπαίνουν σέ μιά καινούρια νιότη. Αὐτό προϋποθέτει πῶς ἡ ἰδεολογία λειτουργεῖ...*

Κ.Κ.: Καί πῶς ἡ κοινωνία δέν βρίσκεται σέ κατάσταση ἀπόλυτης ἀντίθεσης πρὸς τό καθεστῶς.

Π.Τ.: *Ἡ δεύτερη μεθόδευση εἶναι νά ἐπέμβει ἡ κατά κόσμον χεῖρ τοῦ προλεταριακοῦ διεθνισμοῦ, πού χρησιμοποιεῖται ὅταν τὰ «ἔθνικά» ἐφόδια εἶναι ἀνεπαρκῆ. Τότε τό Κρεμλίνο διαλύει τό συγκεκριμένο Κόμμα καί ὀργανώνει ἕνα ἄλλο στή θέση του. Συνέβη τό 1937 μέ τό πολωνικό κομμουνιστικό κόμμα, σέ ἐντελῶς διαφορετικές συνθήκες ἀπό τίς σημερινές· συνέβη στήν Οὐγγαρία μετά τό 1956· συνέβη στήν Τσεχοσλοβακία μετά τό 1968. Ἡ γιαουζελσκιική καινοτομία εἶναι πῶς ἡ ἀρχή τῆς νομιμότητος (τό συμφέρον τοῦ ἔθνους, ἡ ἔθνική σύμπνοια) εἶναι αὐτήν τή φορά ἐξωτερική πρὸς τήν ἰδεολογία τοῦ καθεστῶτος καί πρὸς τόν κομμουνιστικό κόσμο.*

Κ.Κ.: Ἀπό τή στιγμή πού ἡ κοινωνία ἀρχίζει νά κινεῖται, τό Κόμμα δέν μπορεῖ πιά νά διατηρηθεῖ. Ὁ ὅρος ὑπαρξῆς τοῦ Κόμματος εἶναι ἡ ἀπόλυτη παθητικότητα τῶν ἀνθρώπων. Ἡ κατάπτωση τοῦ Κόμματος εἶναι τέτοια πού δέν μπορεῖ πιά νά διατηρηθεῖ οὔτε σάν

ιδεολογική αναφορά ούτε σά διευθύνων Μηχανισμός· ούτε καν, και αυτό είναι τό αποκορύφωμα, σά συνασπισμός συμφερόντων. 'Η τελευταία έτούτη πλευρά άξίζει κι αυτή τήν προσοχή μας. Οί άνθρωποι πού εύνοούνται άμεσα από τό καθεστώς —και πρόκειται όπωσδήποτε για ένα 10 μέ 15% του πληθυσμού— δέν είναι πιά ούτε καν ίκανοί νά διασφαλίσουν μιά έπαρκή ένότητα μεταξύ τους πού θά έπιτρέπει στό Μηχανισμό νά έλέγξει τήν κοινωνία και νά βρει συνεργάτες στους κόλπους της. 'Από τίς 13 του Δεκέμβρη ό Γιαρουζέλσκι δέν έχει βρει ούτε έναν σύμμαχο, ούτε έναν έπίσκοπο, ούτε έναν συγγραφέα...

Π.Τ.: Βρισκόμαστε μπροστά σ' έναν οργανισμό πού οί πληγές του δέν κλείνουν πιά. Πρέπει έπομένως νά διατηρείται συνέχεια σφιχτός ό έπίδεσμος.

Κ.Κ.: Κι έρχόμαστε έτσι στις προοπτικές του σημερινού πολωνικού καθεστώτος. 'Η διατήρηση του στρατιωτικού καθεστώτος, έτσι όπως είναι, μοιάζει μακροπρόθεσμα αδύνατη. Είναι γνωστή ή κατάσταση τής πολωνικής οικονομίας, μπορούμε νά είμαστε βέβαιοι πώς έχει γίνει ακόμα πιο σοβαρή μετά τό πραξικόπημα. Πώς, μέ τήν πολωνική κοινωνία άπούσα, έρήμην της, μπορεί νά ξαναλειτουργήσει (ή μάλλον νά αναζωογονηθεί) ή παραγωγική μηχανή; Δέν διαφαίνεται πουθενά ή δυνατότητα μιās κανταροποίησης — πού προϋποθέτει ένα λιγότερο προχωρημένο στάδιο κατάπτωσης. Τό καθεστώς θά μπορέσει νά έπιπλεύσει μόνο μέ μεταγγίσεις από τή Ρωσία· πράγμα πού κάνει ακόμα πιο χαρακτηριστική τή στάση των δυτικών κυβερνήσεων, πού δέν κάνουν τίποτα για νά μειώσουν τίς δυνατότητες των Ρώσων σ' αυτό τό επίπεδο. Κατά τά άλλα, είναι δυνατή ή έπ' άόριστον διατήρηση μιās στρατιωτικής δικτατορίας;

Π.Τ.: "Όσον άφορά τό σύστημα ως σύνολο, βλέπουμε νά πολλαπλασιάζονται οί περιπτώσεις όπου ή μόνη ικανή δύναμη νά έλέγξει τά πράγματα είναι ή στρατιωτική: τό 'Αφγανιστάν ή Τσεχοσλοβακία όπου ή παρουσία του Κόκκινου Στρατού έξακολουθεί νά είναι αναγκαία· ή Πολωνία όπου ή άμεση χρήση τής βίας κινδυνεύει νά διαρκέσει πολύ. 'Εξω από τή ζώνη πού σχηματίζεται από τήν ΕΣΣΔ και τά προχώματά της, διαπιστώνουμε έπίσης μιά όλο και μεγαλύτερη σειρά από στρατιωτικές έμπλοκές. Αυτό δέν κάνει όλο και πιο εύθραυστο αυτό τό καθεστώς;

Κ.Κ.: Μέ μιά έννοια και, όπωσδήποτε. 'Ενα καθεστώς πού έδράζεται μόνο στή στρατιωτική δύναμη είναι ιστορικά εύθραυστο· και αυτή είναι πάνω κάτω ή κατάσταση όλων των φιλορωσικών κομμουνιστικών καθεστώτων έξω από τήν ΕΣΣΔ.

Θά ήθελα νά επανέλθω στό ζήτημα τής ιδεολογίας, για νά αποφυγω λαθεμένες έρμηνείες των λεγομένων μου. 'Η ιδεολογία, σέ αντίθεση μέ τό θάνατό της στό έσωτερικό των κομμουνιστικών καθεστώτων, εξακολουθεί νά λειτουργεί σαν έξαγωγίμο προϊόν, σά μέσο διείσδυσης. "Όχι πιά τόσο στήν Ευρώπη, βέβαια· μά στόν Τρίτο Κόσμο, όπου ή άπόλυτη άνικανότητα τής καπιταλιστικής φιλελεύθερης Δύσης νά προσφέρει κάποια λύση στα δραματικά προβλήματα αυτών των χωρών (όπως βέβαια και ή άνικανότητα αυτών των ίδιων των χωρών νά βρούν αυτή τή λύση) και ή υποστήριξη της προς καθεστώς άκρας έκμετάλλευσης και πολιτικοστρατιωτικής τρομοκρατίας καθορίζουν μιά κατάσταση μόνιμης κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής κρίσης. 'Εάν σ' αυτές τίς καταστάσεις, σ' αυτές τίς «καλλιέργειες» εισαχθούν αυτά τά δύο ένζυμα —ή αυτό τό διπλό ένζυμο— τής άπλουστευμένης «μαρξιστικής» ιδεολογίας και τής λενινισταλινικής πολιτικοστρατιωτικής όργάνωσης, διαπιστώνουμε πώς διαθέτουν αξιόλογη ρώμη.

Π.Τ.: 'Ακόμα κι εκεί υπάρχει υποχώρηση. Οί μεταλλουργοί του Σάο Πάολο, μετά από αίτηση του «Λούλα», κράτησαν ενός λεπτού σιγή για τήν 'Αλληλεγγύη.

Κ.Κ.: Πραγματικά, από τό 'Αφγανιστάν και έπειτα κάτι πάει ν' αλλάξει στή Λατινική 'Αμερική ως προς αυτό τό θέμα. Φαίνεται πώς ό κόσμος αρχίζει νά βγαίνει από τό δίλημμα: μέ τους Ρώσους ένάντια στους 'Αμερικάνους, ή τό αντίστροφο.

Τά «προοδευτικά» καθεστώς άμως, από τή στιγμή πού θά έγκαθιδρυθούν, διατηρούνται μόνο μέ τήν ισχύ των όπλων, είτε πρόκειται για τήν Κούβα είτε για τήν 'Αγκόλα ή τήν Αίθιοπία. Αυτό σημαίνει πώς χρειάζονται τή συνεχή βοήθεια τής Ρωσίας, και ειδικά τή στρατιωτική της βοήθεια. Κάτι πού έχει συνέπεια τήν αύξηση του βάρους τής στρατιωτικής κοινωνίας στήν ίδια τή Ρωσία.

"Ός πού μπορεί νά φτάσει αυτό και ως πότε μπορεί νά συνεχιστεί; 'Η Ρωσία, στήν αξιοθρήνητη οικονομική της κατάσταση, μπορεί νά τά βγάλει πέρα μέ πολλές Κούβες, μέ μιά δεύτερη Πολωνία; Οί ένδείξεις τής έσωτερικής υποβάθμισης τής ρωσικής κοινωνίας πολλαπλασιάζονται (πρόδος του άλκοολισμού, έντυπωσια-

κή άνοδος τής παιδικής θνησιμότητας κτλ.). Καταλήγουμε σέ μιά εικόνα ένός καθεστῶτος φτιαγμένου από πολύ σκληρό καί πολύ εϋθραυστο υλικό ταυτόχρονα.

Π.Τ.: Σάν τό γυαλί!

Κ.Κ.: Τό γυαλί παραείναι εϋθραυστο ὥστε νά δώσει μιά πιστή εικόνα. Πρόκειται γιά κάτι τρομερά σκληρό, άκαμπτο, κοφτερό καί βαρύ —πού θά μπορούσε ὁμως νά καταρρεύσει άπότομα κάθε στιγμή. Ὑπάρχουν ρῶσοι αντιφρονοῦντες πού πιστεύουν πώς τό ρήγμα κινδυνεύει νά εἶναι κάτι τό τρομακτικό, πού δέν θά ἔμοιαζε σέ τίποτα μέ τούς δεκαεξί μῆνες τής Ἀλληλεγγύης στήν Πολωνία.

Εἶμαι πεισμένος πώς δέν ὑπάρχει άλλος δρόμος γιά τό καθεστῶς: ἡ συνεχίζει τή σημερινή του πορεία ἡ ἀλλιῶς ἐκρήγνυται. Τί άπ' τά δύο; Αυτό ἐξαρτᾶται φυσικά πρῶτα άπ' ὅλα από τό ρωσικό καί μή ρωσικό πληθυσμό. Γύρω δέ άπ' αυτό δέν μπορούμε νά πούμε τίποτα, ὄχι μόνο από ἔλλειψη «πληροφοριῶν» κι αϋτε κάν γιά τόν γενικό λόγο ὅτι οἱ κοινωνικές ἐκρήξεις δέν εἶναι προβλέψιμες. Νομίζω πώς ἡ ἀπάντηση πού γυρεύουμε βρίσκεται στό στάδιο τής ἐπεξεργασίας μέσα στά βάθη τής ρωσικῆς κοινωνίας. Κατά τή γνώμη μου δέν ἔχει ακόμα ξεκαθαρίσει τό ζήτημα: ὡς ποιό σημεῖο ἔχει καταφέρει τό καθεστῶς νά μεταβάλει τούς ανθρώπους σέ ὑπερμουζίκους ἢ, καλύτερα, σέ ζινοβιεφικούς ανθρώπους, καί ὡς ποιό σημεῖο ἡ κοινωνία μπορεῖ ν' ἀντισταθεῖ σ' αϋτή τή συνεχή καταστροφική πίεση πού τής ἐπιβάλλεται ακόμα καί μόνο από τίς ἀνάγκες τής ζωῆς καί τής ἐπιβίωσης σ' αϋτό τό εἶδος συστημάτων; Δέν γνωρίζουμε τήν ἀπάντηση: ὄχι γιατί μᾶς λείπουν μερικές καλές κοινωνιολογικές μελέτες, μά γιατί ακόμα δέν εἶναι ξεκαθαρισμένο τό ζήτημα.

Π.Τ.: Στό ἴδιο πλαίσιο ἰδεῶν, ἀνάμεσα στίς ἄλλες μεθόδους ταπεινώσης τοῦ πληθυσμοῦ πρέπει νά μιλήσουμε καί γιά τήν πολιτική τής ἐξορίας, τής ἐκένωσης χαρακτήρων καί γνώσεων πρὸς τίς μεγάλες δυτικές πρωτεύουσες. Κάτι πού ἀποτελεῖ ταυτόχρονα ἕνα στοιχεῖο λύσης στίς πολιτικές δυσχέρειες καί μιά ἐπαίσχυντη ἀπόδειξη ἀδυναμίας: ἕνα καθεστῶς πού ἄσκησε τεράστια γοητεία στίς δυτικές ἑλίτ ἔχει γίνει ἀποκρουστικός μπαμπούλας.

Κ.Κ.: Πρέπει ὡστόσο νά παρατηρηθεῖ πώς, ἐνῶ μετά τίς μεγάλες κρίσεις (Οὐγγαρία, Τσεχοσλοβακία καί ἤδη Πολωνία) ἀκολουθεῖ μετανάστευση, στή Ρωσία δέν ἐνθαρρύνεται ἡ μετανάστευση: δέν

ξεφορτώθηκαν τόν Ζαχάροφ. Νομίζω πώς φράζουν αϋτήν τή διέξοδο γιά νά πείσουν τόν πληθυσμό πώς δέν ὑπάρχει ἐναλλακτική λύση, καμιά ἄλλη πιθανή πραγματικότητα ἐκτός άπ' αϋτήν πού ὑφίσταται: αϋτή εἶναι ἡ ζωή σας, αϋτός εἶναι ὁ ὑπαρκτός σοσιαλισμός καί θά διαρκέσει ἐπ' ἀόριστον (ὅπως εἶπε ὁ Μπρέζνιεφ, ἡ ἱστορική περίοδος πού ἐκτείνεται από τήν ἐγκαθίδρυση τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ ὡς τόν κομμουνισμό ἔχει «ἀπροσδιόριστη διάρκεια»), δέν ὑπάρχει τρόπος διαφυγῆς, εἴσατε ἐδῶ «ὡς τήν αἰωνιότητα», ὅπως λέει κι ὁ τίτλος τοῦ Κόπελεφ.¹

Π.Τ.: Στήν περίπτωση τής Πολωνίας λογαριάζουν πώς, ἀφοῦ θά ἔχουν προσπαθήσει μιά, δύο, τρεῖς φορές, οἱ ἄνθρωποι τελικά θά πειστοῦν πώς δέν γίνεται τίποτα. Νομίζω μάλιστα πώς αἰσιώδης εϋθύνη τῶν διανοουμένων, Ἀνατολῆς καί Δύσης, εἶναι νά παλέψουν ἐναντία στό αἶσθημα τοῦ ἱστορικά ἀναπότρεπτο.

Ἀπό αϋτή τήν ἀποψη μπορούμε νά ἐλπίζουμε πώς ἐκεῖνο στό ὁποῖο λογαριάζουν θά σημάνει τήν καταστροφή τους. Αϋτός ὁ κινισμός, αϋτός ὁ τρόπος καλλιέργειας τής ἀπελπισίας θά πρέπει νά προκαλέσει ἀπόρριψη σ' ἐκείνους πού, χωρίς νά εἶναι ἄμεσα θύματα τοῦ συστήματος, γίνονται μάρτυρες τῶν ἀνομημάτων του. Ἡ 13ῃ τοῦ Δεκέμβρη 1981 μπορεῖ νά γίνει ἱστορική ἡμερομηνία ἂν σημάδεψει τή στιγμή πού, στή δυτική Εϋρώπη, κάθε ἐχέφρων καί ἠθικός ἄνθρωπος θ' ἀναγκαστεῖ νά δηλώσει ἐνεργητικός ἐχθρός αϋτῶν τῶν καθεστῶτων. Μπορούμε νά ἐλπίζουμε σ' ἕνα βαθύ κίνημα ἀπόρριψης ἐνός καθεστῶτος πού λέει ἀνοιχτά σχεδόν πώς λογαριάζει μόνο στήν ἀπελπισία τῶν ἀνθρώπων.

Κ.Κ.: Ναι, μά οἱ σκέψεις δέν διευθετοῦν τά πάντα. Ἄς πάρουμε πάλι τήν ὑπόθεση τής Πολωνίας. Τρομερή ἀποτυχία γιά τό Κρεμλίνο, πού ἦταν στριμωγμένο ἀνάμεσα στίς τρεῖς λύσεις πού λέγαμε προηγουμένως, άπ' τίς ὁποῖες καμιά δέν εἶναι «καλή», καί πού ἔπρεπε νά διαλέξει τό μικρότερο κακό. Ἀπό αϋτή τήν ἀποτυχία ὁμως —ἀπό τήν ὁποῖα δέν ξέφυγε μέ τήν 13ῃ τοῦ Δεκέμβρη, γιατί τίποτα δέν ἔχει τελειώσει— τό Κρεμλίνο καταφέρνει παρ' ὅλα αϋτά νά ἐξασφαλίσει δύο σημαντικά πλεονεκτήματα: μιά νέα ἀπόδειξη τοῦ ἀναπότρεπτο τής μοίρας ὅσων ὑπομένουν τόν ρωσικό ζυγό καί μιά νέα σειρά από ζιζάνια καί διχόνοιες πού σπέρνονται στοῦς δυτικούς «συμμάχους».

1. Λέβ Κόπελεφ, Διατήρηση ὡς τήν αἰωνιότητα, Παρίσι, Stock, 1ος τόμ., 1976, 2ος τόμ., 1977.

Ἄς ποῦμε μερικά πράγματα καί γιά τήν κατάσταση τῶν δυτικῶν χωρῶν. Διαπιστώνουμε ὅπωςδήποτε τήν πλήρη ἀποσύνθεση τῶν κυρίαρχων στρωμάτων καί τῶν μηχανισμῶν πού χρησιμοποιοῦν γιά τή διεύθυνση τῆς κοινωνίας. Διαπιστώνουμε ὁμως ἐπίσης, καί αὐτό εἶναι πολύ πιό σημαντικό, μιάν ἀποσύνθεση τῆς κοινωνίας, ὅλων μαζί τῶν τάξεων. Ἀποσύνθεση ἴσως ὄχι τελειωτική, μά πού ἔχει φτάσει κιόλας σέ κρίσιμο σημεῖο. Μέ μιὰ ἔννοια, ἡ κοινωνία κατακερματίζεται σέ ομάδες συμφερόντων, σέ λόμπι. Μέ μιὰ ἔννοια ἐπίσης, τά εἰρηνιστικά κινήματα πραγματοποιοῦν τό ὄριο αὐτῆς τῆς διαδικασίας: συνάθροιση ζωολογικῶν ἐνδιαφερόντων, better red than dead,* δέν θέλουμε νά πεθάνουμε, κι ἀπό κεῖ καί πέρα ὅ,τι θέλει ἄς γίνει. Τά φαινομενικά πιό «σοβαρά» καί πιό «πολιτικά» συνθήματα πού προβάλλονται —ἀποπυρηνικοποίηση τῆς Εὐρώπης ἀπό τήν Πολωνία ὡς τήν Πορτογαλία— εἶναι πολιτικά ἡλίθια καί ἠθικά ἀβάσιμα. Δέν μᾶς νοιάζει ἂν Ρῶσοι καί Ἀμερικάνοι συμπαραλιάσουν πυρηνικά οἱ μὲν τούς δέ, φτάνει νά ἐπιζήσουμε ἑμεῖς οἱ Εὐρωπαῖοι. Ὅλα συμβαίνουν σά νά μὴν ὑπάρχει πιά τίποτε γιά τούς ἀνθρώπους τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν γιά τό ὅποιο θά ἄξιζε τόν κόπο νά πληρώσουν, νά πληρώσουν μέ τό πετσί τους, νά ρισκάρουν τή ζωή τους.

Ἡ ἰδεολογική σαγήνη ἔχει ὅπωςδήποτε τελειώσει, μά εἶμαι βέβαιος πώς ἕνας ἄλλος παράγοντας, ἰσχυρότερος καί σκοτεινότερος, ἀρχαιότερος, βαραίνει γιά πολλούς στή Δύση ἀναφορικά μέ τή Ρωσία: ἡ βαθιά, ἀνεξιχνίαστη καί ἀπεχθής σαγήνη πού ἀσκεῖ ἡ Δύναμη. Αὐτή ἡ σαγήνη πού ἔκανε τόσον κόσμο, στήν ἀρχή τῆς Κατοχῆς, νά νιώθει ἔλξη γιά τό ναζισμό, ὄχι ἐξαιτίας τῆς ἰδεολογίας του μά ἐξαιτίας τῆς ἐπίδειξης τοῦ φαινομενικά ἀκατανίκητου χαρακτήρα τῆς στρατιωτικοκοινωνικῆς μηχανῆς του. Δέν μιλάω γιά τούς ὑπολογισμούς τῶν ὀπορτουμιστῶν, μιλάω γιά τό ἀσυνείδητο.

Π.Τ.: Ὅλα αὐτά εἶναι ὀλοφάνερα καί σοβαρά, ἴσως μάλιστα νά εἶναι ἡ κρίση τῆς δημοκρατίας. Γιατί ὁμως νά μὴν προεικάζουμε μιὰ συνειδητοποίηση, μιὰ τσορτσιλική, ἄς ποῦμε, ἀντίδραση τῶν δημοκρατιῶν; Βέβαια, ἡ ἴδια ἡ δημοκρατία παρακινεῖ τόν καθένα νά ὑπερασπιστεῖ τά συμφέροντά του, μά οἱ ἄνθρωποι ξέρουν καλά πώς, ἂν ἡ δημοκρατία ἀπειληθεῖ, πρέπει νά τήν ὑπερασπιστοῦν,

* Καλύτερα κόκκινος παρά νεκρός' ἀντιστροφή τοῦ γνωστοῦ ἀντιρωσικοῦ ἀμερικανικοῦ συνθήματος. (Σ.τ.Μ.)

ἔστω καί μόνο γιά ὅλα αὐτά τά ἀποκλίνοντα συμφέροντα γιά τά ὁποῖα, σέ τελευταία ἀνάλυση, μόνο αὐτή ἐγγυᾶται. Γιά νά μὴ λογαριάσουμε πώς ὁ ὀλοκληρωτικός κυνισμός καταστρέφει τήν ψευδαίσθηση πώς ἡ δημοκρατία εἶναι, θαρρεῖς, δεδομένη ἀπό τή φύση, χωρίς νά χρειάζεται νά πληρώσουμε γι' αὐτήν, ὅπως ἔλεγεσ πρίν.

Κ.Κ.: Ἡ σύγκριση μέ τό 1940 δέν ἀποτελεῖ ἐπιχείρημα. Ἐκτός ἀπ' τό ὅτι τό ναζιστικό ἐγχείρημα δέν διέθετε μέσα πούμποροῦν νά συγκριθοῦν μέ τά μέσα πού διαθέτει τό κομμουνιστικό ἐγχείρημα, οἱ πολιτικοί μηχανισμοί πού ἐπέτρεψαν στά φιλελεύθερα καπιταλιστικά καθεστῶτα νά λειτουργήσουν γιά τόν πόλεμο ἔχουν τώρα ξεχαρβαλωθεῖ, φαίνεται δέ πώς τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τούς κοινωνικούς μηχανισμούς πού ἐξασφάλισαν τήν ὑποστήριξη τῶν πληθυσμῶν.

Ἡ ἀποσύνθεση τῶν μηχανισμῶν διεύθυνσης εἶναι φανερό στό οικονομικό πεδίο, καί ἄλλο τόσο στό στρατιωτικοστρατηγικό. Ἡ μόνη ἀπάντηση τῆς κυβέρνησης Ρίγκαν στή σοβιετική ἐπέκταση εἶναι ἕνα πρόγραμμα ἐπανεξοπλισμοῦ πού ἀπό οικονομική καί κοινωνική ἀποψη εἶναι καταστροφικό, καί ἀπό στρατιωτική καί στρατηγική ἀποψη ἐγγενῶς παράλογο. Τό γεγονός ὅτι τό Κρεμλίνο, ἐγκλωβισμένο σέ μιὰ τόσο δύσκολη κατάσταση ὅσο τῆς Πολωνίας, καταφέρει παρ' ὅλα αὐτά νά ἐλαχιστοποιεῖ τίς ἀπώλειές του δείχνει τήν ἔλλειψη ἱκανότητας ἐλιγμῶν τῶν δυτικῶν κυβερνήσεων. Φυσικά καί τό Κρεμλίνο κάνει λάθη, καί κάποτε κάποτε πολύ χοντρά, μά πρέπει νά βλέπουμε τί ἔχουμε μπροστά μας.

Π.Τ.: Αὐτή ἡ σαγήνη καί αὐτό τό δέος μπροστά στή δύναμη τονίζεται πολύ ἀπό ἕνα γεγονός πού παραλύει τρομερά τή φαντασία καί τή θέληση: τήν ὑπαρξη τῶν πυρηνικῶν ὀπλων. Οἱ συνεπεῖς ἀντισοβιετικοί σκοντάφτουν συχνά σ' αὐτή τήν ἀντίρρηση: αὐτά πού λέτε μπορεῖ νά ὀδηγήσουν στόν πόλεμο. Καί πραγματικά, δένμποροῦμε νά ὑποσχεθοῦμε πώς μιὰ πολιτική ἀντιπαράθεση δέν θά ὀδηγήσει σέ καμιά περίπτωση σέ κίνδυνο πολέμου.

Κ.Κ.: Ὑπάρχει ἕνας τρόπος νά ἐξασφαλιστοῦμε ἀπό τόν κίνδυνο τοῦ πολέμου: νά προσκαλέσουμε τούς Ρώσους νά ἐγκατασταθοῦν σέ ὅλες τίς χῶρες. Ἐτσι θά εἶμαστε σίγουροι πώς θ' ἀποφύγουμε τόν πόλεμο —τουλάχιστο μέ τή μορφή ἐξωτερικοῦ πολέμου. Ἀπό κεῖ καί πέρα ἡ ἀντίρρηση αὐτή πού ἀνεφηρες δέν ἔχει καί μεγάλη ἀξία. Ὁ κίνδυνος τοῦ πολέμου αὐξάνεται ὅταν ἐνισχύουμε τήν ἐντύπωση

τῶν Ρώσων πῶς μποροῦν νά κάνουν ὅ,τι θέλουν ἀτιμῶρητα (γιατί ὑπάρχει βέβαια, κατὰ πάσα πιθανότητα, ἕνα βῆμα πέρα ἀπό τό ὁποῖο εἶναι πιθανή μιᾶ ἀμερικανική ἀντίδραση) κι ὅταν ἐντείνουμε τήν ἀποθάρρυνση καί τήν ἀπελπισία τῶν πληθυσμῶν στίς χῶρες-δορυφόρους καί στήν ἴδια τή Ρωσία μέ τό νά βοηθάμε τούς ἀφέντες τους νά δείχνουν ἀκαταμάχητοι.

Ἄπό κεῖ καί πέρα τίθεται πραγματικά τό ἐρώτημα: Πῶς νά ζήσουμε «μπροστά στόν (πυρηνικό) πόλεμο»; Πῶς νά ζήσουμε μπροστά στό θάνατο; Γιά πρώτη φορά ἴσως γίνεται κοινός τόπος, μέ μαζικό καί φριχτό τρόπο, τό ὅτι ζοῦμε πάντοτε μπροστά στό θάνατο. Μοναδικό δῶρο πού κουβαλάμε μαζί μας μέ τόν ἐρχομό μας στόν κόσμο: ἡ ὑπόσχεση τοῦ θανάτου. Μόνο ἀπό τή στιγμή πού θά τό καταλάβουμε αὐτό, ἀπό τή στιγμή πού θά λογαριάσουμε κιόλας τόν ἑαυτό μας, δικαιωματικά, νεκρό, μόνο τότε μποροῦμε ν' ἀρχίσουμε νά ζοῦμε πραγματικά, ν' ἀπαλλαγτοῦμε ἀπ' αὐτό τό ἐκμηδενιστικό ἄγχος, τουλάχιστο νά τά βροῦμε μαζί του. Τό ἴδιο ἰσχύει αὐτή τή στιγμή καί γιά τήν πολιτική δράση.

Ὡς πρός αὐτή τή δράση, δύο εἶναι τά ἄμεσα καί ἐπείγοντα σημεῖα σήμερα. Πρῶτον, ἡ ἀντίσταση στό ρωσικό καθεστῶς, ἡ βοήθεια πού μπορεῖ νά δοθεῖ στόν ἀγῶνα τῶν Πολωνῶν. Ὑστερα, ὁ ἀληθινός ἀγῶνας ἐναντία στόν πόλεμο, πού δέν ἔχει καμιᾶ σχέση μέ τόν «πατσιφισμό» καί τή «στάση οὐδετερότητας», πού ἀπαιτεῖ ἕνα σχέδιο πολύ εὐρύτερο καί σαφέστερο: ἕνα λαϊκό κίνημα γιά τόν παγκόσμιο καί πλήρη ἀφοπλισμό. Ἐλπίζω αὐτό νά μπορέσουμε νά τό θίξουμε πιά συγκεκριμένα, ὅταν δημοσιευτεῖ ὁ δεύτερος τόμος τοῦ *Μπροστά στόν πόλεμο*.

Δεκάδες εἰκόνες. Ἄλλοι τόσοι καλλιτέχνες, κάθε ἡλικίας καί προέλευσης: ἀναμφίβολα ἐπίσης, ὅπως λένε, διαφόρων ἀπόψεων. Μία σταθερά κάνει ἐντύπωση: κανένα κάλεσμα στόν ἀγῶνα, καμιᾶ ἐλπίδα. Τό πένθος, ἡ ἀνημποριά, ἡ βουβή λύσσα κυριαρχοῦν ἐδῶ, ὅπως κυριάρχησαν σέ ὅλους μας ὅταν, μετά ἀπό τόν κατακλυσμό τῶν συκοφαντιῶν καί τῶν ἀπειλῶν, δέν μπορέσαμε νά κάνουμε ἄλλο ἀπό τό νά σφίξουμε τίς γροθιές μας στό ἄκουσμα τῶν νέων τῆς 13ης τοῦ Δεκέμβρη 1981. Κατάπνιξη, συντριβή, μιζέρια. Τά μπουμπουκία σφάχτηκαν, ἡ ζωή πού ξανάρχιζε συνθλίφτηκε ἀπό τήν ὠμή Δύναμη μέσα στή σκέτη κτηνωδία της.

Ἐδῶ βασιλεύουν τό γκριζο καί τό μαῦρο. Τό χροῦμα τοῦ αἵματος κάνει μερικές φορές τήν ἐμφάνισή του μόνο γιά νά τά σκουρύνει. Μπορεῖ ἀκόμα κανεῖς νά ἐκφράσει κάτι, καί πῶς; Τί νά πεῖς, τί νά κάνεις μπροστά στό μηχανικό Κτῆνος; Αἰσθανόμαστε τό βίωμα τῆς ἥττας πολύ περισσότερο ἀπό ὅ,τι θά αἰσθανόμαστε ἕνα φοβερό ἀλλά στιγμιαῖο χτύπημα. Μά οἱ πρόοδοι πού κάνει τό Κτῆνος προχωροῦν πέρα ἀπό τή σφαῖρα τῆς ἐξουσίας, ἐπιτίθενται ἐδῶ καί καιρό —καί ἴσως θανάσιμα— στήν ἴδια τήν ἀνθρώπινη ἔκφραση.

Τί μένει ἀπό τή γλώσσα πού ἔχει διαποτιστεῖ ὀλότελα ἀπό τήν παλῖρροια τοῦ ψέματος πού τά σκεπάζει ὅλα; Ὑπάρχει ἕνα ἐνοποιημένο ἐργατικό κόμμα. Γιατί ἐργατικό; Ἐπειδή εἶναι χωρίς ἐργάτες καί ἐναντίον τῶν ἐργατῶν. Γιατί πολωνικό; Ἐπειδή οἱ Πολωνοί τό φτύνουν καί γιατί εἶναι τσιράκι τῶν Ρώσων. Καί γιατί ἐνοποιημένο; Αὐτό τό εἶπαμε γιά νά σᾶς μπερδέψουμε.

Καταρράκωση τῆς γλώσσας. Τό ἀπρόσωπο Κτῆνος χαίρεται γι' αὐτό. Μά κι αὐτό εἶναι τάχα ἀλήθεια; Γιά νά χαίρεται, θά ἔπρεπε νά τό συνειδητοποιεῖ. Πῶς θά μποροῦσε νά τό συνειδητοποιήσει, αὐτό ἢ ὀτιδήποτε ἄλλο; Ἡ κατεδάφιση τῆς γλώσσας, πού τήν προ-

* Πρόλογος στό βιβλίο *Τράπεζα εἰκόνων γιά τήν Πολωνία*, Παρίσι, Limage 2, 1983. Τό βιβλίο περιέχει τίς ἀναπαραγωγές 214 πινάκων, χαρακτικῶν, σχεδίων κτλ., καλλιτεχνῶν καί σπουδαστῶν σχολῶν Καλῶν Τεχνῶν οἱ ὁποῖοι ζοῦν στή Γαλλία, πού εἶχαν ἐκτεθεῖ τό ἔτος 1982 καί στή συνέχεια πούληθηκαν σάν κάρτ-ποστάλ, γιά νά βοηθηθοῦν οἱ ἐξόριστοι πολωνοὶ καλλιτέχνες.

ξενεί χωρίς σταματημό, είναι άπλως τό αποτέλεσμα τής μουντής και μονότονης μηχανικής του λειτουργίας. Άρκει νά βάλει και νά ξαναβάλει τούς δίσκους του, σοσιαλισμός..., δημοκρατία..., εργατική τάξη..., λαός..., ανθρωπότητα..., και οι σημασίες αρχίζουν και σαπίζουν.

Δέν πρόκειται μόνο για τίς άφηρημένες λέξεις, για τίς πολιτικές ιδέες. Τά πιο κοινά, τά πιο σκληρά γεγονότα ύφίστανται πλήρη μεταμφίεση. Ό Κόκκινος Στρατός, άς παύμε, έξοντώνει κατά κοιλάδες όλόκληρες τούς άφγανούς χωρικούς; Είναι γιατί παλεύει ενάντια στά προνόμια τών τσιφλικάδων, λέει ο Μαρσέ. Οι κυβερνήσεις πού όνομάζονται δημοκρατικές είναι σέ μεγάλο βαθμό συνένοχες. Στο Έλσίνκι ύπογράφουν μιά πράξη πού έγγυάται τήν έλεύθερη κυκλοφορία τών προσώπων και τών ιδεών, πράξη πού, όπως ξέρουν και βλέπουν όλοι, παραβιάζεται από τό Κρεμλίνο πριν, κατά και μετά τήν ύπογραφή της.

Θά θέλαμε, κοιτώντας τίς εικόνες αύτου του τόμου, νά διατηρούσαν τή δύναμη καταγγελίας τους. Και όμως! Όποιος είδε τούς στρατιωτικούς παρουσιαστές τών είδήσεων στην τηλεόραση του Γιαρουζέλσκι — άπαίσια ζόμπι, άποκρουστικά σκιάχτρα— δέν μπορεί πιά νά πιστέψει πώς αυτά τά καθεστώτα νοιάζονται για τήν εικόνα τους: όχι μέ τήν έννοια πού δίνουμε σ' αυτό τόν όρο. Πώς νά άμφιβάλλουμε ότι, γι' αυτούς τούς ανθρώπους, μιά τεράστια πλευρά τής ανθρώπινης ευαισθησίας —ή άπλή αίσθηση τής όρασης, μέ ό,τι φυσικά και αναπόφευκτα αίσθητικό συνεπάγεται— έχει άνεπανόρθωτα συντριβεί; Μά αυτό είναι μονάχα τό πιο πρόσφατο παράδειγμα, και δέν ήταν αναγκαίο. Ό Ντομιέ* δύσκολα θά τά κατάφερνε καλύτερα από τούς επίσημους φωτογράφους τών προσωπογραφιών του Γιαρουζέλσκι, του ρωσικού (ή του γαλλικού) Πολιτικού Γραφείου. Οι καλοί ή άπλως οι άνθρωπινοι τρόποι άπαγορεύουν νά μιλάμε για τό παρουσιαστικό τών ανθρώπων. Μά στην περίπτωση αύτή δέν πρόκειται για ανθρώπους: οι άνθρωποι αυτοί είναι και θέλουν νά είναι σύμβολα του καθεστώτος τους. Καταπληκτική ιδιότητα αύτου του καθεστώτος νά παράγει τόσο γρήγορα, χωρίς γενετική αλλαγή, ένα νέο ανθρώπινο φαινότυπο πού παρουσιάζει τόσο τέλεια τήν πεμπταυσία του. Για όποιον έχει κοιτάξει καλά μιά φωτογραφία του κ. Μπρέζνιεφ, τό ένδιαφέρον τών

* Μεγάλος γελοιογράφος του περασμένου αιώνα. (Σ.τ.Μ.)

κοινωνιολογικών αναλύσεων του ρωσικού καθεστώτος πέφτει κατακόρυφα. Καταπληκτική ιδιότητα, κυρίως, τό νά μπορεί νά τόν επιβάλλει σέ τέτοιο βαθμό ώστε, για τόσον καιρό, άτομα ούτε πιο ήλίθια ούτε πιο άνέντιμα από τά υπόλοιπα νά καταφέρνουν νά βλέπουν στην μορφή του Στάλιν, ή στην πρόζα του, τό άγγελμα του μέλλοντος τής ανθρωπότητας.

Ζούμε τήν ήττα. Όπως κι εμείς, έτσι και οι δημιουργοί αυτών των εικόνων τό μόνο πού μπορούν νά κάνουν είναι νά τήν άναμασάνε. Γέρασαν, γέρασαμε; Μήπως γέρασε ο αιώνας; Μήπως ή ανθρωπότητα; Πώς νά μή φθαρείς, νά μή στερέψεις, μπροστά στην επανάληψη του παράλογου και του τερατώδους, πού δέν είναι καν επανάληψη, άφού όλο και χειροτερεύει;

Δέν θά περάσει ο φασισμός, φωνάζανε πριν από τόν πόλεμο, τόν άλλο. Περνάει συνέχεια και τόσο πιο εύκολα όσο περισσότερο διακηρύσσει σήμερα τόν αντιφασισμό του. Έδώ, ο θόρυβος και ή μαγία, ή βιομηχανοποιημένη ή στο τελευταίο στάδιο προς αύτή τήν κατεύθυνση δολοφονία — Καμπότζη, Άφγανιστάν, Λατινική Άμερική. Εκεί, ή σιωπή, τό άπέραντο νεκροταφείο πού περικλείει τετρακόσια, χίλια τετρακόσια εκατομμύρια ζωντανούς.

Έπανάληψη αύτης τής τερατώδους πραγματικότητας, πού φαινομενικά είναι άμετακίνητη: τό Γκόλεμ δέν αφήνει νά τού φύγει ή λεία του. Τό 1956 οι Ούγγροι ήθελαν δημοκρατία και ουδετερότητα. Είσεπραξαν τή σφαγή. Τό 1968 οι Τσέχοι και οι Σλοβάκοι ήθελαν νά μεταρρυθμίσουν τό κομμουνιστικό κόμμα και νά φιλελευθεροποιήσουν τό Κράτος. Είσεπραξαν τήν εισβολή, τήν «έξομάλυνση», τόν έγκλεισμό. Τό 1980-1981 οι Πολωνοί δέν ήθελαν ν' άγγίξουν ούτε τό Σύμφωνο τής Βαρσοβίας ούτε τό περίφημο Κόμμα: μονάχα νά άνασαινει ή κοινωνία και νά σταματήσει ή καταστροφή τής χώρας. Είσεπραξαν τήν κατάσταση πολιορκίας. Τί θά συμβεί τήν επόμενη φορά; Δέν πρέπει νά κρύβουμε τό κεφάλι μας μέσα στην άμμο —ούτε νά δίνουμε φτηνό κουράγιο στους έαυτούς μας αποδιώχνοντας τίς πιο μαύρες σκέψεις μας. Τί θά μπορούσε νά συμβεί κάποια επόμενη φορά; Θά ύπάρξει επόμενη φορά; Κανείς δέν μπορεί νά τό βεβαιώσει —ούτε και τό αντίθετο, άλλωστε.

Μά ή Πολωνία τό αποδεικνύει γι' άλλη μιά φορά, πριν αλλά και μετά τή 13η του Δεκέμβρη: μέσα στο άπέραντο νεκροταφείο ο κόσμος ζει. Άλλιώςτικά άπ' ό,τι εδώ, περισσότερο και καλύτερα άπ' ό,τι εδώ, θά τολμούσαμε νά παύμε. Έδώ, ο θρυμματισμός, ή έκτόνωση, ή κοντοθωριά, ή άπαισία συνείδησης, ή άνευθυνότητα.

Έδω, όλο και περισσότερο, ξεχνάμε και ξεχνιόμαστε —και ξεχνάμε πώς ξεχνιόμαστε χάρη σε μερικές προσποιήσεις.

Έκεί πέρα, αδύνατο να ξεχαστείς. Είσαι αναγκασμένος να θυμάσαι, να περισυλλέγεις, να συγκεντρώνεις —μέσα σου, και με τους άλλους, σε αλληλεγγύη. Ή πάλι να παραπατήσεις τελείως: ζώντας σά φυτό ή υίοθετώντας μιά καθαρά κυνική ή και έπαίσχυντη στάση. Μά ή έκτόνωση, ή προσποίηση δέν είναι δυνατές —όχι σαν τρόπος ζωής.

Θά μπορέσει ή Πολωνία, για τον έαυτό της και για μās, να μās κάνει να θυμηθοῦμε τους έαυτούς μας; Νά θυμηθοῦμε πώς ή ζωή είναι έξαιρετικά σοβαρή, πώς τίποτα δέν μās οφείλεται εκ γενετής ή έπειδή μās τά έταξαν οι θεοί, πώς τά λίγα πού έχουμε κινδυνεύουνε κάθε στιγμή να χαθουνε, πώς ή ανθρωπότητα πρέπει να είναι αλληλεγγύη και πώς ή αλληλεγγύη δέν πρέπει να έχει σύνορα; Τότε μόνο θά έχουμε τό δικαίωμα να έλπίζουμε πώς θά υπάρξει έπόμενη φορά και πώς θά καταλήξει διαφορετικά.

Τριπόταμος, Τήνος, 11-15 Αυγούστου 1982

ΤΟ ΡΩΣΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΘΑ ΔΙΑΔΕΧΤΕΙ ΤΟΝ ΕΑΥΤΟ ΤΟΥ*

Τά χαρακτηριστικά με τά όποια ή περίοδος Μπρέζνιεφ θά περάσει, όπως λένε, στην ιστορία μου φαίνονται απολύτως σαφή και ξεκάθαρα. Σ' αυτή την περίοδο ή Ρωσία ξεπρόβαλε ως ή πρώτη παγκόσμια στρατιωτική δύναμη. Ή θέση της αυτή εκφράστηκε με σημαντικές έδαφικές κατακτήσεις, άμεσες και έμμεσες. Ταυτόχρονα σταμάτησε κάθε απόπειρα και κάθε σχέδιο έσωτερικής «μεταρρύθμισης» τής γραφειοκρατίας. Τή στιγμή του θανάτου του Μπρέζνιεφ τό καθεστώς έχει πάρει πιά άμετάκλητα την πορεία του: συνεχής αύξηση τής στρατιωτικής ισχύος, εκμετάλλευση όλων των δυνατοτήτων έξωτερικής επέκτασης, άποδοχή τής έσωτερικής στασιμότητας. Δέν έχουμε να κάνουμε έδω με τά άποτελέσματα συγκυριακών και μεταβλητών πολιτικών αποφάσεων. Τά χαρακτηριστικά αυτά εκφράζουν τή δομική εξέλιξη του καθεστώτος, την αναντίστροφη ένδογενή δυναμική του (έκτός από την περίπτωση έκρηξης ή έσωτερικού βουλιάγματος). Γι' αυτό και ή «διαδοχή του Μπρέζνιεφ» λίγο ενδιαφέρει τελικά. Με εξαίρεση την περίπτωση (πολύ άπίθανη μά όχι αδύνατη θεωρητικά) πού τό ζήτημα τής διαδοχής θά προκαλούσε κάποιο ρήγμα στην κορυφή του γραφειοκρατικού Μηχανισμού (ρήγμα πού θά γίνει δημόσια φανερό και θά προκαλέσει έτσι, ένδεχομένως, αντιδράσεις στον πλυθισμό και/ή άμεση επέμβαση του Στρατού), ο νέος γενικός γραμματέας θά συνεχίσει να διαχειρίζεται ένα σύστημα τό όποιο κανείς δέν θέλει και κανείς δέν μπορεί να «μεταρρυθμίσει» και στό όποιο ο στρατιωτικός τομέας είναι εκ των πραγμάτων ο κυρίαρχος τομέας.

Ή άνάρρηση του Μπρέζνιεφ στην έξουσία σήμανε τό τέλος των άτολμων και αντιφατικών προσπαθειών τής γραφειοκρατίας να «αυτομεταρρυθμιστεί», προσπαθειών πού είχαν εκπροσωπηθεί διαδοχικά από τον Μαλένκοφ και ύστερα από τον Χρουστσόφ. Από τό 1964 κιόλας οι στρατιωτικοί προσανατολισμοί του Χρουστσόφ άντιστράφηκαν: αντί για τή συγκέντρωση τής προσοχής στα σύγχρο-

* Δημοσιεύτηκε στη *Liberation* στις 12 Νοέμβρη 1982 (έπαύριο του θανάτου του Μπρέζνιεφ).

να όπλα καί τή μείωση τών «συμβατικῶν» δυνάμεων πού ἤθελε νά ἐπιβάλλει, ὁ Στρατός ἀποκτᾶ τά μέσα γιά τή γρήγορη ἀνάπτυξή του πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις καί ὅλα τά όπλα. Τό 15% τοῦ ἔθνικοῦ προϊόντος (δηλαδή τά δύο τρίτα ἢ τά τρία τέταρτα τών πόρων πού μπορεῖ μιά κυβέρνησις νά «χειριστεῖ ἐλεύθερα») ἀφιερώνονται στίς στρατιωτικές δαπάνες, πού αὐξάνονται κάθε χρόνο κατά ἕνα σημαντικό ποσοστό. Στήν ἀρχή τῆς μπρεζνιεφικής περιόδου οἱ ΗΠΑ εἶναι σαφέστατα ἡ πρώτη στρατιωτική δύναμη στόν κόσμο. Στό τέλος τῆς, ἡ Ρωσία ἔχει νά παρουσιάσει, κοντά σέ μιά συντριπτική ἀνωτερότητα στό πεδίο τών συμβατικῶν δυνάμεων, μιά ἰσοδυναμία (καί ἴσως ἀναδύουσα «ἀνωτερότητα») στό πυρηνικό πεδίο.

Αὐτό γίνεται, στή μεγαλύτερη διάρκεια τῆς περιόδου, μέ τό πέπλο τῆς ρητορικῆς τῆς «ὑφησης», τών συμφωνιῶν ΣΑΛΤ 1 καί τοῦ Ἑλσίνκι. Ἡ ἴδια αὐτή ρητορική καλύπτει μιά οὐσιώδη ἐδαφική ἐπέκταση: ἐγκατάσταση στίς τρεῖς χῶρες τῆς παλαιᾶς Ἰνδοκίνας, διείσδυση γιά πρώτη φορά στήν Ἀφρική (Ἀγκόλα, Μοζαμβίκη), ἔλεγχος τῆς Κόκκινης Θάλασσας (Αἰθιοπία, Νότια Ὑεμένη), κατάληψη τοῦ Ἀφγανιστάν.

Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη —πού εἶναι καί ἡ μόνη πού ἐνδιαφέρει τό καθεστῶς— ὁ ἀπολογισμός τῆς μπρεζνιεφικής περιόδου δέν εἶναι θετικός «στό σύνολο»: παρά τίς μερικές —ἀναπόφευκτες— ἀποτυχίες, εἶναι πλήρως καί ἀνεπιφύλακτα θετικός.

Ἡ ἐσωτερική ἐξέλιξη τῆς Ρωσίας αὐτή τήν περίοδο παρέχει τό λογικό συμπλήρωμα αὐτῆς τῆς εἰκόνας. Τό πολύ σχετικό καί πολύ ἀντιφατικό «ξεπάγωμα» τῆς χρουστοφικής περιόδου σταματᾷ ἀμέσως (δίκη Σινιάφσκι-Ντόνιελ, 1965). Ἡ καταστολή σκληραίνει γρήγορα —ἡ ἐπιστροφή στή σταλινική τρομοκρατία δέν εἶναι οὔτε δυνατή οὔτε ἀναγκαία— καί ὁ Μπρέζνιεφ θά φύγει μέ τήν ἱκανοποίηση πῶς διέλυσε τοὺς ἀντιφροντοῦντες.

Οἱ ἀντικειμενικές «προτεραιότητες» τοῦ καθεστώτος διαβάζονται καθαρά στά ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν δεκαοχτώ χρόνων. Ἡ κολοσσιαία συσσώρευση ἐξοπλισμῶν, πού πάει μαζί μέ μιά ἀξιόλογη ἐξάπλωση τῆς «στρατιωτικῆς», μέ τήν εὐρεία ἔννοια, βιομηχανίας, ἀντισταθμίζεται ἀπό μίαν αὐξανόμενη ἀτονία τῆς μή στρατιωτικῆς οἰκονομίας (καί κοινωνίας), πού ἔχει καταλήξει τά τελευταῖα χρόνια σέ σχεδόν πλήρη στασιμότητα. Τό σημαντικό ποσοστό ἐπενδύσεων καί τό πέρασμα τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία στή βιομηχανία ἐπέτρεψαν, ἕως τά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ

70, τήν πραγματοποίησι αὐξησης στήν παραγωγή καί τήν κατανάλωση· ἀλλά τά ποσοστά αὐξησης ἐφθίναν συνεχῶς κι ἔχουν γίνει τά τελευταῖα χρόνια οὐσιαστικά χωρίς σημασία. (Οἱ δυτικοὶ δημοσιογράφοι ἀποδίδουν μερικές φορές τό φαινόμενο αὐτό στήν οἰκονομική κρίση τῶν καπιταλιστικῶν χωρῶν —πράγμα παράλογο.) Ὁ στρατιωτικός τομέας τῆς κοινωνίας λειτουργεῖ ἀποτελεσματικά, προμηθεύει ὅσα πρέπει νά προμηθεύει (ἔστω καί ἂν ἡ παραγωγικότητά του εἶναι χαμηλή) μέσω ἑνός πλήθους ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν πού τόν διακρίνουν: ἀφρολόγημα τοῦ καλύτερου ἐπιστημονικοῦ, τεχνικοῦ καί ἐργατικοῦ προσωπικοῦ· προνόμια πού τοὺς ἀπονέμονται ἀπόλυτη προτεραιότητα τροφοδότησης· χωριστή ὀργάνωση («κλειστές ἐπιχειρήσεις»)· ἔθνικιστικά-ἰμπεριαλιστικά κίνητρα. Ὁ μή στρατιωτικός τομέας παρουσιάζει μίαν ἀξιοθρήνητη λειτουργία. Δέν πρόκειται μόνο γιά τό ὅτι ἔχει στή διάθεσή του λιγότερους πόρους. Οἱ τεράστιες ἐπενδύσεις πού ἔχουν κατευθυνθεῖ ἐδῶ καί χρόνια πιά στή γεωργία εἶχαν, ὅπως εἶναι γνωστό, μηδενικό ἀποτέλεσμα. Εἶναι καί ἡ ἀδιαφορία καί ἡ παθητική ἀντίσταση ὄλων (κάνουν τάχα πῶς μᾶς πληρώνουν κι ἐμεῖς κάνουμε τάχα πῶς δουλεύουμε), εἶναι ἡ πιό κοινή φράση τῶν ρώσων ἐργατῶν) καί ἡ ἀδιοργάνωση, ἡ ἀφροντισία καί ἡ διαφθορά ὅπου ἔχουν βολευτεῖ γιά τά καλά ἑκατομμύρια προνομιούχοι γραφειοκράτες.

Τήν κατάστασι αὐτή δέν τήν πείραξε, πραγματικά, κανείς στήν περίοδο Μπρέζνιεφ. Ἐλάχιστες ἀπό τίς «μεταρρυθμίσεις» πού ἔγιναν ἐπὶ Μπρέζνιεφ ἔχουν καί τή μικρότερη ἔστω σημασία, καί καμιά δέν ἔχει ἀληθινή σημασία. Χρόνος μπαίνει χρόνος βγαίνει, ἀπό Συνέδριο τοῦ Κόμματος σέ Κεντρική Ἐπιτροπή, οἱ ἴδιοι κούφιοι λόγοι, οἱ ἴδιες κριτικές, οἱ ἴδιες ἐκλήσεις —πού ἀκολουθοῦνται πάντα ἀπό τήν ἴδια ἀπουσία συγκεκριμένων μέτρων καί ἀποτελεσμάτων.

Κι αὐτό γιάτί τό «Κόμμα» παρουσιάζει ὅλα τά συμπτώματα μιᾶς προχωρημένης νέκρωσις. Ἡ «ἰδεολογία» του εἶναι νεκρή καί ἀχρηστή συνάμα· ὁ κανιζμός γενικευμένος· στρατολόγησι καί προαγωγές ἔχουν νά κάνουν μόνο μέ τόν ἀριβισμό. Καμιά δικιά του προοπτική ἢ σχέδιο δέν τό ζωογονοῦν, παρά μόνο ἡ ἐξωτερική ἐπέκταση, πού βασίζεται πιά ὅλο καί περισσότερο στήν ὠμή Δύναμη. Ὁ φυσικός ὁμως ὀργανικός καί ἀποτελεσματικός φορέας αὐτοῦ τοῦ σχεδίου ἐπέκτασις δέν εἶναι τό Κόμμα —μά ὁ στρατός, ὁ στρατιωτικοβιομηχανικός Μηχανισμός.

Ὁ στρατιωτικός τομέας, ἐπιβάλλοντας τοὺς προσανατολισμούς

του σέ δ,τι τόν ενδιαφέρει, καταφέροντας νά θυσιάζεται κάθε άλλος πιθανός στόχος γιά χάρη τῆς συνεχoῦς ἐνίσχυσῆς του, κυριαρχεῖ de facto στή ρωσική κοινωνία. Δέν πρέπει νά περιμένουμε ὅτι ἡ de facto αὐτή κατάσταση θά ἀποκτήσει κάποια ἐπίσημη ἔκφραση. Ὁ Στρατός δέν ἔχει κανένα λόγο νά θέλει νά ἀσκήσει τήν ἐπίσημη ἐξουσία». Ὅσο ἀξιοθρήνητο κι ἄν εἶναι, τό Κόμμα ἐξοικολογεῖ νά τοῦ εἶναι ἀπαραίτητο, ὄχι μόνο σά δικαιολογητική πρόσοψη, μά κυρίως σά διαχειριστής τοῦ τέλματος τῆς μή στρατιωτικῆς κοινωνίας —στήν ὁποία φυσικά δέν ἔχει κανένα λόγο νά θέλει νά λασπωθεῖ κι ὁ ἴδιος (πρβλ. Πολωνία τοῦ Γιαρουζέλσκι). Γι' αὐτό καί εἶναι αὐθαίρετες οἱ ὑποθέσεις περί προστριβῶν καί ἀνταγωνισμῶν μεταξύ τοῦ Στρατοῦ καί τοῦ «Κόμματος». Ἐδῶ καί καιρό ἡ ἡγεσία τοῦ δεύτερου δέν ἔχει καί δέν μπορεῖ νά ἔχει ἄλλα σχέδια ἀπό τά σχέδια πού μπορεῖ νά πραγματοποιήσει ὁ Στρατός.

Στά οὐσιώδη σημεία τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτά δέν μπορεῖ ν' ἀλλάξει μέ τό θάνατο τοῦ Μπρέζνιεφ καί τή διαδοχή του. Τά σχόλια τῶν Δυτικῶν εἶναι γεμάτα «αἰσιόδοξες» προβλέψεις, πού κινοῦνται ἀπό εὐσεβεῖς πόθους καί αὐταπάτες ὅσον ἀφορᾷ τίς «μεταρρυθμίσεις» πού θά μπορούσαν νά κάνουν οἱ νέοι μεγάλοι ἀξιωματοῦχοι τοῦ καθεστῶτος. Κανένα ἐπιχείρημα οὐσίας δέν συνοδεύει αὐτά τά προγνωστικά. Ἡ ἰδέα πώς τό καθεστῶς «δέν μπορεῖ νά συνεχίσει ἄλλο ἔτσι», πώς θά πρέπει ἐπιτέλους νά ἀντιμετωπίσει τά προβλήματα ἀνάπτυξης τῆς ρωσικῆς κοινωνίας καί παραγωγῆς βασιζέται μόνο στήν προβολή τῶν δυτικῶν προκαταλήψεων σέ μιά κατάσταση πού δέν προσφέρεται. Ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία γιά τό ρωσικό καθεστῶς δέν εἶναι ἡ «ἀνάπτυξη» τῆς οἰκονομίας καί τῆς κοινωνίας παρά τῆς στρατιωτικῆς τῆς δύναμης. Ἐχει ἀποδείξει ὡς τώρα πώς τά δύο αὐτά στοιχεῖα μποροῦν νά διαχωριστοῦν ἐντελῶς —κι ὅτι μπορεῖ νά κάνει τόν πληθυσμό νά ἀποδεχτεῖ τίς συνέπειες. Ὅσο γιά τήν ἰδέα πώς τό θάνατο τοῦ Μπρέζνιεφ θά τόν ἀκολουθοῦσε, ἀργά ἢ γρήγορα, μιά «ἀλλαγὴ γενιᾶς» πού θά ἐπέφερε ἀλλαγές στήν πολιτική, μοιάζει νά ξεχνάει τίς ὑπερπαρακτεῖς λεγεῶνες τῶν γεροντίων, ἡμιγεροντίων καί τεταρτηγεροντίων πού κατοικοῦν στίς ἀνώτερες βαθμίδες τοῦ ρωσικοῦ Μηχανισμοῦ —καί δέν προσκομίζει κανέναν σοβαρό λόγο γιά τόν ὁποῖο οἱ «νέες» γενιές γραφειοκρατῶν θά εἶναι λιγότερο γραφειοκρατικές ἀπό τίς προηγούμενες.

Ξεχνᾶνε κυρίως ν' ἀναρωτηθοῦν γιά ποιές ἀλλαγές πολιτικῆς θά μπορούσε νά γίνει λόγος, ποιός θά τίς ἐπινοοῦσε, ποιός θά τίς ἐπέ-

βαλλε, ποιός θά μπορούσε νά ἐπιβλέπει ἀποτελεσματικά τήν ἐφαρμογή τους. Μιλᾶνε συνεχῶς γιά «μεταρρυθμίσεις» πού πρέπει νά γίνουν στή Ρωσία. Ποιές «μεταρρυθμίσεις»; Γιά νά γίνουν μεταρρυθμίσεις, χρειάζονται πρῶτα ἰδέες —πού εἶναι τό τελευταῖο πράγμα στόν κόσμο πού μπορεῖ νά παράγει τό κομμουνιστικό κόμμα. Οἱ «ιδέες» αὐτές δέν εἶναι καθόλου προφανεῖς: στήν πραγματικότητα εἶναι ἀνεύρετες. Πῶς θά ξεκινᾶσατε, σᾶς παρακαλῶ, γιά νά «μεταρρυθμίσετε» τή Ρωσία, ἄν ὑποθέσουμε πῶς σᾶς ἔδιναν τήν ἐξουσία; Ὑπάρχει ἡ παραμικρότερη πραγματική καί ἀποτελεσματική μεταρρύθμιση πού δέν θά πληγώνει θανάσιμα τήν ἴδια τήν ὑπαρξή τῆς τάδε ἢ τῆς δείνα κατηγορίας γραφειοκρατῶν; Ὑπάρχει ἡ παραμικρότερη πραγματική μεταρρύθμιση πού δέν θά συναντοῦσε, ἀπό τό ξεκίνημά της κιόλας, τό βουβό καί ἀποφασισμένο σαμποτάζ ὁλονῶν (ἀκόμα καί τῶν ἐργατῶν: ὁ καθένας ἔχει φτιάξει κακῶς τήν ἀθλία φωλίτσα του στό οὐστήμα, κι ἐκεῖνο πού φοβᾶται περισσότερο ἀπό καθετί ἄλλο εἶναι οἱ ἀλλαγές, ὅποιες κι ἄν εἶναι); Γιά νά μπορέσει νά γίνει πραγματικότητα ἡ ὁποιαδήποτε μεταρρύθμιση, δέν ἀρκεῖ νά βγαῖν διατάγματα: ἡ πραγματική τῆς ἐφαρμογή θά ἀπαιτοῦσε τή συνεχῆ, εὐσυνείδητη, ἐνθουσιώδη δραστηριότητα ἑκατοντάδων ἐπὶ ἑκατοντάδων χιλιάδων «στελεχῶν», πού στή Ρωσία ἀπλάστιστα δέν ὑπάρχουν, πῶ τό καθεστῶς δέν παράγει.

Δέν ὑπάρχει κίνδυνος νά μεταβάλουν αὐτή τήν προοπτική οἱ ἐσωτερικές ρωγμές τῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ ρωγμές αὐτές ἐμφανίστηκαν ὡς τώρα μόνο στά προτεκτοράτα, στίς ὑποδουλωμένες χῶρες τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Διαπιστώθηκε πῶς, παρ' ὅλη τήν ἔνταση τῶν ἐξεγέρσεών τους —βλ. πάλι τήν Πολωνία— ἡ Μόσχα δέν μετέβαλε σέ τίποτα τήν πολιτική της. Καί φαίνεται πῶς, ἐκτός κι ἄν γίνει γενική καί ταυτόχρονη ἀκιστάτωση, κάτι μάλλον ἀπίθανο, οἱ ἐξεγέρσεις αὐτές δέν μπορεῖ νά καταλήξουν κάπου, ὅσο διατηρεῖται τό καθεστῶς στή Ρωσία. Γιά ἄλλη μιά φορά τά πράγματα μᾶς παραπέμπουν στό αἰνίγμα τοῦ ρωσικοῦ πληθυσμοῦ, πού ἡ στάση του εἶναι ὁπωσδήποτε ὁ παράγοντας πού βαραίνει περισσότερο, ἀρνητικά, στή σύγχρονη παγκόσμια πραγματικότητα.

Ἐχομε συνηθίσει νά σκεφτόμαστε πῶς, ὅπου ὑπάρχει καταπίεση καί ἐκμετάλλευση, ὑπάρχει καί σύγκρουση — κάτι πού ἰσχύει μόνο κατά προσέγγιση καί πῶς, ὅπου ὑπάρχει σύγκρουση, ἡ σύγκρουση αὐτή πρέπει νά πάρει, ἀργά ἢ γρήγορα, τή μορφή μετωπικῆς ἐπίθεσης τοῦ λαοῦ ἐναντία στό καθεστῶς —ἀξίωμα πού δέν ἔχει ἐπαληθευτεῖ σχεδόν πουθενά ἔξω ἀπό τήν «εὐρωπαϊκή» ἱστο-

ρία. Ο ρωσικός λαός αντιδρά μέχρι σήμερα (και πάει τώρα πάνω από μισό αιώνα) σε μία καταπίεση και εκμετάλλευση χωρίς προηγούμενο με την παθητική αντίσταση, την απάθεια, το σαμποτάζ, τον κυνισμό, την αδιαφορία στην ουσία, όχι με αυτό που ονομάζουμε αγώνα. Αυτό κατατρώει την κοινωνία, τη σαπίζει, της δημιουργεί γάγγραινα. Σ' αυτήν άλλωστε την κατάσταση «απάτησε» το καθεστώς με τον σχετικό διαχωρισμό του στρατιωτικού από τον μή στρατιωτικό τομέα και αυτή είναι η κατάσταση που δεν θα μπορούσε —έξ' όρισμού, θα μπορούσε να πει κανείς— να ξεπεραστεί από οποιαδήποτε «αυτομεταρρύθμιση».

Λίγο ενδιαφέρει το όνομα του γέροντα που θα φορέσει για μερικά χρόνια το παράσημα του Μπρέζνιεφ. Το ζήτημα είναι να μάθουμε εάν και πότε θα ξυπνήσει ο ρωσικός λαός.

11 Νοέμβρη 1982

Ο ΜΑΡΞ ΣΗΜΕΡΑ*

LUTTER: Για τους αγωνιστές που θέλουν ν' αγωνιστούν ενάντια στον καπιταλισμό, είτε πρόκειται για τον δυτικό καπιταλισμό είτε για τις γραφειοκρατικές κοινωνίες της Ανατολής, σε τί μπορεί να χρησιμεύσει ο Μάρξ σήμερα, τό 1983;

K.K.: Ο όρος «να χρησιμεύσει» δεν είναι καλός: ένας συγγραφέας δεν είναι εργαλείο. Από κεϊ και πέρα ο Μάρξ είναι ένας μεγάλος συγγραφέας και, όπως και με κάθε άλλον μεγάλο συγγραφέα, αν δεν τον διαβάσουμε για να βρούμε κάποιο δόγμα, μία ολοέτοιμη αλήθεια, αν τον διαβάσουμε με περίσκεψη και κριτικό τρόπο, βλέπουμε τί πάει να πει «σκεφτομαι», ανακαλύπτουμε τρόπους να σκεφτόμαστε και να κάνουμε κριτική στη σκέψη.

Από αυτή την άποψη, τώρα, ο Μάρξ είναι ένας συγγραφέας ιδιαίτερα δύσκολος και, μάλιστα, ιδιαίτερα «επικίνδυνος», ιδιαίτερα «πλάνος» —πρώτα πρώτα γιατί πλανεύτηκε ο ίδιος. Συγγραφέας που έγραψε πάρα πολύ, που τα γραφτά του δεν είναι ούτε πολύ ομοιογενή ούτε έχουν πολλή συνέπεια μεταξύ τους, συγγραφέας πολύ περίπλοκος και, τελικά, αντινομικός.

Γιατί αντινομικός; Επειδή ο Μάρξ προσφέρει μία εμπνευση, μία διαίσθηση, μία ιδέα, μιάν άποψη που είναι σχετικά καινούρια: οι άνθρωποι κάνουν την ιστορία τους, «ή χειραφέτηση των εργαζομένων θα είναι το έργο των ίδιων των εργαζομένων». Με άλλα λόγια, την πηγή της αλήθειας, ιδίως σε ζητήματα πολιτικά, δεν πρέπει να τη γυρέψουμε στον ουρανό ή στα βιβλία μά στη ζωντανή δραστηριότητα των ανθρώπων που υπάρχουν στην κοινωνία. Η ιδέα αυτή, φαινομενικά απλή έως κοινότοπη, περιέχει ένα αναρίθμητο πλήθος από συνέπειες κεφαλαιώδους σημασίας —τίς όποιες όμως ο Μάρξ ποτέ δεν τις συνήγαγε. Γιατί; Επειδή ταυτόχρονα —δηλαδή από τη κίβλη του κιάλας— ο Μάρξ κυριαρχείται από τη φαντασίωση της οριστικής θεωρίας, που είναι ολοκληρωμένη, πλή-

* Συζήτηση με αντιεξουσιαστές αγωνιστές, που ηχογραφήθηκε στις 23 Μαρτίου 1983 και δημοσιεύτηκε στο Lutter, τεύχ. 5, Μάιος-Αύγουστος 1983. Αγγλική μετάφραση στο Thesis Eleven, τεύχ. 8, 1984, Μπαντούρα (Αυστραλία).

ρης. "Οχι τῆς θεωρητικῆς ἐργασίας (πού εἶναι φυσικά ἀπαραίτητη) μά τοῦ ὀριστικοῦ συστήματος.

Ἔτσι, θεωρεῖ τόν ἑαυτό του —καί αὐτό ἤδη ἀπό τή Γερμανική ἰδεολογία— τόν θεωρητικό πού ἀνακάλυψε τό νόμο τῆς κοινωνίας καί τῆς ἱστορίας: νόμο τῆς λειτουργίας τῆς κοινωνίας, νόμο διαδοχῆς τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν στήν ἱστορία, ὕστερα «νόμους τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας» κτλ.

Τό δεύτερο αὐτό στοιχεῖο —πού μποροῦμε δικαιωματικά νά τό ὀνομάσουμε θεωρητικιστικό ἢ ἐνορατικό— δεσπόζει ἀπό τήν ἀρχή στή σκέψη καί τή στάση τοῦ Μάρξ καί περιορίζει τό ἄλλο σέ μερικές ἐπιγραμματικές καί αἰνιγματικές φράσεις. Γι' αὐτό καί θά περάσει τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐνήλικης ζωῆς του, τριάντα χρόνια, προσπαθώντας νά τελειώσει τό βιβλίο ἐκεῖνο πού ὀνομάζεται *Κεφάλαιο*, πού θά πρέπει ν' ἀποδεικνύει θεωρητικά τήν ἀναπόδραστη κατάρρευση τοῦ καπιταλισμοῦ μέ βάση οἰκονομικούς συλλογισμούς. Φυσικά δέν θά τό καταφέρει, καί δέν θά τελειώσει τό *Κεφάλαιο*.

Ἡ δεύτερη αὐτή θέση εἶναι λαθεμένη. Καί εἶναι ἀσυμβίβαστη μέ τήν πρώτη. Ἡ ὑπάρχουν στ' ἀλήθεια νόμοι τῆς ἱστορίας —καί τότε εἶναι ἀδύνατη μιᾶ ἀληθινή ἀνθρώπινη δραστηριότητα ἢ, τό πολύ πολύ, ὑπάρχει μόνο μέ τή μορφή τῆς τεχνικῆς ἢ οἱ ἄνθρωποι κάνουν πραγματικά τήν ἱστορία τους— καί ἔργο τῆς θεωρητικῆς ἐργασίας δέν εἶναι πιά νά ἀνακαλύψει «νόμους» μά νά φωτίσει τίς συνθήκες πού πλαισιώνουν καί περιορίζουν αὐτή τή δραστηριότητα, τίς κανονικότητες πού μπορεῖ νά παρουσιάζει κτλ.

Αὐτή ἡ δεύτερη ὁμως θέση ἔδωσε στόν Μάρξ καί στό μαρξισμό τή δυνατότητα νά παίξουν ἕναν τόσο σημαντικό —καί τόσο καταστροφικό— ρόλο στό ἐργατικό κίνημα. Οἱ ἄνθρωποι ἔψαξαν στόν Μάρξ καί νόμισαν πώς βρῆκαν ἕναν ὀρισμένο ἀριθμό ἀπό ἔτοιμες ἀλήθειες· πίστεψαν πώς ὅλες οἱ ἀλήθειες —ἢ πάντως οἱ σημαντικότερες ἀλήθειες— βρίσκονται στόν Μάρξ, πώς δέν ἀξίζει πιά τόν κόπο νά σκεφτόμαστε μόνοι μας —καί πώς μάλιστα, στό τέλος τέλος, αὐτό εἶναι ἐπικίνδυνο καί ἴσως ὑποπτο. Αὐτή ἡ θέση ἐπίσης νομιμοποίησε τή γραφειοκρατία τῶν ἐργατικῶν ὀργανώσεων πού ἐπικαλοῦνταν τό μαρξισμό, ἐδραιώνοντάς τη στή θέση τοῦ ἐπίσημου καί ἐξουσιοδοτημένου ἐρμηνευτῆ τῆς σοσιαλιστικῆς ὀρθοδοξίας.

Καί πρέπει νά καταλάβουμε —ἐπειδή ἐξακολουθεῖ νά ἔχει σημασία— πώς, ἂν αὐτή ἡ ἀξίωση τοῦ Μάρξ καί τοῦ μαρξισμοῦ νά ἀντιπροσωπεύει τήν ἐπιστημονική ἀλήθεια εἶχε τήν ἐπιτυχία πού εἶχε, δέν εἶναι ἐπειδή βίασε τοὺς ἄνθρώπους. Εἶναι ἐπειδή ἀπαντᾷ

σέ κάτι πού οἱ ἄνθρωποι γύρευαν καί πού ἐξακολουθοῦν νά γυρεύουν. Αὐτό τό κάτι ἀνταποκρίνεται πολύ βαθιά στήν ἀλλοτρίωση, στήν ἑτερονομία τῶν ἀνθρώπων. Ὑπάρχει ἡ ἀνάγκη μιᾶς βεβαιότητας, μιᾶς ψυχικῆς καί διανοητικῆς ἀσφάλειας· καί ἡ ἀντίστοιχη τάση νά ξεφορτωθοῦν τό καθῆκον πού ἔχουν, δηλαδή τό νά σκέφτονται, καί νά τό φορτώσουν σέ κάποιον ἄλλον πού σκέφτεται γιά δικό τους λογαριασμό. Καί ὑπάρχει ἡ ψευτοεγγύηση πού παρέχει ἡ θεωρία: ἡ θεωρία μας ἀποδεικνύει πώς ὁ καπιταλισμός μοιραῖα θά γκρεμιστεῖ καί ὁ σοσιαλισμός κατ' ἀνάγκη θά τόν διαδεχτεῖ. Σαγήνη τῆς ἐπιστήμης, χαρακτηριστική βέβαια τοῦ 19ου αἰώνα, μά πού συνεχίζεται· καί ἡ σαγήνη αὐτή εἶναι ἀκόμα πιό δυνατή καθώς αὐτή ἡ παράξενη «ἐπιστήμη», ὁ μαρξισμός, ἀπό τή μιᾶ ἰσχυρίζεται πώς εἶναι ἐντελῶς «ἀντικειμενική», δηλαδή ἀνεξάρτητη ἀπό τίς ἐπιθυμίες, τίς προσδοκίες κτλ. ὅσων τή διακονοῦν καί, ἀπό τήν ἄλλη, ὅπως ὁ ταχυδαχτυλογράφος πού βγάζει ἕνα κουνέλι ἀπ' τό καπέλο του, ἀπαράγει» ἕνα μελλοντικό στάδιο τῆς ἀνθρωπότητας πού ἀντιστοιχεῖ στίς προσδοκίες μας, στίς ἐπιθυμίες μας: «νόμοι τῆς ἱστορίας» πού ἐγγυῶνται πώς ἡ κοινωνία τοῦ μέλλοντος θά εἶναι ἀναγκαστικά μιᾶ «καλή κοινωνία».

Ἐπ' εὐκαιρία: ὅπως καί νά τό δεῖς, εἶναι παράδοξο νά βλέπεις ὅλους τοὺς μαρξιστές αἰωνίως ἀπασχολημένους μέ τήν «ἐρμηνεία» τοῦ τάδε ἢ τοῦ δεῖνα σημείου τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ —καί νά μή θέτουν, αὔτε μιᾶ φορά, τό κατεξοχὴν «μαρξιστικό» ἐρώτημα: μέ ποιόν τρόπο λοιπόν λειτούργησε στήν πραγματικότητα ὁ μαρξισμός στήν πραγματική ἱστορία, καί γιατί; Αὐτό τό ἀπλό γεγονός τοὺς καταδικάζει ριζικά καί ὀριστικά.

LUTTER: Ὑπάρχει ἐπομένως στόν Μάρξ, στήν ἴδια τήν ἀντίληψή του γιά τή θεωρία, τή φύση της καί τό ρόλο της μιᾶ πλευρά ὀλοκληρωτική. Μά οἱ ἀναρχικοί συνηθίζουν νά καταδικάζουν τό μαρξισμό συνολικά καί κάπως γρήγορα, βλέποντας σ' αὐτόν τό θεωρητικό θεμέλιο ἐκεῖνο πού μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ αὐταρχικός σοσιαλισμός (λενινισμός, σταλινισμός κτλ.). Δέν ὑπάρχουν ὁμως κατά τή γνώμη σου στόν Μάρξ κατηγορίες, θεωρητικές ἔννοιες πού θά μπορούσαν νά χρησιμεύουν σ' ἕναν ἀγώνα γιά τήν αὐτοδιεύθυνση;

Κ.Κ.: Ἡ σχέση τοῦ Μάρξ μέ τή γέννηση τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ εἶναι ἕνα πολύ περίπλοκο ζήτημα. Δέν ὀνομάζω ὀλοκληρωτική μιᾶ θεωρία. Ὁ ὀλοκληρωτισμός εἶναι ἕνα πολιτικό καί κοινωνικό καθεστῶς. Καί δέν νομίζω πώς ὁ Μάρξ ἦταν ὀλοκληρωτικός αὔτε πώς

είναι ο «πατέρας» του ολοκληρωτισμού. 'Η απόδειξη άλλωστε είναι απλή και άμεση. Δεν «βγήκε» μόνο ο λενινισμός-σταλινισμός από τον Μάρξ, βγήκε —και μάλιστα πιο πριν— και η σοσιαλδημοκρατία, για την οποία μπορεί να πει κανείς, τι θέλει, όχι όμως πώς είναι ολοκληρωτικό ρεύμα. Για να γεννηθεί ο ολοκληρωτισμός, χρειάστηκε ένα πλήθος από άλλα ιστορικά συστατικά. Ένα από τα σημαντικότερα ήταν η δημιουργία οργάνωσης ολοκληρωτικού τύπου από τον Λένιν, με το μπολσεβίκικο κόμμα και το ρόλο που του ανατέθηκε στο ρωσικό Κράτος και τη ρωσική κοινωνία μετά το 1917. Με αυτή την έννοια, ο αληθινός «πατέρας» του ολοκληρωτισμού είναι ο Λένιν.

Όπωςδήποτε όμως, όρισμένα απ' αυτά τα συστατικά έρχονται από τον ίδιο τον Μάρξ —από τη θεωρία του Μάρξ. Αυτό προσπάθησα να δείξω σε κείμενα που δημοσιεύτηκαν στο *Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα* τό 1959 («Προλεταριάτο και οργάνωση») και τό 1964 («Μαρξισμός και επαναστατική θεωρία»), που αναδημοσιεύεται τώρα ως πρώτο μέρος της *Φαντασιακής θέσμισης της κοινωνίας*).

Τό πρώτο απ' αυτά τό έχουμε κιόλας θίξει, είναι η ίδια η θέση της θεωρίας καθ'αυτήν. Όπως και η χεγκελιανή θεωρία, η θεωρία του Μάρξ παρουσιάζεται σαν η «τελευταία θεωρία», παίρνει τη θέση της «απόλυτης Γνώσης» του Χέγκελ. Βέβαια, οι μαρξιστές διαμαρτύρονται και λένε πώς δεν σκέφτονται κάτι τέτοιο. Πρέπει όμως να κοιτάξουμε τί κάνουν: μπορεί να φλυαρούν για τη «διαλεκτική», τη «σχετικότητα» κτλ. αλλά η «έργασία» τους συνίσταται πάντοτε στο να έρμηνεύουν, να διορθώνουν, να συμπληρώνουν, να βελτιώνουν κτλ. τη «σκέψη του Μάρξ»: λές και πρέπει σε γενικές γραμμές να μείνουμε για πάντα υποταγμένοι σ' αυτήν τη σκέψη. Στην πραγματικότητα λοιπόν αυτό που κάνουν είναι σά να λένε: η αλήθεια για την εποχή μας έχει ειπωθεί στα αὐσιώδη της σημεία από τον Μάρξ. Αυτό καταλήγει σε τραγελαφικά αποτελέσματα, για παράδειγμα στο οικονομικό πεδίο. Περισσότερο από έναν αιώνα αφότου ο Μάρξ συνέλαβε και διατύπωσε τις ιδέες και τις αναλύσεις του, έξακολουθούν να θέλουν ν' αποδείξουν με κάθε τίμημα πώς ο Μάρξ είχε δίκιο, πώς υπάρχει πτώση του ποσοστού του κέρδους κτλ. Λές και τό ζήτημα δεν είναι να διαπιστώσουμε και να καταλάβουμε τά όσα συμβαίνουν στην πραγματική οικονομία αλλά να διασώσουμε μερικές προτάσεις του Μάρξ.

Η θέση τώρα αυτή της θεωρίας ως «τελευταίας θεωρίας» και,

έντέλει, απόλυτης Γνώσης δεν είναι κάτι τό έξωτετικό που θα μπορούσαμε να τό αφαιρέσουμε και να διατηρήσουμε τά υπόλοιπα. Τη θέση αυτή την προάγει και την απαιτεί έπιτακτικά τό ίδιο τό περιεχόμενο της θεωρίας, η οποία, πραγματικά, υποστηρίζει πώς τό προλεταριάτο είναι η «τελευταία τάξη» της ιστορίας και επίσης πώς σε κάθε τάξη αντιστοιχεί μιά αντίληψη που εκφράζει «στ' αλήθεια» τά συμφέροντά της ή τόν ιστορικό της ρόλο. Άρα, η ο μαρξισμός δεν είναι απόλύτως τίποτα ή είναι η θεωρία, η μόνη, η αληθινή, του προλεταριάτου, που κι αυτό είναι η «τελευταία τάξη» της ιστορίας.

Και αφού αυτή η θεωρία είναι η θεωρητική έκφραση της ιστορικής κατάστασης του προλεταριάτου, τό να άμφισβητείς αυτήν τη θεωρία ισοδυναμεί με τό να αντιστρατεύεσαι τό προλεταριάτο, να γίνεσαι «ταξικός έχθρός» κτλ. (κάτι που ειπώθηκε και εφαρμόστηκε εκατομμύρια φορές). Και τί θα συμβεί αν ο Χ, ο Ψ, έσείς, εγώ, δεν είμαστε σύμφωνοι; Έ λοιπόν, τότε «θέτει έαυτόν εκτός της τάξεώς του», περνάει από τη μεριά του «ταξικού έχθρού». Βλέπουμε λοιπόν πώς μιά βασική συνιστώσα του μαρξισμού είναι απόλύτως άπαραδέκτη για ένα δημοκρατικό εργατικό κίνημα, για ένα δημοκρατικό επαναστατικό κίνημα. Γιατί η δημοκρατία είναι άδύνατη χωρίς έλευθερία και ποικιλία απόψεων. Δημοκρατία σημαίνει πώς κανείς δεν κατέχει μιά *έπιστήμη* μέσω της οποίας μπορεί να πει, στο πεδίο της πολιτικής, «αυτό είναι αλήθεια» και «αυτό είναι ψέμα». Άλλιώς, εκείνος που «κατέχει» αυτή την «έπιστήμη» θα μπορούσε και θα έπρεπε να υποκαταστήσει τό πολιτικό σώμα, τόν κυρίαρχο πολιτειακό παράγοντα.

Και αυτό ακριβώς συνέβη, στο ιδεολογικό επίπεδο, με τά λενινιστικά κόμματα. Γενικότερα, η γραφειοκρατία που διευθύνει τά εργατικά κόμματα της Β' Διεθνούς νομιμοποιείται άπέναντι στον έαυτό της και στους εργάτες με βάση αυτή την ιδέα: είμαστε εκείνοι που κατέχουν την αλήθεια, τη μαρξιστική θεωρία. Μιά θεωρία όμως δεν είναι τίποτε άλλο από λέξεις και φράσεις που έχουν άναγκαστικά πολλές δυνατές σημασίες, και άρα έχουν άνάγκη από *έρμηνεία*. Μιά έρμηνεία όμως είναι πάλι λέξεις και φράσεις που έχουν άνάγκη από έρμηνεία και πάει λέγοντας... Πώς να σταματήσει αυτό; Οί Έγκλησιές βρήκαν την άπάντηση πριν από πάρα πολύν καιρό: όρίζοντας μιά *όρθόδοξη* έρμηνεία και κυρίως ένα πραγματικό όργανο που ένσαρκώνει την όρθοδοξία, την έγγυάται και την «υπερασπίζεται». Αυτό όμως τό αντιδραστικό τερατούργημα, αν

καί κανείς δέν τό ἐπισημαίνει, ἡ ἰδέα δηλαδή αὐτή τῆς ὀρθοδοξίας καί τῶν πραγματικῶν φυλάκων τῆς ὀρθοδοξίας, ἐνσκήπτει στό ἐργατικό κίνημα καί τό ὑποδουλώνει μέ τό μαρξισμό, μέσα ἀπό τό μαρξισμό καί χάρη στό μαρξισμό. Σ' αὐτό τό ἐπίπεδο ὁ λενινισμός ὑπῆρξε ὀπωσδήποτε πιό συνεπής ἀπό τή σοσιαλδημοκρατία —γι' αὐτό, τό δίχως ἄλλο, εἶχε καί πολύ μεγαλύτερη «ἐπιτυχία».

Ἄλλο παράδειγμα πού ἔπαιξε τεράστιο ρόλο στή νομιμοποίηση τῆς λενινισταλινικῆς γραφειοκρατίας καί στά λεγόμενα τῶν κρυπτοσταλινικῶν καί τῶν συνοδοιπόρων πού συγκάλυψαν τά ὄργια τοῦ σταλινικοῦ καθεστῶτος: ὁ ἱστορικός ὕλισμός λέει πώς σέ κάθε στάδιο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἀντιστοιχεῖ ἓνα κοινωνικό καθεστῶς, ἐπομένως ἡ ἐγκαθίδρυση τοῦ σοσιαλισμοῦ ἐξαρτᾶται ἀπό ἓναν «ἐπαρκή» βαθμό ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἐπομένως, μπορεῖ ὁ Στάλιν νά τρομοκρατεῖ, νά δολοφονεῖ, νά στέλνει ἑκατομμύρια ἀνθρώπους στή Σιβηρία —ἀλλά δέν παύουν νά κατασκευάζουν ἐργοστάσια, ἄρα τίς ὑλικές βάσεις τοῦ σοσιαλισμοῦ καί, μέ μιᾶ «ἐπαρκή» ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς, ὅλα αὐτά τά δυσάρεστα φαινόμενα, πού ὀφείλονται στήν «καθυστέρηση» τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων στή Ρωσία, θά ἐξαφανιστοῦν. Ἀκόμα καί σήμερα, ἂν ξύσετε λίγο ἓναν κομμουνιστή, αὐτό θά σᾶς πεῖ. Καί αὐτό ἐπίσης προάγεται ἀπό τό περιεχόμενο τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας: ὁ σοσιαλισμός δέν γίνεται νοητός σάν ἱστορικό καί πολιτικό πρόταγμα, σάν ἡ κοινωνικά ριζωμένη δραστηριότητα ἑνός μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων πού στοχεύει στή μεταβολή τῆς θέσμησης τῆς κοινωνίας, ἀλλά σάν ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀντικειμενικῆς κίνησης τῆς ἱστορίας πού ἐνσαρκώνεται ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων.

Λ.: Ὑπάρχουν ὅμως, ναι ἢ ὄχι, στή θεωρία ἰδέες πού μπορεῖ νά χρησιμεύσουν στόν ἀγῶνα γιά τήν ἐργατική αὐτοδιεύθυνση;

Κ.Κ.: Θά πάρω τό παράδειγμα πού γνωρίζω καλύτερα: τό δικό μου. Ὄταν ἄρχισα νά γράφω γιά τήν αὐτοδιεύθυνση, τή συλλογική διεύθυνση τῆς παραγωγῆς καί τῆς κοινωνικῆς ζωῆς —ἀπό τό πρῶτο κιόλας τεῦχος τοῦ *Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα*, τό 1949— ἤμωνα μαρξιστής. Καί πίστευα πώς ἡ ἰδέα τῆς συλλογικῆς ἐργατικῆς διεύθυνσης ἦταν ἡ ἀναγκαία συγκεκριμενοποίηση τῆς μαρξιστικῆς ἀντίληψης γιά τό σοσιαλισμό. Ἀρκετά γρήγορα ὅμως, ὅταν θέλησα ν' ἀναπτύξω αὐτή τήν ἰδέα —στό *Περιεχόμενο τοῦ σοσιαλισμοῦ*, ἀπό τό 1955 καί μετά— συνειδητοποίησα πώς ἦταν βαθιά

ἀσυμβίβαστη μέ τόν Μάρξ καί πώς ὁ Μάρξ, ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη, δέν μποροῦσε νά «χρησιμεύσει» σέ τίποτα.

Ὄταν θές ν' ἀναπτύξεις τήν ἰδέα τῆς ἐργατικῆς διεύθυνσης, τῆς διεύθυνσης τῆς παραγωγῆς ἀπό τοὺς παραγωγούς, σκοντάφτει γρήγορα στό ζήτημα τῆς τεχνικῆς. Ὁ Μάρξ ὅμως δέν ἔχει τίποτα νά πεῖ σχετικά μ' αὐτό. Ποιά εἶναι ἡ κριτική πού ἔκαναν ὁ Μάρξ καί οἱ μαρξιστές στήν καπιταλιστική τεχνική; Καμιά. Ἐκεῖνο στό ὁποῖο κάνουν κριτική εἶναι ἡ ἐκτροπή πρὸς τό συμφέρον τῶν καπιταλιστῶν μιᾶς τεχνικῆς πού τοὺς φαίνεται, αὐτή καθαυτήν, πάνω ἀπό κάθε συζήτηση.

Ἐπειτα, ἔχει κάνει κριτική ὁ Μάρξ στήν ὀργάνωση τοῦ καπιταλιστικοῦ ἐργοστασίου; Ὁχι. Φυσικά, καταγγέλλει τίς πιό ἀπάνθρωπες, τίς πιό σκληρές πλευρές του. Ἡ ὀργάνωση ὅμως εἶναι πραγματικά γι' αὐτόν ἡ ἐνσάρκωση τῆς ὀρθολογικότητας καί ὑπαγορεύεται, ἄλλωστε, πλήρως καί κατ' ἀνάγκη ἀπό τήν κατάσταση τῆς τεχνικῆς: ἐπομένως δέν μποροῦμε ἐμεῖς ν' ἀλλάξουμε τίποτα. Γι' αὐτό ἄλλωστε πιστεύει πώς ἡ παραγωγή καί ἡ οἰκονομία θά εἶναι πάντοτε ὁ χῶρος τῆς ἀναγκαιότητας καί πώς τό «βασιλείο τῆς ἐλευθερίας» θά μπορέσει νά χτιστεῖ μόνο ἔξω ἀπ' αὐτόν τό χῶρο, μέ τή μείωση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Σά νά λέμε δηλαδή πώς ἡ δουλειά καθαυτήν εἶναι δουλειά, πώς δέν θά μπορέσει ποτέ νά γίνει πεδίο ἐκδίπλωσης τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας.

Στήν πραγματικότητα ἡ σύγχρονη τεχνική εἶναι μέ τά ὅλα τῆς καπιταλιστικῆς, δέν εἶναι οὐδέτερη. Εἶναι πλασμένη μέ βάση στόχους πού εἶναι εἰδικά καπιταλιστικοί καί οἱ ὅποιοι δέν εἶναι τόσο ἡ αὔξηση τοῦ κέρδους ὅσο κυρίως ἡ ἐξάλειψη τοῦ ἀνθρώπινου ρόλου τοῦ ἀνθρώπου στήν παραγωγή, ἡ ὑποδούλωση τῶν παραγωγῶν στόν ἀπρόσωπο μηχανισμό τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας. Γι' αὐτόν τό λόγο, ὅσο ὑπερισχύει αὐτή ἡ τεχνική, εἶναι ἀδύνατο νά μιλάμε γιά αὐτοδιεύθυνση. Ἡ αὐτοδιεύθυνση μιᾶς ἀλυσίδας συναρμολόγησης ἀπό τοὺς ἐργάτες τῆς ἀλυσίδας εἶναι ἓνα μακάβριο ἀστεῖο. Γιά νά ὑπάρξει αὐτοδιεύθυνση, πρέπει νά σπάσει ἡ ἀλυσίδα. Δέν λέω πώς πρέπει νά καταστραφοῦν ἀπό τή μιᾶ μέρα στήν ἄλλη ὅλα τά ἐργοστάσια πού ὑπάρχουν. Ἀλλά μιᾶ ἐπανάσταση πού δέν θ' ἀντιμετώπιζε ἀμέσως τό ζήτημα τῆς συνειδητῆς ἀλλαγῆς τῆς τεχνικῆς, ὥστε νά τή μετατρέψει καί νά ἐπιτρέψει στοὺς ἀνθρώπους ὡς ἄτομα, ὡς ὁμάδες, κοινότητες ἐργασίας, νά φτάσουν στήν κυρίαρχη τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, μιᾶ τέτοια ἐπανάσταση θά βιάδιζε πρὸς τό θάνατό της σέ σύντομο διάστημα. Ἐπειδή ἄν-

θρωποι πού δουλεύουν σέ άλυσίδα έξι μέρες τή βδομάδα δέν μποροῦν ν' ἀπολαύσουν, ὅπως ισχυριζόταν ὁ Λένιν, Κυριακές σοβιετικής ἐλευθερίας.

Τήν κριτική αὐτή τῆς τεχνικῆς ὁ Μάρξ δέν τήν ἔκανε καί δέν μποροῦσε νά τήν κάνει. Καί αὐτό εἶναι βαθιά συνδεδεμένο μέ τήν ἀντίληψή του γιά τήν ἱστορία: ὅπως στόν Χέγκελ ἦταν ὁ Λόγος ἢ τό Πνεῦμα τοῦ κόσμου, ἔτσι στόν Μάρξ ἐκεῖνο πού κάνει τήν ἱστορία νά προχωρεῖ, εἶναι ἡ «ὀρθολογικότητα» πού ἐνσαρκώνεται στήν τεχνική. Γι' αὐτό, ἂν θέλουμε νά σκεφτόμαστε μέ μιὰ προοπτική αὐτοδιεύθυνσης, αὐτονομίας, αὐτοκυβέρνησης τῶν ἀνθρώπινων κοινοτήτων, ὁ Μάρξ καί ὁ μαρξισμός λειτουργοῦν σάν τεράστιοι μαζικοί ὀγκόλιθοι πού φράζουν τό δρόμο.

L.: Ὡστόσο, ἡ ἐντύπωση πού ἀποκομίζει κανείς ἀπό τά γραφτά σου —τά ὁποῖα ὁπωσδήποτε ἀναπτύσσονται στό χρόνο καί δείχνουν εὐτυχῶς μιὰ σκέψη πού ἐξελίσσεται— εἶναι πώς, παράλληλα μέ μιὰ πολύ διεισδυτική κριτική τοῦ μαρξισμοῦ, χρησιμοποιοῦς κάμποσες κατηγορίες πού εἶχε πλάσει ἢ, τουλάχιστον, ὀργανώσει ὁ Μάρξ: γιά παράδειγμα, ὅταν ἀποδεικνύεις πώς οἱ κοινωνίες τῶν ἀνατολικῶν χωρῶν εἶναι κοινωνίες ἐκμεταλλευτικές.

Ἡ κριτική ἐξάλλου πού κάνεις στήν τεχνολογία εἶναι πολύ σωστή. Μά καί ἐσύ, ὅταν ἐκθέτεις τά στοιχεῖα ἐνός ἐπαναστατικοῦ προτάγματος, στηρίζεσαι σέ ὀρισμένες πλευρές τῆς ὑφιστάμενης τεχνολογίας, γιά τήν ὁποῖα δείχνεις τή δυνατότητα νά τήν ἐκτρέψουμε πρὸς τοὺς δικούς μας σκοπούς. Γιά παράδειγμα ἡ πληροφορική: μπορεῖ νά εἶναι ἓνα στοιχεῖο τῆς ὀλοκληρωτικοποίησης τῆς κοινωνίας, μά μπορεῖ ἄλλο τόσο, ἂν μετασχηματιστεῖ, νά γίνει ἓνα στοιχεῖο μιᾶς δημοκρατίας σέ πλανητικό οὐσιαστικά ἐπίπεδο.

K.K.: Γι' ἄλλη μιὰ φορά ὁ Μάρξ εἶναι ἓνας πολύ σημαντικός συγγραφέας —ὑπάρχουν ὅμως στήν ἑλληνοδυτική ἱστορία ἴσως ἄλλοι τριάντα ἢ σαράντα συγγραφεῖς τό ἴδιο σημαντικοί, πού χρησιμοποιοῦμε συνεχῶς τίς μεθόδους τους, τίς ιδέες τους κτλ. χωρίς γι' αὐτό νά δηλώνουμε πλατωνικοί, ἀριστοτελικοί, καντιανοί ἢ δέν ξέρω γώ τί ἄλλο. Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη, ὁ Μάρξ δέν ἔχει κανένα προνόμιο.

Ἐχει ἓνα προνόμιο μόνο ὡς πρὸς τό πρῶτο στοιχεῖο τῆς ἀντινομίας πού διατύπωσε στήν ἀρχή: στό βαθμό πού βλέπει πώς ἡ ζωντανή δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων δημιουργεῖ τίς κοινωνικές καί ἱστορικές μορφές (φυσικά δέν χρησιμοποιοῦ αὐτοὺς τοὺς ὄρους,

καί αὐτό δέν εἶναι τυχαῖο). Καί ὅτι συγχρόνως δέν ἀρκεῖται στό νά περιμένει τί θά δώσει ἡ προσεχῆς φάση αὐτῆς τῆς δραστηριότητας, μά παίρνει πολιτική θέση, θέλει νά εἶναι ἀναπόσπαστο μέρος αὐτῆς τῆς κίνησης ἢ νά τήν ἀναλάβει αὐτός (ἤδη ὅμως στή δεύτερη διατύπωση διαφαίνεται κιόλας πόσο μακάβρια διαφορούμενη μπορεῖ νά γίνει αὐτή ἡ θέση). Τό νά ἔχεις ἓνα πολιτικό πρόγραμμα καί νά προσπαθεῖς ταυτόχρονα νά δεῖς σέ ποῖο βαθμό αὐτό τό πολιτικό πρόγραμμα τρέφεται καί προάγεται ἀπό τήν ἱστορική πραγματικότητα —ἀπό τόν ἀγῶνα τῶν ἐργατῶν ἐναντία στόν καπιταλισμό— αὐτή εἶναι ἡ πρωτοτυπία, ἡ ἀπόλυτη ἰδιαιτερότητα τοῦ Μάρξ. Προσωπικά, ἂν νιώθω ἀκόμα ἓναν ἰδιαίτερο δεσμό μέ τόν Μάρξ, εἶναι μέσα ἀπ' αὐτό τό στοιχεῖο: μοῦ ἔμαθε αὐτό τό πράγμα (ἢ τό βρήκα ἐγώ σ' αὐτόν...). Μά αὐτό δέν σημαίνει πώς κάποιος «εἶναι μαρξιστής».

Τώρα, ὅταν περάσουμε στό περιεχόμενο, εἶναι προφανές πώς πολλές ἐννοιες πού πρότεινε ὁ Μάρξ ἔχουν πιά ἐνσωματωθεῖ στή σκέψη μας. Ἀκόμα κι ἐδῶ ὅμως εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά εἴμαστε κριτικοί καί νά πᾶμε παραπέρα. Γιά παράδειγμα, στό κείμενό μου «Τό κοινωνικό καθεστῶς τῆς Ρωσίας» (*Esprit*, Ἰούλιος-Αὐγούστος 1978, ἀναδημοσιεύεται τώρα στίς ἐκδόσεις «Le vent du chemin»), ὅπου συνόψισα μέ τή μορφή θέσεων τήν οὐσία τῶν ὄσων ἔχω γράψει γιά τή Ρωσία ἀπό τό 1946, ἡ ἐκθεση ἀρχίζει μέ ἓνα παιδαγωγικό κατά κάποιον τρόπο μέρος, πρὸς χρήση τῶν μαρξιστῶν, πού χρησιμοποιοῦ τίς ἐννοιες τῶν σχέσεων παραγωγῆς, τῶν τάξεων πού ὀρίζονται ἀπό τή θέση τους σ' αὐτές τίς σχέσεις κτλ., γιά νά τοὺς πει: ἂν εἴσαστε μαρξιστές σ' ἀλήθεια, πρέπει νά συμφωνήσετε πώς τό ρωσικό καθεστῶς εἶναι ἓνα καθεστῶς ἐκμετάλλευσης, πώς στή Ρωσία ὑπάρχουν τάξεις κτλ. Ἀμέσως μετά ὅμως δείχνω πώς ἡ ἀνάλυση αὐτή εἶναι τελείως ἀνεπαρκής. Ἐπειδή, γιά παράδειγμα, ἡ ἀπόλυτη πολιτική ὑποδούλωση τῆς ἐργατικῆς τάξης στή Ρωσία μεταβάλλει τελείως τή θέση της, ἀκόμα καί στίς σχέσεις παραγωγῆς. Καί αὐτό πάει πολύ μακριά: ἀνεξάρτητα ἀπό τή συγκεκριμένη περίπτωση τῆς Ρωσίας, αὐτό ἔχει σπουδαιότατες συνέπειες ἀπό τήν ἀποψη τῶν ἐνοιῶν καί τῆς μεθοδολογίας. Ἐπειδή σημαίνει πώς δέν μπορῶ νά ὀρίσω τή θέση μιᾶς κοινωνικῆς κατηγορίας στίς σχέσεις παραγωγῆς ἐξετάζοντας μονάχα τίς σχέσεις παραγωγῆς. Ἀπό κεῖ καί πέρα, οἱ ιδέες τῆς «ἱστορικῆς αἰτιοκρατίας», τοῦ καθορισμοῦ τοῦ «ἐποικοδομήματος» ἀπό τίς «ὑποδομές» καί τῆς πολιτικῆς ἀπό τήν οἰκονομία ἀρχίζουν νά καταρρέουν.

Όσο για την τεχνολογία, εκείνο που θέλω να πω είναι πως δεν υπάρχει ουδετερότητα της τεχνικής ως έμπρακτα εφαρμοσμένης τεχνικής. Η τηλεόραση για παράδειγμα, έτσι όπως είναι σήμερα, είναι ένα μέσο αποβλάκωσης. Και θά ήταν λάθος να πούμε πως μία άλλη κοινωνία θά χρησιμοποιούσε αλλιώς αυτή την τηλεόραση: δεν θά 'ταν πιά ή ίδια τηλεόραση. Πολλά θά έπρεπε να αλλάξουν μέσα στην τηλεόραση για να μπορέσει να «χρησιμοποιηθεί διαφορετικά». Αυτός ο τύπος σχέσης όπου όλοι είναι συνδεδεμένοι μ' ένα μοναδικό ενεργό κέντρο που εκπέμπει, και βρίσκονται στη θέση του παθητικού δέκτη και χωρίς «ορίζοντες» συνδέσεις μεταξύ τους είναι προφανώς μία πολιτική δομή, μία δομή αλλοτρίωσης. Ένσαρκώνεται στην εφαρμοσμένη τεχνική. Τό πως αυτό θά μπορούσε ν' αλλάξει, είναι ένα άλλο ζήτημα —ένα ζήτημα που δεν μπορεί να το ρυθμίσει ένα άτομο, που αφορά την κοινωνική δημιουργία.

Έκείνο που ισχύει, είναι πως υπάρχουν στη σημερινή επιστημονική και τεχνολογική γνώση δυνατότητες —και αυτές οι δυνατότητες θά πρέπει να έρευνηθούν και να χρησιμοποιηθούν για να μεταβληθεί ή έμπρακτη τεχνική.

L.: *Αν συνοψίσουμε λοιπόν τη σκέψη σου για τον Μάρξ, μπορούμε να πούμε πως είναι ένας σημαντικός συγγραφέας, χρήσιμος σε όρισμένα σημεία, μά είναι μάταιο ν' αναφερόμαστε σ' αυτόν όπως σε ένα συγκροτημένο σύστημα σκέψης. Η χρησιμότητα του Μάρξ σήμερα σου φαίνεται πολύ σχετικοποιημένη.*

K.K.: *Υπάρχει κάτι που με έντυπωσιάζει και μάλιστα με σοκάρει εδώ και καιρό. Αποτελεί κωμικοτραγικό παράδοξο τό θέαμα ανθρώπων που δηλώνουν επαναστάτες, που θέλουν να κάνουν άνω κάτω τον κόσμο και παράλληλα γυρεύουν να γαντζωθούν με κάθε τρόπο σ' ένα σύστημα αναφοράς, που θά ένιωθαν χαμένοι αν τους άφαιρούσαν αυτό τό σύστημα ή τό συγγραφέα που τους έγγαται την αλήθεια των πεποιθήσεών τους. Πως να μή δοῦμε πως οι άνθρωποι αυτοί μπαίνουν από μόνοι τους σε μία θέση διανοητικής υποδούλωσης απέναντι σ' ένα έργο που είναι κιόλας παρόν, κατέχει την αλήθεια και δεν μένει πιά παρά να έρμηνευτεί, να εκλεπτυνθεί κτλ. (στην πραγματικότητα, να μπαλωθεί...).*

Πρέπει να δημιουργήσουμε τη δικιά μας σκέψη καθώς προχωράμε —και φυσικά αυτό γίνεται πάντοτε σε σύνδεση μ' ένα όρισμένο παρελθόν, μία όρισμένη παράδοση— και να πάψουμε να πιστεύουμε πως ή αλήθεια αποκαλύφθηκε μία για πάντα σε ένα έργο που γρά-

φτηκε πριν από εκατόν είκοσι χρόνια. Τό να καταφέρουμε να έδραιωθεί αυτή ή πεποίθηση στους ανθρώπους και ιδιαίτερα στους νέους έχει κεφαλαιώδη σημασία.

Κι ένα άλλο πράγμα, έξίσου σημαντικό: είναι άδύνατο να άγνοήσουμε τό ζήτημα του ιστορικού άπολογισμού του μαρξισμού, του τί έγινε ο μαρξισμός στην πράξη, του τρόπου με τον οποίο λειτούργησε και λειτουργεί ακόμη στην πραγματική ιστορία. Γιατί υπάρχει ο ίδιος ο Μάρξ, που είναι ήδη αντινομικός, περισσότερο από περίπλοκος, περισσότερο από έπιδεκτικός κριτικής. Υπάρχει ο μαρξισμός χωρίς εισαγωγικά —των συγγραφέων ή των ρευμάτων που επικαλούνται τον Μάρξ, προσπαθούν σοβαρά και τίμια να τον έρμηνεύσουν κτλ. (ας πούμε ο Λούκατς ως τό 1923 ή ή Σχολή της Φραγκφούρτης). Αυτός ο μαρξισμός, άλλωστε, σήμερα πιά δεν υπάρχει. Και ύστερα υπάρχει ο «μαρξισμός» —και, στην ιστορική πραγματικότητα, τό μαζικό και συντριπτικό είναι έτοῦτος δῶ ο «μαρξισμός», ο «μαρξισμός» των γραφειοκρατικών κρατών, των σταλινικών κομμάτων, των διάφορων παραρτημάτων τους. Έτοῦτος ο «μαρξισμός» παίζει τεράστιο ρόλο —και είναι ο μόνος που έχει κάποιο ρόλο στην πράξη. Έξακολουθεί —σήμερα σχεδόν όχι πιά στην Εύρώπη μά πολύ στον Τρίτο Κόσμο— να έλκει τους ανθρώπους που θέλουν να κάνουν κάτι ένάντια στη φρικτή κατάσταση των χωρών τους, και να τους κάνει να μπαίνουν σε κινήματα που άπαλλοτριώνουν τη δραστηριότητά τους και την εκτρέπουν προς την έδραίωση γραφειοκρατικών καθεστώτων. Και έξακολουθεί να παρέχει ένα κάλυμμα νομιμοποίησης στο ρωσικό καθεστώς και στις έπεκτατικές του έπιχειρήσεις.

L.: *Ναι, μά υπάρχει παρ' όλα αυτά κάποιο πρόβλημα. Η ψυχολογική ανάγκη ασφάλειας των αγωνιστών υπάρχει, μά αποτελεί μία μονάχα όψη του ζητήματος. Όταν κάποιος είναι επαναστάτης και τον άπασχολεί ο μετασχηματισμός του κόσμου, έχει ανάγκη όρισμένα έργαλεία. Δεν μπορεί απλως να άτενίζει τον κόσμο, ν' ανοίγει διάπλατα τά μάτια και τ' αυτιά του και να προσπαθεί να καταλάβει υποκειμενικά. Πέρα από την κριτική που κάνεις και που μάς βρίσκει σύμφωνους, μπαίνει τό πρόβλημα των αναφορών, των στοιχείων που πρέπει να συναχθούν. Αυτή άλλωστε είναι ή διαδικασία που έβαλες μπροστά, κατά κάποιον τρόπο, όταν έγγραφες τη Φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας: τό πρώτο τρίτο του βιβλίου είναι αφιερωμένο σ' έναν κριτικό άπολογισμό του μαρξισμού. Γιατί, όπως και να τό κάνουμε, υπάρχει ένα πραγματικό κενό σήμερα.*

Κ.Κ.: Δέν λέω πώς ό καθέννας πρέπει ν' αρχίζει μέ τό νά κάνει tabula rasa. Έτσι κι άλλιώς, κανείς δέν τό κάνει και κανείς δέν μπορεί νά τό κάνει. Ό καθέννας κουβαλάει κάθε στιγμή μαζί του ένα σύνολο από ιδέες, πεποιθήσεις, διαβάσματα κτλ. Τό θέμα είναι ν' απαλλαγούμε από τήν ιδέα πώς υπάρχει μιá δεδομένη θεωρία πού βρίσκεται έκ τών προτέρων σέ προνομιούχα θέση.

Όταν έγγραφα τήν αρχή τής Φαντασιακής... («Ό μαρξισμός, προσωρινός άπολογισμός»), στόχευα, ανάμεσα στά άλλα, νά καταστρέψω αυτή τήν ιδέα, πού είμαι πεισμένος πώς φράζει τό δρόμο πρός έναν διαυγή στοχασμό.

Μά άς εξετάσουμε σοβαρά τό ζήτημα πού θέτεις. Πραγματικά, έχουμε τήν ανάγκη του προσανατολισμού στον σύγχρονο κόσμο. Και τήν ανάγκη του ξεκαθαρίσματος του προγράμματός μας για μιá μελλοντική κοινωνία: τί θέλουμε, τί θέλουν οι άνθρωποι, τί συνεπάγεται αυτό τό πρόγραμμα, πώς θά μπορούσε νά γίνει πραγματικότητα, ποιá νέα προβλήματα θά έβαζε, ποιές αντιφάσεις θά έκανε ίσως νά φανούν κτλ.

Γιά όλα αυτά ό Μάρξ δέν έχει τίποτε νά μάς πει — στην κυριολεξία τίποτε, εκτός άπ' τό ότι πρέπει νά καταργηθεί ή ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής: κάτι πού είναι σωστό, μέ τον όρο ότι ξέρουμε τί ακριβώς σημαίνει αυτό (έξακολουθούν νά πασάρουν τίς «έθνικοποιήσεις» για σοσιαλισμό, έτσι δέν είναι;). Και υπάρχουν κι άλλα προβλήματα: όποιαδήποτε αναγκαστική κολεκτιβοποίηση πρέπει προφανώς ν' αποκλειστεί έντελώς. Στην ουσία, τό μεγαλύτερο μέρος των ιδεών πού έχουν κάποια σημασία για μάς σήμερα, ως επαναστάτες, είχε κιόλας διατυπωθεί από τό εργατικό κίνημα πριν από τον Μάρξ, μεταξύ 1800 και 1848, κυρίως στις έφημερίδες των πρώτων άγγλικών trade-unions και στά γραφτά των γάλλων σοσιαλιστών.

Όταν δέ θελήσουμε νά προσανατολιστούμε μέσα στον σύγχρονο κοινωνικό κόσμο, όπως υπάρχει, τό αúσιώδες, κεντρικό ως πρός τίς δομές τής έξουσίας, τής οικονομίας και τής κουλτούρας ακόμη αντικείμενο είναι όλοφάνερα ή γραφειοκρατία και οι γραφειοκρατικοί Μηχανισμοί. Τί μπορεί νά μάς πει ό Μάρξ γι' αυτό; Τίποτα. Λιγότερο από τίποτα, χειρότερα από τίποτα: χάρη σ' αυτό πού είπε, μπορούσαν οι τροτσικιστές και πάσκιζαν επί έξήντα χρόνια νά έξοβελίσουν τό πρόβλημα τής γραφειοκρατίας: «όλο τό πρόβλημα είναι ή ιδιοκτησία του κεφαλαίου, δέν είναι ή γραφειοκρατία, ή γραφειοκρατία δέν είναι τάξη» κτλ. Ένώ είναι σαφές ότι το πρόβλημα είναι

όλο και περισσότερο ή γραφειοκρατία και όχι τό «κεφάλαιο» μέ τήν έννοια του Μάρξ. Και δέν είναι μόνο ή γραφειοκρατία «άπέναντι», ως κυρίαρχο στρώμα: είναι και ή γραφειοκρατία «ή δικιά μας», τό τεράστιο και έναγώνιο έρώτημα πού θέτει ή διαρκής και διαρκώς αναγεννώμενη γραφειοκρατικοποίηση όλων των οργανώσεων, συνδικαλιστικών, πολιτικών και άλλων. Είναι κι αυτή μιá από τίς κεφαλαιώδεις έμπειρίες των τελευταίων εκατό χρόνων. Και γι' αυτή τήν έμπειρία ό Μάρξ και ό μαρξισμός δέν έχουν τίποτε νά πούν, κι όχι μόνο, παρά μάς τυφλώνουν, για νά τό πώ έτσι: δέν υπάρχει στό μαρξισμό τρόπος νά σκεφτούμε μιá γραφειοκρατία πού γεννιέται από μιá οργανωτική και πολιτική διαφοροποίηση, όπως ή εργατική γραφειοκρατία, και πού επιδιώκει τους δικούς της στόχους, γίνεται κατά κάποιο τρόπο «αυτόνομη», ώσπου ν' αρπάξει για δικό της λογαριασμό τήν έξουσία και τό Κράτος. Μιá τέτοια γραφειοκρατία, σύμφωνα μέ τό μαρξισμό, δέν πρέπει νά υπάρχει — άφοϋ δέν έχει τίς ρίζες της στις «σχέσεις παραγωγής». Και τόσο τό χειρότερο για τήν πραγματικότητα — άφοϋ ό σταλινισμός παρ' όλα αυτά υπάρχει...

ΠΟΙΑ ΕΤΡΩΠΗ; ΠΟΙΕΣ ΑΠΕΙΛΕΣ; ΠΟΙΑ ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ;*

«Ο άνθρωπος γεννιέται ελεύθερος και είναι παντού στά σίδερα» έγραψε ο Ρουσσό. Όχι, κανένας φυσικός νόμος ή θεϊκή βούληση δεν κάνει τον άνθρωπο να γεννιέται ελεύθερος (ή μή ελεύθερος). Αν όμως είναι, πράγματι, σχεδόν παντού στά σίδερα, είναι γιατί γεννιέται ανάμεσα σε σίδερα που είναι έτοιμα να τον υποδεχτούν — και που τον κάνουν έτσι ώστε να μή ζητάει άλλο από τό να τά δεχτεί. Σίδερα κυρίως άλλα και που δεν είναι μόνο ούτε τόσο εκείνα που σφυρηλατούνται από την κυριαρχία μιās ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας. Καμιά ομάδα δεν θά μπορούσε να διατηρήσει είκοσι τέσσερις ώρες την κυριαρχία της σε μία κοινωνία που ή μεγάλη της πλειονότητα δεν θά τή δεχόταν.

‘Η κυριαρχία αυτή είναι ή κυριαρχία τής εκάστοτε κατεστημένης θέσμησης: του δεδομένου νόμου, των θεσμισμένων και κυρωμένων σημασιών και παραστάσεων. Οί πιό «ίσοι μεταξύ τους» άγριοι είναι τό ίδιο, αν όχι περισσότερο, άλλοτριωμένοι, δηλαδή έτερόνομοι, με τούς δούλους στή Ρώμη ή τούς δουλοπάροικους του Μεσαίωνα. Ούτε οί μέν ούτε οί δε μπορούν να σκεφτούν πώς ή κοινωνική θέσμηση θά μπορούσε ν’ άμφισβητηθεί και ν’ αλλάξει. Σχεδόν παντού, σχεδόν πάντοτε, τά κοινωνικοποιημένα ανθρώπινα όντα — χωρίς δε αυτή την κοινωνικοποίηση δεν θά ήταν ανθρώπινα όντα — μπόρεσαν να υπάρξουν μονάχα έσωτερικεύοντας πλήρως τή θέσμηση, δηλαδή υποδουλωνόμενα απόλυτα σ’ αυτήν. Πράγμα που συνεπάγεται επίσης πώς οί θεσμοί των άλλων είναι αναγκαστικά κατώτεροι, παράξενοι, τερατώδεις, διαβολικοί.

‘Η έτερονομία — ή μή προσβλητός χαρακτήρας τής ύφιστάμενης θέσμησης, ή μή συζητήσιμος χαρακτήρας των δοξασιών τής φυλής — υπήρξε σχεδόν παντού, σχεδόν πάντοτε ή κατάσταση των ανθρώπινων κοινωνιών.

‘Η κατάσταση αυτή — που άμα τό σκεφτούμε καλά είναι «φυσιο-

* Δημοσιεύτηκε με κάπως συντομευμένη μορφή στην *Monde* τής 26ης Φεβρουαρίου 1983 και ολοκληρω στο *Europe en formation*, τεύχ. 252, Άπρίλιος-Ίούνιος 1983.

λογική», δηλαδή ή σαφώς πιο πιθανή— έσπασε μονάχα στην Εύρωπη. Μόνο στην Εύρωπη — αρχικά στην Ελλάδα, αργότερα πάλι στη δυτική Εύρωπη— δημιουργήθηκε μία κοινωνία ικανή να άμφισβητεί και να θέτει έρωτηματικά στον έαυτό της. Σ' αυτόν τό γεωγραφικό χώρο τά έρωτήματα «τί είναι δίκαιο, τί είναι άληθινό» ξεπροβάλλουν και ζυμώνουν έμπρακτα τήν κοινωνία, όχι ως έρωτήματα αύλυκής φιλοσοφίας ή έρμηνείας ενός ιεροῦ βιβλίου αλλά ως έρωτήματα πού μορφοποιούν έναν κοινωνικό άγώνα και μία πολιτική δραστηριότητα. Στόν ίδιο επίσης χώρο ο κοινωνικός καταμερισμός δέν έγινε παθητικά άποδεκτός, δέν οδήγησε σε έξεγέρσεις δίχως αύριο ή σε έξεγέρσεις πού στόχευαν άπλώς στην έναλλαγή τών ρόλων στά πλαίσια τῶν ίδιου σεναρίου, σε νέες προφητείες ή νέες θρησκείες —μά σε μία πολιτική δραστηριότητα. Η πολιτική ως συλλογική δραστηριότητα ρητά προσανατολισμένη προς τήν αλλαγή τών θεσμών ή φιλοσοφία ως άπερίοριστος στοχασμός και κυρίως ή άμοιβαία γονιμοποίηση και άλληλεγγύη τους αναδύονται έδῶ. Έδῶ επίσης γεννιέται τό έγχείρημα τής άτομικής και συλλογικής αύτονομίας, πού προάγεται από τούς άγῶνες τών λαών για τή δημοκρατία και τῶν όποίου τό περιεχόμενο δέν άφησε τελικά ανέγγιχτη καμιά ὄψη τής θέσμησης τής κοινωνίας (πέρα από τίς αύστηρά «πολιτικές» πλευρές). Και στην Εύρωπη επίσης, για πρώτη φορά, ή άμφισβήτηση τών κατεστημένων θεσμών, πού συνεπαγόταν τή σχετικοποίησή τους, οδήγησε στην άναγνώριση τής καταρχήν ισότητας ὄλων τών πολιτισμῶν.

Αν έτσι έχουν τά πράγματα, ή Εύρωπη δέν ταυτίζεται πιά δικαιωματικά, έδῶ και καιρό, αὔτε μέ μία γεωγραφική αὔτε μέ μία έθνική ένότητα. Μία από τίς πιο δυνατές στιγμές τής εύρωπαϊκής δημιουργίας έντοπίζεται στην Νέα Αγγλία, στά τέλη τῶν 18ου αἰῶνα —και τ' άποτελέσματά της έξακολουθοῦν να είναι ζωντανά. Επίσης δέν είναι κάτι τέτοιο εκ τῶν πραγμάτων, έδῶ και δύο αἰῶνες. Η Ιαπωνία, οί άντιφρονοῦντες τῶν Τοίχου τῶν Πεκίνου, έκατομμύρια άνθρωποι σπαρμένοι σε ὄλο τόν πλανήτη τής ανήκουν. Οί λευκοί τής Νότιας Αφρικῆς, όχι.

Φυσικά, ή Εύρωπη δέν γέννησε μονάχα αυτά. Είναι επίσης ή κοινωνικοϊστορική περιοχή όπου δημιουργεῖται ο καπιταλισμός, παρανοϊκό μά άποτελεσματικό πρόταγμα άπερίοριστης επέκτασης τής «όρθολογικής» κυριαρχίας: ο ίμπεριαλισμός, πού ήταν ή υλοποίησή του στό επίπεδο τῶν πλανήτη τέλος, μέσα από μία τερα-

τώδη στρέβλωση και άντιστροφή τῶν καπιταλιστικῶν προτάγματος, ο ολοκληρωτισμός. Και σ' αυτό τό σημείο ένας Εύρωπαῖος δέν πρέπει να δείχνει ψεύτικη μετριοφροσύνη. Παντῶν και πάντοτε οί άνθρωποι έδειξαν άπίστευτη σκληρότητα οί μόν προς τούς δέ. Μά τό Αουσβιτς και τό Γκουλάγκ είναι ιδιαιτερότητες τής δικῆς μας ιστορίας.

Δέν έφεῦρε ή Εύρωπη τόν πόλεμο, τό μίσος προς τούς άλλους, τό ρατσισμό, τήν ύποδούλωση, τίς σφαγές έξόντωσης, τήν άναγκαστική πολιτιστική άφομοίωση: ή καταγραμμένη ιστορία ξεχειλίζει άπ' αυτά. Η Εύρωπη τά έφάρμοσε και αύτή. Μά ή ιδιαιτερότητά της είναι πως ὄλα αυτά στην Εύρωπη άμφισβητήθηκαν και πολεμήθηκαν από μέσα.

Τό πρόταγμα τής αύτονομίας, πού γεννήθηκε στην Εύρωπη, πού άπέχει από τό στάδιο τής πραγμάτωσής του: γι' αυτό τό να άποκαλοῦμε τίς δυτικές κοινωνίες «δημοκρατικές» άποτελεῖ γλωσσικό άμάρτημα ή έξαπάτηση. Οί «εύρωπαϊκές» κοινωνίες παραμένουν κοινωνίες μεικτές, μέ δυαδική θέσμηση, ὅπου ο κοινωνικός καταμερισμός, ή κυριάρχηση από τόν γραφειοκρατικό καπιταλισμό και ο ίμπεριαλισμός προς τόν Τρίτο Κόσμο συνυπάρχουν μέ τά δημοκρατικά στοιχεία πού οί άγῶνες τών λαών κατάφεραν να επιβάλουν στην θέσμηση τής κοινωνίας. Αποτελοῦν, αν μιλήσουμε μέ ακρίβεια, φιλελεύθερες ὀλιγαρχίες. Μά τό πρόταγμα τής αύτονομίας έξακολουθεῖ να τίς ζυμώνει και τίς έχει κύλας ωσιαστικά μεταμορφώσει. Οί θεσμοί και τά δικαιώματα πού έπιτρέπουν στα άτομα να ζοῦν λίγο πολύ τή ζωή τους ὅπως νομίζουν, και να δροῦν πολιτικά εάν τό θέλουν ή ίδια ή ὕπαρξη ατόμων πού μπορούν να άμφισβητήσουν τήν αρχή, να άντιταχθοῦν στις έξουσίες, να πολεμήσουν τήν άδικία άκόμη κι αν δέν τούς θίγει προσωπικά — ὄλα αυτά δέν είναι «τυπικά» στοιχεία, συνιστοῦν βαθιά διαφορά ως προς τήν ίδια τήν ὕψη τής κοινωνίας. Κι ὄλα αυτά δέν ξεφύτρωσαν από τή γῆ οὔτε δόθηκαν από τό Θεό —κι οὔτε πάλι παραχωρήθηκαν από τόν καπιταλισμό. Αποτελοῦν τό προϊόν μακραίωνων άγῶνων, τό έπαθλο βουνῶν από πτώματα και ὤκεανῶν αίματος. Αυτό δέν κάνει τίς «εύρωπαϊκές» κοινωνίες ιδεώδεις αὔτε αύτόνομες: μά τίς καθιστά έξαιρετικά πολύτιμο ιστορικό ὕποβαθρο — πολύτιμο γιατί είναι λίγο πιθανό και εύθραυστο— στό ὄποιο μπορεί να χτιστεῖ κάτι άλλο.

Ἐκεῖνο πού ἀπειλεῖται θανάσιμα αὐτή τή στιγμή, στήν οὐσία του, δέν εἶναι οὔτε ὁ ἀμερικάνικος ἰμπεριαλισμός οὔτε τά καθεστῶτα τῶν βασιανιστῶν πού ἐξαρτῶνται ἀπ' αὐτόν. Ἡ ἀντικατάσταση τῆς Ἀμερικῆς ἀπό τή Ρωσία καί τῶν ἀργεντινῶν ἀστυνομικῶν ἀπό συναδέλφους τοῦ κ. Ἀντρόποφ τό μόνο πού θά ἐπέφερε θά ἦταν ἡ τελειοποίηση τοῦ συστήματος κυριαρχίας. Ἐκεῖνο πού ἀπειλεῖται εἶναι ἡ δημοκρατική συνιστώσα τῶν «εὐρωπαϊκῶν» κοινωνιῶν καί ὅ,τι περιέχει σάν μνήμη, πηγῆ ἔμπνευσης, σπόρο καί ἐλπίδα προσφυγῆς γιά ὄλους τοὺς λαούς τοῦ κόσμου.

Ἡ συνιστώσα αὐτή ἀπειλεῖται πρῶτα πρῶτα, ἀπό στρατιωτική καί ἀπό πολιτική ἀποψη, ἀπό τή ρωσική στρατοκρατία, τῆς ὁποίας ἡ ἐσωτερική δυναμική τήν ὠθεῖ πρὸς τήν παγκόσμια κυριαρχία καί ἡ ὁποία νιώθει σά θανάσιμο κίνδυνο καί τήν ὑπαρξή ἀκόμα κοινωνιῶν ὅπου ἀσχοῦνται ἔμπρακτα δικαιώματα κι ἐλευθερίες. (Ἀπό μιά ἀποψη ἐδῶ ἐντάσσεται καί τό μάθημα τοῦ Γιαρουζέλσκι.)

Ἀπειλεῖται ἔπειτα μέ ὑποσκελισμό ἀπό ἕναν Τρίτο Κόσμο μέ τρεῖς φορές μεγαλύτερο πληθυσμό ἀπό τίς «εὐρωπαϊκές» χῶρες. Βέβαια, ἀπό τήν ἄλλη μεριά τά εὐρωπαϊκά δημιουργήματα διεισδύουν στόν Τρίτο Κόσμο. Ἡ διείσδυση ὁμως αὐτή εἶναι πολύ ἀνισόροπη. Ἡ χρήση τῶν τζίπ καί τῶν πολυβόλων, τῶν προχωρημένων μεθόδων βασιανισμοῦ καί τῆς ἀποβλακωτικῆς χειραγώγησης τῶν μέσων ἐνημέρωσης ἀφομοιώνεται παντοῦ μέ μιά ταχύτητα καί μιά εὐκολία πολύ μεγαλύτερες ἀπ' ὅ,τι ἡ δημοκρατική συμπεριφορά καί τό κριτικό πνεῦμα. Ἔως τώρα φαίνεται πῶς ἡ ἀμιν-νταντοποίηση (ἢ ἡ κανταφοποίηση ἢ ἡ χομείνοποίηση ἢ ἡ γκαλτιεροποίηση) ἀντιπροσωπεύει γιά τίς χῶρες τοῦ Τρίτου Κόσμου τήν ἰσχυρότερη πολιτική κλίση.

Ἀπειλεῖται τέλος ἀπό μιά διαδικασία κοινωνικῆς ἀποσύνθεσης πού ὄλο καί ἐπιταχύνεται. Ἡ πολιτική κοινωνία κατακομματιάζεται σέ λόμπι. Ἡ πολιτική καί κοινωνική σύγκρουση σβῆνει καί χάνεται καί δίνει τή θέση της στήν ἀπλή ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων τοῦ κάθε τομέα καί τῶν κεκτημένων. Ἡ ἀνευθυνότητα διαδίδεται γρήγορα, πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις καί τοὺς τομεῖς (ἀπό τοὺς ὑπουργούς στοὺς αὐτοκινητιστές καί ἀπό τοὺς συγγραφεῖς στοὺς ταχυδρομικούς). Πολιτική φαντασία καί δημιουργικότητα ἔχουν ἐξαφανιστεῖ.

Ἡ συμμετρία πού θέλουν νά θεσπίσουν οἱ πιό τολμηροί «εἰρηνιστές» ἀνάμεσα στόν «ρωσικό ἰμπεριαλισμό» καί τόν «ἀμερικάνικο

(ἢ δυτικό) ἰμπεριαλισμό» εἶναι παράλογη. Ἀπό πολιτική ἀποψη, δέν ὑπάρχει τίποτα γιά νά ὑπερασπιστεῖ κανεῖς —ἐκτός ἀπό τίς ἀνθρώπινες ζωές— στή ρωσική κοινωνία. Στίς «εὐρωπαϊκές» κοινωνίες ὑπάρχουν πολλά πράγματα νά ὑπερασπιστεῖ, γιά τά ὁποῖα κανεῖς δέν μᾶς βεβαιώνει πῶς, ἂν καταστραφοῦν, θά ξαναξεπροβάλουν.

Ὅσα ὁμως ἀξίζει νά ὑπερασπιστοῦμε δέν μποροῦν νά προστατευτοῦν μέ τά Κράτη καί τίς κυβερνήσεις ἔτσι ὅπως εἶναι. Πρῶτον, γιὰ εἶναι ὀργανικά ἀνίκανα γιά κάτι τέτοιο. Ἡ ἀποσύνθεση τῶν δυτικῶν ἡγετικῶν στρωμάτων καί τῶν μηχανισμῶν διεύθυνσης τῆς κοινωνίας δέν εἶναι οὔτε τυχαία οὔτε περαστική. Οἱ ἐκδηλώσεις της εἶναι ἀναρίθμητες: ἀπό τόν ἐξαμβλωματικό χαρακτήρα τῶν σημερινῶν οἰκονομικῶν «πολιτικῶν» ὡς τήν ἀνυπαρξία μιᾶς στρατηγικῆς ἀπέναντι στή Ρωσία, καί ἀπό τοὺς παραλογισμούς τοῦ ἀμερικανικοῦ ἐπανεξοπλισμοῦ ὡς τοὺς συνεχεῖς ἀκροβολισμούς μεταξύ τῶν ὑποτιθέμενων «συμμάχων». Ἡ δυτική «πολιτική» πρὸς τίς χῶρες τοῦ Τρίτου Κόσμου εἶναι ὁ βασικός σύμμαχος πού συναντάει ἐκεῖ ἡ ρωσική διείσδυση: τά τρέχοντα γεγονότα στήν κεντρική Ἀμερική τό δείχνουν σέ βαθμό γελοιογραφικό.

Ἐπειτα, καί κυρίως, γιὰ δέν ὑπερασπιζόμεστε τά ἴδια πράγματα. Εἶναι βέβαιο πῶς μπορεῖς νά ἐπιστρέψεις ἀπό ἕναν Φράνκο, ἕναν Σαλαζάρ, ἕναν Παπαδόπουλο, ἀπό τοὺς βραζιλιάνους στρατηγούς, πιθανῶς αὔριο ἀπό τόν Πινοσέτ —κι ὅ,τι δέν ὑπάρχει ἐπιστροφή ἀπό τή στιγμή πού θά ἐγκαθιδρυθεῖ ἕνα κομμουνιστικό καθεστῶς. Οὔτε αὐτό ὁμως οὔτε ἡ ἐπίσημη ρητορική μποροῦν νά συγκαλύψουν τή μαζική στήριξη πού παρέχουν οἱ δυτικές κυβερνήσεις πρὸς τά δικτατορικά καθεστῶτα τοῦ Τρίτου Κόσμου. (Ἡ ὑποκρισία τῆς γαλλικῆς «ἀριστερᾶς» σ' αὐτό τό θέμα εἶναι, ὡς συνήθως, ἰδιαίτερα νόστιμη. Πολλά καθεστῶτα πού ὑποστηρίζονται ἀπό τή Γαλλία στήν Ἀφρική δέν ἔχουν τίποτα νά ζηλέψουν, γιά νά μὴν ποῦμε τίποτα παραπάνω, ἀπό τά λατινοαμερικάνικα καί ἐξαρτῶνται πολύ περισσότερο γιά τήν ἐπιβίωσή τους ἀπό τό Παρίσι ἀπ' ὅ,τι ἐξαρτῶνται ἀπό τήν Οὐάσιγκτον τά καθεστῶτα τῆς Νότιας Ἀμερικῆς.) Ὁ στοιχειωδέστερος ρεαλισμός μᾶς λέει πῶς, ὅσο περισσότερο θά ἐντείνεται ἡ ἀντιπαράθεση μέ τή Ρωσία, τόσο περισσότερο οἱ κκ. Μάρκος, Μομπούτου καί ντ' Ὀμπουισσόν θά ἀπολαμβάνουν τήν ἀνευ ὄρων στήριξη τῶν «δημοκρατικῶν» κυβερνήσεων. Καί δέν εἶναι μακριά ἡ μέρα πού οἱ λαοί θά κληθοῦν νά ὑποστηρίξουν τόν κ. Μπόθα στό ὄνομα τῶν δημοκρατικῶν καί ἀνθρω-

πιστικῶν ἀξιῶν τῆς Δύσης. Σ' αὐτές τίς κυβερνήσεις καί σ' αὐτά τά κράτη δέν μποροῦμε νά ἔχουμε καμιᾶ ἐμπιστοσύνη στό ρεαλιστικό ἐπίπεδο καί καμιᾶ ἀλληλεγγύη στό ἐπίπεδο τῶν ἀρχῶν.

Ἡ ὑπεράσπιση τῶν στοιχείων πού ἀξίζουν τήν ὑπεράσπισή μας στίς «εὐρωπαϊκές» κοινωνίες θά εἶναι δυνατή μόνο μέ τόν ὄρο ὅτι οἱ λαοί αὐτῶν τῶν χωρῶν θά βγοῦν ἀπό τήν ἀπάθειά τους καί τήν ιδιωτικοποίησή τους (πού τό πιό θλιβερό τους παράδειγμα μᾶς τό προσφέρει σήμερα ἡ κατάσταση πτώσεως τῆς κοιμωμένης Γαλλίας), θ' ἀνασκουμπωθοῦν, θά ριχτοῦν στό ἐξῆς στήν πολιτική δραστηριότητα, θ' ἀγωνιστοῦν καί πάλι γιά νά κάνουν οἱ ἴδιοι τήν ἱστορία τους καί ὄχι νά τήν ὑφίστανται. Ἄν τό κάνουν, δέν θά λείψουν οἱ ἀποφασιστικές ἐπιπτώσεις στήν ἀνατολική Εὐρώπη καί σέ πολλές χῶρες τοῦ Τρίτου Κόσμου. Στήν ἀντίθετη περίπτωση οὔτε οἱ Πέρσιγκ οὔτε οἱ ΜΧ θά ἐμποδίσουν τό χειρότερο: τόν ὀλοκληρωτικό πόλεμο ἢ τή βαθμιαία τιθάσευση τῆς Εὐρώπης ἀπό τή ρωσική στρατοκρατία, προοίμιο γιά τήν πλήρη ὑποδούλωσή της.

Τό νά δουλέψουν γι' αὐτό τό ζήτημα εἶναι ὁ μόνος ρεαλιστικός στόχος πού μποροῦν νά θέσουν γιά τούς ἑαυτούς τους ὅσοι θέλουν νά ὑπερασπιστοῦν ὅ,τι ἀξίζει τήν ὑπεράσπισή μας στήν εὐρωπαϊκή ἱστορική δημιουργία καί στό κοινωνικό ὑφάδι ὅπου βρίσκεται σήμερα ἐγκατασπαρμένη.

ΨΥΧΑΝΑΛΤΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ II*

ΜΙΣΣΕΛ ΡΕΝΟ: *Μέ βάση τή διπλή σας πρακτική, πολιτική καί ψυχολογική, βλέπετε νά ἐμφανίζονται νέα κλινικά σημάδια στή σημερινή κοινωνική δυσφορία, καί πῶς τά ἐρμηνεύετε;*

Κ.Κ.: Τό ἐρώτημά σας περιέχει, ὅπως ξέρετε, πολλές παγίδες. Γιά νά διαγνώσουμε σημαντικές ἀλλαγές στή συμπτωματολογία, θά ἔπρεπε νά διαθέτουμε τόσο μίαν αὐστηρή καί μονοσήμαντη νοσολογία ὅσο καί μιά χρονική ἀπόσταση, ἀξιόπιστες μεθόδους στατιστικῆς παρατήρησης κτλ. Τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτά δέν ὑπάρχει — οὔτε καί ἔχει κάποιο νόημα — στό χῶρο πού μᾶς ἀφορᾷ. Ἐχοντας πολύ καλά ὑπόψη μου αὐτό, συμφωνῶ μέ τή διαπίστωση πού ἔχει γίνει ἐδῶ καί καιρό πῶς — ἂν ἐξαίρεσοῦμε τήν ψύχωση — ὁ τρόπος πού ἐκδηλώνεται ἡ νεύρωση, οἱ ψυχικές διαταραχές γενικότερα, ἔχει ἀλλάξει. Ἡ κλασική συμπτωματολογία τῆς ἰδεοληπτικῆς νεύρωσης ἢ τῆς ὑστερίας δέν ἐμφανίζεται πιά τόσο συχνά καί τόσο καθαρά. Ἐκεῖνο πού παρατηροῦμε πολύ πιό συχνά στούς ἀνθρώπους πού ζητοῦν μίαν ἀνάλυση εἶναι ὁ ἀποπροσανατολισμός στή ζωή, ἡ ἀστάθεια, τά «χαρακτηρολογικά», ὅπως λέγονται, φαινόμενα ἢ μιά καταθλιπτική ἀτμόσφαιρα. Ὅλα αὐτά τά φαινόμενα μοῦ φαίνεται πῶς φανερώνουν μίαν ἀντιστοιχία ἀνάμεσα σέ μιά ἐξελισσόμενη διαδικασία σχετικῆς ἀποδόμησης τῆς κοινωνίας καί σέ μίαν ἀποδόμηση, ἢ λιγότερη δόμηση, τῆς προσωπικότητας, ἀκόμα καί στήν παθολογία της. Ἐνα σημαντικό ποσοστό ἀνθρώπων μοιάζει νά ὑποφέρει ἀπό ἕνα εἶδος ἀμορφῆς ἢ «μαλακιάς» νεύρωσης: ὄχι δυνατά δράματα, ὄχι ἔντονα πάθη, μά χάσιμο τῶν σημείων ἀναφορᾶς, πού πάει μαζί μέ μίαν ἄκρα μαλθακότητα τῶν χαρακτήρων καί τῶν συμπεριφορῶν.

Μ.Ρ.: *Θά μπορούσατε νά γίνετε πιό ἀκριβῆς ὅσον ἀφορᾷ αὐτό πού ὀνομάζετε ἀποδόμηση;*

Κ.Κ.: Πρόκειται γιά ἕνα νέο κοινωνιολογικό καί πολιτιστικό φαινόμε-

* Συνομιλία πού ἠχογραφήθηκε στίς 21 Νοεμβρίου 1983 καί δημοσιεύθηκε στό *Synapse*, τεύχ. 1, Ἰανουάριος 1984.

μενο. Μπορούμε νά τό αναμετρήσουμε άν κάνουμε μιά σύγκριση μέ τό παρελθόν —ένα παρελθόν πού μερικοί από μās πρόλαβαν νά γνωρίσουν. "Όχι μόνο στίς παραδοσιακές κοινωνίες αλλά και στή δυτική καπιταλιστική κοινωνία υπήρχαν «άξιες» και «κανόνες» κοινωνικά επιβλημένοι και αποδεκτοί, δηλαδή έσωτερικευμένοι, στους οποίους αντιστοιχοῦσαν τρόποι τοῦ εἶναι και τρόποι τοῦ πράττειν, «πρότυπα» τοῦ τί μπορούσε και έπρεπε ό καθένας νά εἶναι, ανάλογα μέ τό πού τόν είχαν ρίξει ή γέννησή του, ή περιουσία τῶν γονιῶν του κτλ. Ἀκόμη κι άν παραβαίνονταν —πράγμα πού φυσικά συνέβαινε— τά πρότυπα αὐτά ήταν γενικά αποδεκτά: όταν οἱ άνθρωποι τά πολεμοῦσαν, τά πολεμοῦσαν για νά υπερισχύσουν άλλα (για παράδειγμα, ό υποταγμένος εργάτης/ό επαναστάτης αγωνιστής). Τά πρότυπα αὐτά λοιπόν, έτσι όπως ήταν, παρείχαν σαφή σημεία αναφοράς για τήν κοινωνική λειτουργία τῶν ατόμων. "Όσον αφορά τό ανάστημα τῶν παιδιῶν, για παράδειγμα, δέν υπήρχε καμιά αμφιβολία για τό τί μπορούσε και τί δέν μπορούσε, τί έπρεπε και τί δέν έπρεπε νά κάνει ένα παιδί. Και αὐτό χάραζε άδρά μιά διαγωγή για τούς γονεῖς στή διαπαιδαγώγηση τῶν παιδιῶν τους.

Φυσικά, όλα αὐτά ήταν λίγο πολύ συνεπή πρὸς τό θεσμισμένο κοινωνικό σύστημα. Μιλῶ για τό πῶς ήταν τά πράγματα: ή αξιολογική κρίση αὐτοῦ τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος και αὐτῶν τῶν προτύπων εἶναι μιά άλλη ιστορία. Ξέρουμε πῶς και τά δύο πήγαιναν μαζί μέ καταπιεστικές δομές. Λειτουργοῦσαν όμως. Ἡ δυσλειτουργία τῆς κοινωνίας έντοπιζόταν σέ άλλα επίπεδα: ταξικές συγκρούσεις, οικονομικές κρίσεις, πόλεμοι.

Σήμερα κανόνες και άξιες θρυμματίζονται και καταρρέουν. Τά προτεινόμενα πρότυπα, στό βαθμό πού υπάρχουν, εἶναι καιρία και πεζά, όπως θέλετε. Τά μέσα ενημέρωσης, ή τηλεόραση, ή διαφήμιση προτείνουν πρότυπα, φυσικά. Πρόκειται για πρότυπα «επιτυχίας»: λειτουργοῦν έξωτερικά, μά δέν μποροῦν νά έσωτερικευτοῦν πραγματικά, δέν μποροῦν νά φορτιστοῦν μέ κάποιο αξιολογικό περιεχόμενο, δέν θά μπορούσαν ποτέ νά απαντήσουν στό ερώτημα: τί πρέπει νά κάνω;

ΜΑΡΚΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ: Θά μπορούσαμε μήπως νά πούμε πῶς έχουμε νά κάνουμε μέ συστήματα ταύτισης πού προτείνονται έξω από τήν οἰκογένεια, πῶς δέν πρόκειται πιά για τά έσωτερικά ὡς πρὸς τήν οἰκογένεια συστήματα πού παλιότερα μεταδίδονταν από πατέρα σέ γιό;

Κ.Κ.: Έχετε δίκιο, και θά τό εἶθιγα κι εγώ αὐτό τώρα. Παλιότερα ή οἰκογένεια αποτελοῦσε τόν συγκεκριμένο κρίκο ανάμεσα στήν κοινωνική θέσμιση και τή διαμόρφωση τῆς ατομικῆς ψυχῆς: από αὐτή τήν άποψη λίγο ένδιαφέρουν οἱ (δικαιολογημένες) κριτικές πού μπορούμε ν' άπευθύνουμε ένάντια στόν πατριαρχικό της χαρακτήρα κτλ. Τό μεγάλο γεγονός σήμερα εἶναι ή εξάρθρωση τῆς οἰκογένειας. Δέν μιλάω για τίς στατιστικές διαζυγίων, μά για τό ότι ή οἰκογένεια δέν εἶναι πιά ένα κανονιστικό κέντρο: οἱ γονεῖς δέν ξέρουν πιά τί πρέπει νά επιτρέπουν και τί νά απαγορεύουν. Και έχουν εξίσου έννοχη συνείδηση τόσο όταν απαγορεύουν όσο και όταν δέν απαγορεύουν. Θεωρητικά, ό ρόλος αὐτός τῆς οἰκογένειας θά μπορούσε ν' αναπληρωθεῖ μέ άλλους κοινωνικούς θεσμούς. Ένας τέτοιος θεσμός στίς δυτικές κοινωνίες ήταν προφανῶς τό σχολεῖο. Μά τό σχολεῖο τό ίδιο εἶναι σέ κρίση. "Όλος ό κόσμος πιά μιλάει για τήν κρίση τῆς παιδείας, τῶν προγραμμάτων, τοῦ περιεχομένου, τῆς παιδαγωγικῆς σχέσης κτλ. "Όσο μέ αφορά, έχω γράψει για αὐτό τό ζήτημα από τίς αρχές κιόλας τῆς δεκαετίας τοῦ 1960.¹ Μά ή οὐσιώδης πλευρά αὐτῆς τῆς κρίσης, για τήν οποία δέν μιλάει κανείς, βρίσκεται άλλοῦ. Εἶναι ότι στό σχολεῖο και στήν παιδεία καθαυτά δέν επενδύει πιά κανείς πραγματικά. Παλιότερα τό σχολεῖο ήταν για τούς γονεῖς ένας σεβαστός τόπος, για τά παιδιά ένας σχεδόν πλήρης κόσμος και για τούς δασκάλους λίγο πολύ λειτουργία. Τώρα για τούς δασκάλους και τούς μαθητές εἶναι άγγαρεία πού υπομένεται για κάποιο σκοπό, τόπος παροντικοῦ ή μελλοντικοῦ μεροκάματου (ή άκατανόητος και άπορριπτόμενος καταναγκασμός) και, για τούς γονεῖς, πηγή άγχους: τό παιδί θά περάσει ή όχι στή δέσμη πού οδηγεί στό άπολυτήριο Γ;

Μ.Ζ.: Δέν πρέπει εδῶ νά εισάγουμε διαφοροποιήσεις ανάλογα μέ τίς κοινωνικές τάξεις; Στή δεκαετία τοῦ '60 υπήρξε μιά τόνωση τῆς σχολικῆς κατανάλωσης για όλες τίς κοινωνικές τάξεις. Σήμερα, για νά εξασφαλίσεις τή θέση σου στήν κοινωνική αναπαραγωγή, δέν μπορεῖς πιά νά νομιμοποιηθεῖς βασιζόμενος μόνο στόν τίτλο τοῦ κληρονόμου, πρέπει νά περάσεις από τήν κύρωση ενός σχολικοῦ διπλώματος, ακόμη κι άν έχεις στήν κατοχή σου ένα μικρό οικονομι-

1. Βλ. τή «Φοιτητική νεολαία» (1963) και τήν «Κρίση τῆς σύγχρονης κοινωνίας» (1965), πού άναδημοσιεύονται τώρα στόν *Σύγχρονο καπιταλισμό και επανάσταση*, τόμ. II, Παρίσι, UGE, σειρά «10/18», 1979.

κό κεφάλαιο. Δέν είναι λίγο παράδοξη, σέ σχέση μ' αυτό πού λέτε, αυτή ή σχολική υπερκατανάλωση και αυτή ή έλλειψη επένδυσης για τήν όποια μιλάτε;

Κ.Κ.: Τό παράδοξο είναι μόνο φαινομενικό. Καθώς ή οικονομική αξία γίνεται ή μόνη αξία, ή σχολική υπερκατανάλωση και τό άγχος τών γονιών όλων τών κοινωνικών κατηγοριών όσον άφορᾷ τή σχολική επιτυχία τών παιδιών τους άναφέρονται μόνο στό χαρτί πού θά αποκτήσουν ή όχι τά παιδιά. Παράγοντας πού έχει γίνει ακόμα πιό ισχυρός έδῶ και μερικά χρόνια, γιατί μέ τήν άνοδο τής άνεργίας τό χαρτί δέν παρέχει αυτόματα δυνατότητα άπασχόλησης: διπλό άγχος, γιατί τό παιδί πρέπει τώρα νά πάρει τό καλό χαρτί. Τό σχολείο είναι ό τόπος όπου παίρνει (ή όχι) κανείς αυτό τό χαρτί, είναι άπλό όργανο —δέν είναι ό χώρος πού υποτίθεται πώς κάνει τό παιδί άνθρωπο. Πρίν από τριάντα ακόμα χρόνια ή παραδοσιακή έκφραση στήν Ελλάδα ήταν: «Σέ στέλνω στό σχολείο για νά γίνεις άνθρωπος».

Μ.Ρ.: Αυτό πού περιγράφετε δέν έχει επιταχυνθεί κι άλλο τά τελευταία χρόνια; Από τό 1975 ό κόσμος ψάχνει προς όλες τίς κατευθύνσεις και κάπως άπελπισμένα. Έδῶ και τέσσερα πέντε χρόνια στήν άπώλεια τών αξιῶν έχει προστεθεί μιά άμηχανία.

Κ.Κ.: Όπωςδήποτε. Η οικονομική κρίση δέν θά είχε βιωθεί από τούς ανθρώπους μέ τόν ίδιο τρόπο άν δέν είχε επέλθει σ' αυτή τήν περίοδο όπου ή αξίες έχουν άτροφήσει. Χωρίς αυτή τήν εκπληκτική φθορά τών αξιῶν οι άνθρωποι θά είχαν όπωςδήποτε αντιδράσει διαφορετικά.

Μ.Ρ.: Δέν υπάρχει κίνδυνος νά ξαναγυρίσει τό έκορετές και νά επιστρέψουμε σέ εξαιρετικά άκαμπτες αξίες;

Κ.Κ.: Είχαμε πράγματι επιστροφή αντιδραστικών πολιτικών, Ρίγκαν ή Θάτσερ, πού βασιζονται στήν άπόρριψη μιᾶς περιόδου πού θεωρήθηκε περίοδος χαλαρότητας. Μά τί συνέβηκε στήν πραγματικότητα; Τά άποτελέσματα περιορίστηκαν στό επιφανειακό πολιτικό επίπεδο: ή πάλι, στόν οικονομικό τομέα, έθιξαν τή θέση τών φτωχότερων στρωμάτων. Τίποτα όμως δέν μεταβλήθηκε στή βαθύτερη κοινωνιολογική κατάσταση από τήν προεδρία του Ρίγκαν ή τήν κυβέρνηση τής Θάτσερ. Οι ίδιοι άνθρωποι πού φωνασκοῦν για τό νόμο και τήν τάξη συμπεριφέρονται άκριβῶς όπως ή υπόλοιπη κοινωνία: και ακόμα κι άν επιστρέφαμε, πράγμα όχι άδύνατο, σέ

μιά γενιά «αύστηρῶν γονιῶν», τίποτα δέν θά άλλαζε. Γιατί ακόμα κι έτσι θά 'πρεπε οι αύστηροί αυτοί γονεῖς νά πιστεύουν σέ κάτι, θά 'πρεπε τό σύνολο τής λειτουργίας τής κοινωνίας νά δίνει τή δυνατότητα στους ανθρώπους νά πιστέψουν σ' αυτήν, ή τουλάχιστο νά προσποιούνται κάτι τέτοιο, χωρίς οι άντινομίες και οι αντιφάσεις νά γίνονται υπερβολικά συχνές και έξόφθαλμες. Δέν είναι αυτή ή περίπτωση μας, και είμαστε πιό μακριά παρά ποτέ από κάτι τέτοιο.

Μ.Ζ.: Ίσως θά 'πρεπε έδῶ νά υπογραμμίσουμε πώς, καθώς οι πατεράδες δέν πιστεύουν πιά, μεταβιβάζουν αυτή τή μή πίστη στά παιδιά τους, και τά παιδιά κληρονομῶν αυτή τή μή πίστη. Ο νόμος πιά από εκείνη τή στιγμή δέν αντιστρατεύεται στήν αξίωση για άπόλαυση. Θά μπορούσαμε τότε νά αναγνωρίσουμε κλινικά σημάδια όπως τό κύμα τής τοξικομανίας, για παράδειγμα, πού έχει παρουσιαστεί.

Κ.Κ.: Μπορούμε νά συγκεκριμενοποιήσουμε αυτό πού λέτε άν αναρωτηθῶμε: τί θά πει σήμερα νά είσαι πατέρας; Άς υποθέσουμε πώς ή άπάντηση στό έρώτημα «τί θά πει νά είσαι μητέρα» είναι λιγότερο δύσκολη — άν και μόνο επιφανειακά, γιατί στήν πραγματικότητα αυτά τά δυό δέν μποροῦν νά διαχωριστοῦν και επιπλέον, όπως έχουν σήμερα τά πράγματα, όλο και περισσότερες γυναίκες είναι υποχρεωμένες ν' αναλάβουν και τούς δυό ρόλους. Αυτή τή στιγμή δέν μου έρχονται στό μυαλό οι αριθμοί, μά στίς ΗΠΑ ό αριθμός τών γυναικῶν πού είναι «οικογενειάρχισσες» αύξάνεται συνεχῶς, στους Μαύρους έχει φτάσει ένα τεράστιο ποσοστό, τής τάξης του 90% στήν περίπτωση τών οικογενειῶν μέ έναν μονάχα «άρχηγό». Μά ἄς επικεντρώσουμε τήν προσοχή μας σ' αυτό τό σημείο: τί θά πει νά είσαι πατέρας; Σημαίνει άπλῶς ότι θρέφεις τήν οικογένεια; Υπάρχει λόγος του πατέρα, ποιός είναι, πού είναι, ποιά είναι ή αξία του, τί του δίνει τήν αξία του; Είχαμε ξεκινήσει μέ τή μεταλλαγή τής συμπτωματολογίας και τήν είχαμε συνδέσει μέ μιά όρισμένη φθορά τών αξιῶν —τής όποίας συγκεκριμένος εκπρόσωπος στήν οικογένεια γίνεται τό κενό του λόγου του πατέρα (ή, πράγμα πού είναι τό ίδιο, τό κενό τής θέσης του πατέρα στό πρόσωπο τής μητέρας). Και υπάρχει ταυτόχρονα, εξαιτίας ενός πλήθους παραγόντων, μιά φθορά τής δοκιμασίας τής πραγματικότητας για τά παιδιά: δέν σκουντουφλάνε σέ τίποτα σκληρό, δέν πρέπει νά τά στερούμε ούτε νά τά πιέζουμε, νά μήν τά στενοχωρούμε,

πρέπει πάντοτε νά τά «καταλαβαίνουμε». Γνωρίζετε ίσως τήν υπέροχη κουβέντα τοῦ Γουίννικοτ: «Δίνω πάντοτε τουλάχιστον μιᾶ ἐρμηνεία σέ κάθε συνεδρία, ὥστε ὁ ἀσθενής νά εἶναι σίγουρος πῶς δέν τά κατάλαβα ὅλα». Θά ἤθελα νά πῶ, χωρίς διάθεση χιούμορ: πρέπει νά δείχνουμε κάθε τόσο στό παιδί πῶς δέν τό «καταλαβαίνουμε». Ἡ ἐμπειρία τοῦ ὅτι δέν μᾶς «καταλαβαίνουν» ἀναγκαστικά, ἀκόμα κι οἱ πιό κοντινοί μας ἄνθρωποι, εἶναι συστατική τοῦ ἀνθρώπου.

Αὐτά ὅλα τά ξαναβρίσκουμε στό χῶρο τῆς παιδείας. Τό σύγχρονο σχολεῖο βάζει στόν ἑαυτό του δύο ἀντιφατικούς στόχους συγχρόνως, πού ὁ καθένας, ἂν τόν πάρουμε χωριστά, εἶναι παράλογος: νά κατασκευάζει στή σειρά ἄτομα πού προορίζονται νά καταλάβουν τήν τάδε θέση στόν παραγωγικό μηχανισμό μέ μηχανική καί πρόωρη ἐπιλογή ἤ πάλι, νά ἐξασφαλίσουν τήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῆς ἔκφρασης τοῦ παιδιοῦ.

Μ.Ζ.: *Γιά νά μιλήσουμε γιά τή Γαλλία, δέν νομίζετε πῶς ἡ ἀνοδος τῆς ἀριστερᾶς στήν ἐξουσία, πού ἀποτελεῖ, ὅπως καί νά τό κάνουμε, ἱστορική ἡμερομηνία, θά μπορούσε νά σημάνει τό ἀνοιγμα ἐνός νέου κεφαλαίου — ἢ μήπως βρισκόμαστε ἀκόμα στήν ἀπλή κοινωνική ἀναπαραγωγή;*

Κ.Κ.: Αὐτό πού προσπαθοῦμε νά συζητήσουμε καί νά γνωρίσουμε βρίσκεται σέ πολύ βαθύτερα ἐπίπεδα τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου ἀπ' ὅ,τι ἡ πολιτική ἀλλαγὴ στή Γαλλία. Τό πολιτικό καθεστῶς δέν μπορεῖ νά κάνει πολλά πράγματα· ἄλλωστε εἶναι φανερό πῶς δέν καταλαβαίνει καί πολλά ἀπ' αὐτή τήν ἱστορία καί πῶς αὐτά πού κάνει δέν μεταβάλλουν καθόλου τίς τάσεις πού ἀναφέραμε, ἀντίθετα μάλιστα, μάλλον τίς ἐνισχύει.

Μ.Ζ.: *Κι ὅμως, δέν νομίζετε πῶς ἡ ἐπανεισαγωγή τῆς ἐννοιας τῆς ἱστορίας στό λόγο τῶν σημερινῶν πολιτικῶν ἡγετῶν τοὺς διαφοροποιεῖ ἀπό τήν τεχνοκρατική νοοτροπία τῶν προηγούμενων ἡγετῶν;*

Κ.Κ.: Μά νομίζετε πῶς φτάνει ν' ἀνακαλύψει μιᾶ μέρα ὁ πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας τό θλιβερό ποιοτικό ἐπίπεδο τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων τῆς ἱστορίας καί νά ζητήσῃ τήν αὐξηση τῶν ὡρῶν διδασκαλίας τῆς ἱστορίας; Μήπως ἡ κατάρρευση τῆς ἱστορικῆς συνείδησης τῶν κοινωνιῶν μας, ἡ ἀπουσία προτάγματος γιά τό μέλλον καί τό νά βάλουμε στήν κατάψυξη τό παρελθόν εἶναι δυνατό ν' ἀντιμετωπιστοῦν μέ ἐγχειρίδια καί ὥρες διδασκαλίας; Ζοῦμε σέ μιᾶ

κοινωνία πού ἔχει θεσπίσει μέ τό παρελθόν ἕναν τύπο σχέσης ἐντελῶς πρωτότυπο καί πρωτοφανέρωτο: τήν πλήρη ἀποεπένδυση. Φυσικά, ἔχουμε πολλούς καί ἐξοχούς εἰδικούς — ἀλλιῶς τί ἐπιστήμη θά ἔχαμε; Ἀλλά, ὡς πρός τά ὑπόλοιπα, ἡ σχέση μέ τό παρελθόν εἶναι, στήν καλύτερη περίπτωση, τουριστική. Ἐπισκεφτόμαστε τήν Ἀκρόπολη ὅπως πηγαίνουμε καί στίς Βαλεαρίδες.

Μ.Ρ.: *Μοιάζει πιθανό ἡ σχέση μέ τήν ἱστορία νά εἶναι συνδεμένη μέ τή σχέση μέ τήν οἰκογενειακή ἱστορία.*

Κ.Κ.: Σίγουρα. Ἄλλοτε κάτι σάν τήν ἱστορία τῆς οἰκογένειας μεταβιβαζόταν ἀπό γενιά σέ γενιά. Σήμερα αὐτή ἡ πυρηνική οἰκογένεια, ἡ ἀναδιπλωμένη στόν ἑαυτό της, ὅπου, στήν καλύτερη περίπτωση, γίνεται ἀόριστα λόγος γιά ἕναν παππού καί αὐτό εἶναι ὅλο, ταιριάζει ἀπόλυτα μέ τούτη τήν κοινωνία, πού ζεῖ ἀπλῶς στό σήμε-
ρα.

Πρέπει νά ἐπιμένουμε σ' ἕνα σημεῖο: ὅλα αὐτά εἶναι βαθιά δεμένα μέ τήν κατάρρευση τῶν προοπτικῶν γιά τό μέλλον. Ἔως τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '70, καί παρ' ὅλη τήν ἐκδηλη φθορά τῶν ἀξιῶν, αὐτή ἡ κοινωνία διατηροῦσε ἀκόμα παραστάσεις γιά τό μέλλον, προθέσεις, σχέδια. Δέν ἔχει σημασία τό περιεχόμενο καί τό ὅτι γιά τοὺς μὲν ἦταν ἡ ἐπανάσταση, τό μεγάλο βράδυ, ἐνῶ γιά τοὺς δέ ἦταν ἡ πρόοδος μέ τήν καπιταλιστική ἐννοια, ἡ ἀνοδος τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου κτλ. Ὑπῆρχαν, ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, εἰκόνες πού ἐμοιαζαν πιστευτές, τίς ὁποῖες ἐνστερνίζονταν οἱ ἄνθρωποι. Οἱ εἰκόνες αὐτές ἀδειάζαν ἀπό μέσα γιά δεκαετίες, μά οἱ ἄνθρωποι δέν τό ἔβλεπαν. Ἐαφνικά σχεδόν, ἀνακάλυψαν πῶς ἦταν χρωματιστό χαρτί — καί τήν ἐπόμενη στιγμή ἀκόμα κι αὐτό τό χρωματιστό χαρτί σκίστηκε. Ἡ κοινωνία ἀνακάλυψε πῶς δέν εἶχε καθόλου παραστάσεις γιά τό μέλλον της καί καθόλου προτάγματα — καί αὐτό ἀποτελεῖ ἐπίσης ἱστορική καινοτομία.

Μ.Ζ.: *Δέν νομίζετε πῶς στή Γαλλία, μετά τήν ἐμπειρία τῆς ἀριστερᾶς καί τήν ἐξάντληση ἐνός ὀρισμένου λόγου, θά ὑπάρξει ἀναγκαστικά κάποια ἀνανέωση τοῦ πολιτικοῦ λόγου;*

Κ.Κ.: Δέν βλέπω γιατί θά ἔπρεπε νά ὑπάρξει ἀναγκαστικά ἀνανέωση. Φυσικά θά κατασκευάζονται πάντα λόγοι. Ὅπως καί νά τό κάνουμε, ζοῦμε στή Γαλλία· ἀκόμα κι ὅταν ὅλα θά ἔχουν γίνει θρύψαλα, οἱ διδακτορικές διατριβές θά συνεχίζονται ἄψογες. Μά μιλάω γιά πράγματα πού ἔχουν κάποια οὐσία. Ἡ οὐσία ἐνός λόγου

είναι ή πολιτική φαντασία, πού έχει άπλούστατα έξαφανιστεί. Μιά έξαφάνιση τής φαντασίας πού πάει παρέα μέ τήν κατάρρευση τής θέλησης. Γιατί πρέπει βέβαια νά μπορείς νά αναπαραστήσεις στό μυαλό σου κάτι πού δέν υπάρχει, για νά μπορείς νά θέλεις· και πρέπει νά θές, στά ένδόμυχά σου, κάτι άλλο από τήν άπλή έπαινάληψη, για νά μπορείς νά φαντάζεσαι. Δέν διαβλέπουμε όμως καμιά θέληση αύτης τής κοινωνίας ως προς τό τί θέλει νά είναι αύριο —καμιά θέληση έκτός από τή φοβισμένη και ξινομούτικη διατήρηση αύτου πού υπάρχει σήμερα. Ζοῦμε σέ μία κοινωνία άμυντική, συσπασμένη, μαζεμένη, κρυουλιάρα.

Μ.Ζ.: Δέν βρισκόμαστε σ' ένα είδος μετάβασης από τόν άνθρωπο τής ένοχής (πού φέρνει από κοντά τόν πατέρα, τό μύθο κτλ.) στόν άνθρωπο τού άγχους και τής απόλαυσης;

Κ.Κ.: Τό έρώτημά σας θίγει δύο σημεία. Πρώτον, δέν μπορώ νά μή συσχετίσω αυτό πού συμβαίνει μέ αυτό πού θέλω νά συμβεί, τούς στόχους μου, τό πολιτικό και ψυχαναλυτικό μου πρόταγμα. 'Ο στόχος μου είναι νά περάσουμε από έναν πολιτισμό τής ένοχής σ' έναν πολιτισμό τής υπευθυνότητας. Ένας όμως πολιτισμός τού άγχους και τής απόλαυσης, μέ τήν έννοια πού τό λέτε, θά μάς απομάκρυνε ακόμα περισσότερο άπ' αυτό. Δεύτερο σημείο: είναι όμως δυνατός ένας πολιτισμός τού άγχους και τής απόλαυσης; Έδῶ άγγίζουμε και πάλι τό βασικό πρόβλημα —πρόβλημα κάτι παραπάνω από σκοτεινό— τής άρθρωσης τών ψυχικών οργανώσεων μέ τή θέσμιση τής κοινωνίας. Ένας πολιτισμός τής ένοχής —όπως και ένας πολιτισμός τής ντροπής, για νά υιοθετήσουμε τή θεματική τού Ντόντς²— είναι άπόλυτα νοητός, γιατί τά συναισθήματα στά όποια ποντάρει κατά προνομιακό τρόπο ή κοινωνική κατασκευή τών άτόμων σέ αυτούς τούς πολιτισμούς μποροῦν νά σηκώσουν μία θεσμισμένη δομή, μποροῦν ν' αποτελέσουν τήν υποκειμενική της πλευρά. Δέν βλέπω όμως —τουλάχιστον έγώ— πώς θά μπορούσε νά χτιστεί στό άγχος και στήν υποχρεωτική απόλαυση μία συνεκτική και ικανή νά λειτουργήσει κοινωνική θέσμιση.

Μ.Ρ.: 'Η υπεύθυνη λειτουργία είναι μία λειτουργία τού φλοιού, ένῶ ή λειτουργία στά πλαίσια τής ένοχής ή τού άγχους είναι πολύ πιο ένστικτώδης.

2. Ε.Ρ. Ντόντς, *Οί άρχαίοι Έλληνες και τό Παράλογο*.

Κ.Κ.: Σίγουρα έχει γίνει κάποια παρεξήγηση. Ένας πολιτισμός τής υπευθυνότητας δέν είναι καθόλου, για μένα, ένας πολιτισμός πού θά έβαζε σέ λειτουργία μόνο τό νοῦ και τό λόγο τού άτόμου. 'Αν πίστευα πώς κάτι τέτοιο ήταν δυνατό ή επιθυμητό, δέν θά ήμουν ψυχαναλυτής.

Φαντάζομαι ανθρώπους πού θά μποροῦν νά έπωμιστοῦν τόσο τίς ένορμήσεις τους όσο και τό γεγονός ότι άνήκουν σέ μία κοινότητα πού δέν μπορεί νά υπάρξει άλλιώς παρά μόνο ως θεσμισμένη κοινωνία, πού δέν μπορεί νά υπάρξει χωρίς νόμους ούτε μέ τήν ως έκ θαύματος σύμπτωση τών αύθόρμητων, όπως πίστευαν και πιστεύουν ακόμα όρισμένοι από τούς άφελείς άριστεριστές φίλους μας.

Μ.Ζ.: 'Ισως βρισκόμαστε τώρα στή δεύτερη φάση τού σημαντικού εκείνου πολιτιστικού σόκ στά 1968, τής ιδέας τής άπεριόριστης απόλαυσης. 'Εκείνη τήν έποχή ίσχυε: ό Θεός έχει πεθάνει, μπορούμε νά κάνουμε τά πάντα· συνειδητοποιοῦμε τώρα πώς δέν μπορούμε νά κάνουμε και πολλά.

Κ.Κ.: 'Αντιθέτως, επειδή ό Θεός έχει πεθάνει —ή δέν υπήρξε ποτέ— γι' αυτό δέν μπορούμε νά κάνουμε τά πάντα. 'Επειδή δέν υπάρχει άλλη αρχή, γι' αυτό είμαστε υπεύθυνοι.

Μ.Ζ.: Νομίζω πώς βιώνουμε συλλογικά, σέ μία όλόκληρη μερίδα τής γαλλικής κοινωνίας, αύτή τήν κατάσταση πραγμάτων: έξ οῦ και ή δυνατότητα επίκλησης τού Δασκάλου, πού παρουσιάζεται σά σωτήρας. Οί αύθέντες τής σκέψης, οί γκουρού κτλ., όλα αυτά εύδοκιμοῦν κατά παράδοξο τρόπο από τό 1968 και μετά.

Κ.Κ.: Χωρίς όμως νά ριζώνουν στ' αλήθεια. Οί γκουρού τού φθινοπώρου έχουν μαραθεί τήν έρχόμενη άνοιξη. Θά μπορούσαμε όμως πράγματι νά ποῦμε, σέ άφηρημένο επίπεδο, πώς ή κατάσταση, όπως είναι, θά μπορούσε νά έπιφέρει τήν άνάδυση μιᾶς αυταρχικής μορφής —ή κινημάτων φασιστικών ή ολοκληρωτικών κτλ. Στήν πραγματικότητα όμως δέν τό κάνει, και δέν νομίζω πώς είναι τυχαίο. Τό πολύ πολύ θά μπορούσαμε νά έχουμε έναν μαλακό αυταρχισμό, για νά πάμε όμως μακρύτερα θά χρειάζονταν άλλα πράγματα. 'Η κρίση δέν άρκει για νά δημιουργηθεί φασιστικό ή ολοκληρωτικό κίνημα, χρειάζεται: ικανότητα νά πιστεύει κανείς και ξεσπασμα πάθους, συνδεμένα τό ένα μέ τό άλλο έτσι ώστε τό ένα νά θρέφει τό άλλο. Ούτε ή μέν ούτε τό δέ υπάρχουν στή σημερινή

κοινωνία. Γι' αυτό όλες οι σχέτες τῆς ἄκρας δεξιᾶς ἢ τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς εἶναι καταδικασμένες νά χειρονομοῦν γελοῖα. Παίζουν τούς ρολάκους τους, περιθωριακές μαριονέτες στό συνολικό πολιτικό θέαμα, μά τίποτα παραπάνω. Ὁ γαλλικός πληθυσμός δέν εἶναι οὔτε κατά διάνοια ἔτοιμος νά φορέσει μπότες καί νά μαζευτεῖ κατά ἑκατοντάδες χιλιάδες στήν πλατεία Ὁμονοίας γιά νά ἐπευφημήσει δέν ξέρουμε κόν ποιόν ἢ τί. Βέβαια, στήν ἱστορία τίποτα δέν εἶναι ἀδύνατο· κατά τή γνώμη μου ὁμως, μιᾶ «ἐπίκληση τοῦ Αὐθέντη» εἶναι παραπάνω ἀπό ἀπίθανη, τόσο στή Γαλλία ὅσο καί στήν Ἀμερική ἢ τή Γερμανία.

Μ.Ζ.: Μοῦ ἔρχεται νά σᾶς ρωτήσω τό ἐξῆς: ἀπό ποῦ προέρχονται τά πάθη;

Κ.Κ.: Δέν ξέρω. Πάθη ἐδῶ σημαίνουν, ἐννοεῖται, ὀλοκληρωτική σχεδόν κινητοποίηση τοῦ συναισθήματος πρός ἓνα «ἀντικείμενο». Ὅπως ξέρετε ὁμως, τά συναισθήματα καί οἱ κινήσεις τους εἶναι τό πιό σκοτεινό μέρος τῆς ψυχικῆς λειτουργίας. Αὐτό ἀποδεικνύεται καθημερινά στήν ψυχανάλυση. Στό βαθμό πού τά συναισθήματα ἐξαρτῶνται ἀπό τίς παραστάσεις, λειτουργεῖ ἡ ἐρμηνευτική ἐργασία. Στό βαθμό πού οἱ παραστάσεις ἐξαρτῶνται ἀπό τά συναισθήματα, διαπιστώνουμε πώς οἱ δυνατότητές μας εἶναι πολύ μειωμένες.

Μ.Ζ.: Νομίζω πώς ἓνα κεντρικό σημεῖο τοῦ στοχασμοῦ σας εἶναι τό πέρασμα ἀπό ἐκεῖνο πού ἀποκαλεῖτε ψυχική μονάδα στά κοινωνικά ὀργανωμένα ἄτομα. Νομίζω πώς ἐκεῖ μόνο μποροῦμε ἀληθινά νά ποῦμε: ὑπάρχει ἄνθρωπος. Θά μπορούσατε νά ἐπαναλάβετε αὐτή τήν ἰδέα: πώς συγκροτεῖται ἓνα ἀνθρώπινο ὄν, ἓνας ἄνθρωπος; Ἐπίσης: πιστεύετε πώς ἡ ἐπιθυμία εἶναι μιᾶ κοινωνική δύναμη;

Κ.Κ.: Ἡ ἐπιθυμία καθαυτήν δέν μπορεῖ νά εἶναι κοινωνική δύναμη· γιά νά γίνει, πρέπει νά πάψει νά εἶναι ἐπιθυμία, νά μεταβολιστεῖ. Ἄν μιλάμε γιά τήν ἐπιθυμία μέ τήν ἀληθινή ἔννοια τοῦ ὄρου, τήν ἀσυνείδητη ἐπιθυμία, πρόκειται φυσικά γιά ἓνα τέρας, ἀντικοινωνικό καί μάλιστα ἀκοινωνικό. Πρώτη περιγραφή, ἐπιφανειακή: ἐπιθυμῶ αὐτό, τό παίρνω. Ἐπιθυμῶ τόν τάδε ἢ τήν τάδε, τόν ἢ τήν παίρνω. Μισῶ τόν τάδε, τόν σκοτώνω. Αὐτό θά ἦταν τό «βασίλειο τῆς ἐπιθυμίας». Μά εἶναι ἀκόμα ἐπιφανειακή αὐτή ἡ περιγραφή, γιατί αὐτή ἡ «ἐπιθυμία» εἶναι κιόλας πάρα πολύ «ἐκπολιτισμένη», διαμεσολαβημένη ἀπό μιάν ἀναγνώριση τῆς πραγματικότητας κτλ.

Ἡ ἀληθινή ἐπιθυμία σχηματίζει ἀμέσως τήν ψυχική παράσταση πού θά τήν ἱκανοποιεῖ — καί ἱκανοποιεῖται μ' αὐτήν· καί σχηματίζει παραστάσεις ἀντιφατικές: εἶμαι ἄντρας καί γυναίκα, ἐδῶ καί ἄλλοῦ κτλ. Ἐνάντια στούς παραλογισμούς τῶν ἀοιδῶν τῆς ἐπιθυμίας ἐδῶ καί εἴκοσι χρόνια, βλέπουμε ἀμέσως πώς ἡ ἐπιθυμία εἶναι θάνατος, ὄχι μόνο τῶν ἄλλων μά πρῶτα πρῶτα τοῦ ὑποκειμένου τῆς. Μά καί ἡ ἴδια ἡ ἐπιθυμία εἶναι ἀπλῶς ἡ πρώτη διάρρηξη τῆς ψυχικῆς μονάδας, τῆς πρώτης, ἀρχικῆς ἐνότητας τῆς ψυχῆς, ὀριακοῦ σημείου πού μποροῦμε νά προσπαθήσουμε νά τό περιγράψουμε σάν καθαρή ἡδονή τῆς παράστασης τοῦ ἑαυτοῦ ἀπό τόν ἑαυτό, ἐντελῶς κλεισμένη στόν ἑαυτό τῆς. Ἀπό αὐτή τή μονάδα πηγάζουν τά ἀποφασιστικά γνωρίσματα τοῦ ἀσυνείδητου: ὁ ἀπόλυτος «αὐτοκεντρισμός», ἡ παντοδυναμία (πού ὀνομάζεται, κακῶς, «μαγική» — εἶναι πραγματική) τῆς σκέψης, ἡ ἱκανότητά του νά βρῖσκει ἡδονή στήν παράσταση, ἡ ἄμεση ἱκανοποίηση τῆς ἐπιθυμίας. Τά γνωρίσματα αὐτά καθιστοῦν προφανῶς ριζικά ἀπροσάρμοστο πρός τή ζωή τό ὄν πού τά διαθέτει. Ἡ κοινωνικοποίηση τῆς ψυχῆς — πού συνεπάγεται ἓνα εἶδος βίαιης ρήξης τοῦ περικλειστοῦ χώρου τῆς ψυχικῆς μονάδας — δέν εἶναι μονάχα ἡ διαδικασία πού προσαρμόζει τό ἀνθρώπινο ὄν στήν τάδε ἢ τή δεῖνα μορφή κοινωνίας· εἶναι ἐκεῖνο πού τό καθιστᾷ ἱκανό νά ζήσει γενικά. Μέσω αὐτῆς τῆς διαδικασίας κοινωνικοποίησης τῆς ψυχῆς — τῆς κοινωνικῆς κατασκευῆς τοῦ ἀτόμου — οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες κατάφεραν νά ζήσει ἡ ψυχὴ σ' ἓναν κόσμο πού ἀντιστρατεύεται ὀλομέτωπα στίς στοιχειωδέστερες ἀξιώσεις τῆς. Αὐτή εἶναι ἡ ἀληθινή ἔννοια τοῦ ὄρου ἐξύψωση: ἡ ἐξύψωση εἶναι ἡ ὑποκειμενική, ψυχική πλευρά αὐτῆς τῆς διαδικασίας πού, ἰδωμένη ἀπό τήν κοινωνική ἀποψη, εἶναι ἡ κατασκευή ἓνος ἀτόμου γιά τό ὅποιο ὑπάρχει ἀγρυπνη λογική, «πραγματικότητα» καί μάλιστα παραδοχή (λίγο πολύ) τῆς θνητῆς του φύσης. Φυσικά ἡ ἐξύψωση προϋποθέτει τήν κοινωνική θέσμιση, γιατί σημαίνει πώς τό ὑποκείμενο καταφέρνει νά ἐπενδύσει σέ ἀντικείμενα πού δέν εἶναι πιά ἰδιωτικά φανταστικά ἀντικείμενα μά κοινωνικά ἀντικείμενα, πού ἡ ὑπαρξή τους εἶναι νοητή μόνο σάν ὑπαρξή κοινωνική καί θεσμισμένη (γλώσσα, ἐργαλεῖα, κανόνες κτλ.). Ἀντικείμενα πού ἔχουν κάποια ἐγκαυρότητα, μέ τήν πιό σούδετερη ἔννοια αὐτοῦ τοῦ ὄρου, καί πού ἐπιβάλλονται σέ μιάν ἀνώδυμη καί ἀόριστη συλλογικότητα. Ἄν τό σκεφτοῦμε καλά καλά, θά δοῦμε πώς τό πέρασμα αὐτό ἔχει κάτι πού θυμίζει θαῦμα.³

3. Βλ. τή *Φαντασιακή θέσμιση τῆς κοινωνίας*, κεφ. VI, ἰδιαίτερα σ. 405-431.

M.Z.: Τό πέραςμα στήν κοινωνική ανταλλαγή· γιατί δέν υπάρχουν πιά άπλώς άντικείμενα τής ένόρμησης αλλά ίσοδυναμίες.

K.K.: Ναι, βέβαια, υπάρχουν ίσοδυναμίες και υπάρχουν και, πράγμα έξίσου έντυπωσιακό και σημαντικό, συμπληρωματικότητες. Τά άντικείμενα για τά όποια πρόκειται δέν είναι και δέν μπορεί νά είναι άπομονωμένα ή μεμονωμένα, σχηματίζουν αναγκαστικά ένα σύστημα συνεκτικό, πού λειτουργεί. Νά κάτι πού τό άσυνείδητο δέν θά μπορούσε ποτέ νά παραγάγει, νά τό έργο αὐτοῦ πού όνομάζω κοινωνικό φαντασιακό στοιχείο ή θεσμίζουσα κοινωνία.

Σ' αὐτή τή διαδικασία κοινωνικοποίησης παρατηροῦμε πάντοτε αὐτό τό έκπληκτικό άμοιβαίο συνταίριασμα ανάμεσα σέ έναν κοινωνικό θεσμό — πού δέν μπορεί νά υπάρξει παρά μόνο μέ τό ξεδίπλωμά της μέσα σ' αὐτά τά άπέραντα συστήματα άντικειμένων, κανόνων, λέξεων, σημασιῶν κτλ.— και σέ μιá ψυχή για τήν όποία, στήν άρχή, τίποτα άπ' όλα αὐτά δέν θά μπορούσε νά έχει κάποιο νόημα, άφάυ ό ίδιος ό τρόπος τής ύπαρξής τους είναι αντίθετος πρὸς τίς βαθύτερες αξιώσεις τής ψυχής. Ἀπό αὐτές τίς αξιώσεις ή ψυχική μονάδα πρέπει έν μέρει νά παραιτηθεῖ — και αὐτό σημαίνει πάντοτε ότι τής άσκειται κάποια βία, άκόμη κι όταν αὐτό συμβαίνει στίς πιό «ήπιες» συνθήκες— ένῶ ταυτόχρονα δημιουργεί διαδοχικά μιá σειρά «δευτερεύουσες» όργανώσεις πού τή σκεπάζουν χωρίς ποτέ νά τήν κάνουν νά εξαφανιστεῖ, και προσεγγίζουν τόν τρόπο λειτουργίας πού άπαιτεῖ ή «πραγματικότητα» — δηλαδή ή κοινωνία. Σ' αὐτή τή διαδικασία όμως υπάρχει πάντα μιá σταθερά —γι' αὐτό μίλησα για «άμοιβαίο συνταίριασμα». Ἡ κοινωνική θέσμιση μπορεί νά υποβάλει τήν ψυχή νά κάνει ότιδήποτε — άπόδειξη ή άτέλειωτη ποικιλία τῶν ανθρώπινων πολιτισμῶν— μά υπάρχουν όρισμένες μίνιμουμ άπαιτήσεις. Ἡ κοινωνική θέσμιση μπορεί νά άρνηθεῖ σχεδόν τά πάντα (άν έξαιρέσουμε τά τετριμμένα) στήν ψυχή, μά υπάρχει κάτι πού δέν μπορεί νά τής άρνηθεῖ έάν θέλει νά υπάρξει σαν κοινωνία σέ μόνιμο καθεστώς, σέ σταθερό καθεστώς — και αὐτό είναι τό νόημα.

M.Z.: Μιλᾶτε για τό συμβολικό σύστημα.

K.K.: Στή δική μου όρολογία πρόκειται για τίς κοινωνικές φαντασιακές σημασίες. Και αὐτός υπήρξε φυσικά ό ρόλος τής κεντρικής θέσμισης πού στάθηκε ως στά χρόνια μας, σέ όλες τίς κοινωνίες, ή θρησκεία. Και έδῶ φτάνουμε στό σύγχρονο πρόβλημα: ή σημερινή

κοινωνία, έξαιτίας τής φθοράς τῶν φαντασιακῶν της σημασιῶν (πρόδος, ανάπτυξη, ευημερία, όρθολογική κυριαρχία) κτλ.), είναι όλο και λιγότερο ικανή νά δώσει κάποιο νόημα. Τό ότι κάθε άτομο φτιάχνει τό δικό του νόημα για τόν έαυτό του δέν μπορεί ποτέ νά ισχύει παρά μόνο σέ δεύτερο επίπεδο· ποτέ στό βασικό επίπεδο.

M.Z.: Αὐτή ή φθορά τοῦ νοήματος είναι συνδεμένη, κατά τή γνώμη σας, μέ τήν «αίτηση βοήθειας» πρὸς τόν ψυχαναλυτή;

K.K.: Ὅτι στήν πράξη συμβαίνει κάτι τέτοιο, είναι άναμφισβήτητο. Ἄν πρέπει νά συμβαίνει, αὐτό είναι άλλο ζήτημα.

M.Z.: Πῶς θά όρίζατε τό σκοπό τής άνάλυσης;

K.K.: Ὁ σκοπός τής άνάλυσης είναι νά βοηθήσει τό υποκείμενο νά γίνει αὐτόνομο, στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ. Και άς άποφύγουμε, γι' άλλη μιá φορά, τίς παρεξηγήσεις. Αὐτονομία δέν σημαίνει νίκη τοῦ «λόγου» ένάντια στά «ένστικτα»· αὐτονομία σημαίνει μιάν άλλη σχέση, μιá καινούρια σχέση ανάμεσα στό συνειδητό Ἐγώ και στό άσυνείδητο ή τίς ένορμήσεις. Πήρα τό θάρρος νά γράψω — πᾶνε κιόλας είκοσι χρόνια άπό τότε— πῶς έπρεπε νά συμπληρώσουμε τό περίφημο «έκει πού ήταν αὐτό πρέπει νά έρθω έγώ», τοῦ Φρόιντ, μέ τό «έκει πού είμαι έγώ πρέπει νά ξεπροβάλει αὐτό».⁴ Καθῆκον τής άνάλυσης δέν είναι ή «κατάκτηση» τοῦ άσυνείδητου άπό τό συνειδητό μά ή θέσπιση μιᾶς άλλης σχέσης ανάμεσά τους, πού μπορούμε νά τήν περιγράψουμε σαν ένα άνοιγμα τοῦ συνειδητοῦ στό άσυνείδητο — όχι μιάν άφομοίωση ή μιάν άποξήραση τοῦ άσυνείδητου άπό τό συνειδητό. Και σ' αὐτό τό έργο δέν βλέπω πῶς θά ήταν δυνατό νά μήν άναγνωρίσουμε, άν θέλουμε νά είμαστε συνεπείς, πῶς όδηγούμαστε άπό μιá ιδέα, μιá όπτική: τήν ιδέα ενός ανθρώπινου υποκειμένου πού θά μπορεί νά πει, μέ επίγνωση αὐτοῦ πού λέει: «Αὐτό είναι έπιθυμία μου» και «Νομίζω πῶς αὐτό είναι αλήθεια» — και όχι: «Ἴσως ναι, ἴσως όχι».

M.P.: Ἡ νά λέει: «Αὐτό είναι αλήθεια», χωρίς νά μπορεί νά πει προηγουμένως «νομίζω»;

K.K.: Νομίζω πῶς ή ρήτρα «νομίζω πῶς...» είναι σημαντική, γιατί άνοίγει τή συζήτηση και τήν κριτική. «Νομίζω πῶς αὐτό είναι αλήθεια· ξέρω πῶς αὐτό είναι έπιθυμία μου.» Αὐτή ή διατύπωση

4. Βλ. τή *Φαντασιακή θέσμιση τής κοινωνίας*, ό.π., σ. 142-143.

πού περνάει από ένα «νομίζω» και «ξέρω» δέν είναι μιά θαναθρη, άμορφη κραυγή τής ενόρμησης· είναι μιά διατύπωση του συνειδη- του Έγώ πού ταυτόχρονα ανοίγει τον έαυτό του για νά υποδεχτεί όλα όσα είναι τό υποκείμενο —πράγμα πού δέν σημαίνει αναγκα- στικά πώς τό «έπιδοκιμάζει»: «Ξέρω πώς αυτό είναι έπιθυμία μου» μπορεί κάλλιστα νά συνοδεύεται από «και δέν θά τό ακολουθή- σω».

M.Z.: Κατά βάθος, για σάς ή ψυχαναλυτική σας ένασχόληση και ή πολιτική σας ένασχόληση έχουν τόν ίδιο χαρακτήρα.

K.K.: Δέν θά μπορούσα νά τά κάνω και τά δυό μαζί, άν δέν ήταν έτσι.

M.P.: Θά θέλαμε επίσης νά μās μιλούσατε για τόν δεύτερο τόμο του έργου σας Μπροστά στον πόλεμο, τόν όποιο δουλεύετε τώρα. Μά ή ώρα είναι περασμένη...

K.K.: Ίσως μιάν άλλη φορά.

ΤΡΙΤΟΣ ΚΟΣΜΟΣ, ΤΡΙΤΟΚΟΣΜΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ*

Δέν έχω τήν πρόθεση, αντίθετα μ' αυτό πού ανάγγειλε ο πρόεδρος τής συνεδρίας, νά έμπλοκώ σέ μιάν αντιλογική διαμάχη μέ τόν κ. Ρεβέλ. Θά παρουσιάσω μονάχα μερικές σκέψεις, γενικές και σύ- ντομες, για τό ζήτημα του Τρίτου Κόσμου και του τριτοκοσμισμού.

Θά ήθελα όμως πρώτα, για ν' αποφύγω τίς παρεξηγήσεις, νά πώ μέ δυό λόγια από ποιά θέση μιλάω. Μιλάω σαν κάποιος πού άσκησε κριτική στον ρωσικό γραφειοκρατικό ολοκληρωτισμό από τό 1945 και στις άποικιακές γραφειοκρατίες κομμουνιστικής έ- μπνευσης από τή στιγμή κιόλας πού εμφανίστηκαν. Άσκησα αυτή τήν κριτική στό όνομα και στή βάση ενός πολιτικού προτάγματος πού τό ούσιώδες περιεχόμενό του είναι ή έμπρακτη αυτοκυβέρνηση τής κοινωνίας, πού άρθρώνεται μέσα στην και μέσα από τήν αυτο- κυβέρνηση των ομάδων πού τήν αποτελούν —ομάδες παραγωγών, τοπικές ομάδες κτλ. Τό πρόταγμα αυτό έξακολουθεί νά μέ αντι- προσωπεύει.

Σέ μιά συζήτηση όπως αυτή πού γίνεται εδώ υπάρχουν φυσικά σημαντικά προϋπάρχοντα στοιχεία πού είναι —μάταια θά προσπα- θούσαμε νά τά άγνοήσουμε— φιλοσοφικά όσο και πολιτικά: άφο- ρούν τό πώς βλέπει κανείς τήν ιστορία.

Ύπήρξανε στην Ευρώπη δυό όπτικές τής ιστορίας τής ανθρωπό- τητας, πού αποτελούν ακόμα και σήμερα τόν πυρήνα των δυό κυ- ρίαρχων ιδεολογιών και πού, κατά βάθος, είναι δυό όψεις του ίδιου πράγματος: δυό όψεις του ίδιου πράγματος, επειδή και οι δυό ανα- φέρονται σέ μιά εξέλιξη, μιά πρόοδο, ως ένυπαρκτη τάση, ό,τι κι άν συμβεί, τής ανθρώπινης κοινωνίας.

Σύμφωνα μέ τήν πρώτη από αυτές τίς όπτικές, τή φιλελεύθερη, πού ιστορικά είναι ή παλιότερη, υπάρχει μιά φυσική τάση του άν- θρώπου για μεγαλύτερη έλευθερία, για αναγνώριση των δικαιωμά- των του άλλου, για τή δημοκρατία. Η ιστορία οδηγεί ή πρέπει νά

* Παρέμβαση στο συμπόσιο «Ο τριτοκοσμισμός υπό άμφισβήτηση», πού οργανώ- θηκε από τή *Liberté sans frontières* στις 24 Ίανουαρίου 1985.

ὀδηγεῖ σέ μιά πρότυπη κατάσταση τῆς κοινωνίας, τήν «ἀντιπροσωπευτική» δημοκρατία σὺν τὴν ἐλεύθερη ἀγορά καὶ τὸν ἀνταγωνισμό τῶν παραγωγῶν, πού παράλληλα ἐξασφαλίζει στὸν ἄνθρωπο τὴν ἀσκηση τῶν «φυσικῶν» καὶ «ἀπαρόγραφτων» δικαιωμάτων του. Στὴν τυπική καὶ γενική της ἔκφραση — ὑπάρχουν βέβαια ἐξαιρέσεις — ἡ ὀπτική αὐτὴ δὲν ἀρκεῖται στό νά προτείνει αὐτὴν τὴ μορφή κοινωνίας σάν «καλὴ κοινωνία» ἢ νά καλεῖ σέ ἀγώνα γιὰ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου· ἰσχυρίζεται πῶς πρόκειται γιὰ τὴ μορφή πρὸς τὴν ὁποία ἐγγενῶς τείνει ἡ κοινωνία. Αὐτό μποροῦμε νά τό ἐπαληθεύσουμε σέ στοχαστές τόσο ἀπομακρυσμένους μεταξὺ τους ὅσο ὁ Κάντ, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ Aufklärung εἶναι μιά ἐπιβεβλημένη στιγμή τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, καὶ ὁ Τοκβίλ, πού βλέπει τὴν τάση γιὰ ἰσότητα νά δεσπόζει σέ ὅλη τὴ σύγχρονη ἱστορία καὶ νά ὑπερνικᾷ ἀκαταμάχητα ὅλα τὰ ἐμπόδια πού μπορεῖ νά συναντήσῃ, μιά ἰσότητα πού, ὅπως λέει, ἀντιστοιχεῖ δίχως ἀμφιβολία σέ σχέδιο τῆς θείας πρόνοιας.

Στὴ δεύτερη ὀπτική, τὴ μαρξιστική, ὁ ἰσχυρισμός εἶναι πολὺ πιό σαφής καὶ ἀκλόνητος: ἡ ἱστορία ἀναπτύσσεται πρὸς ὅλο καὶ πιό ὑψηλές μορφές. Αὐτό τό «ὅλο καὶ πιό» ἐπανερχεται μέ ἰδεοληπτικό τρόπο, γύρω ἀπ' ὅλα τὰ ζητήματα, στὸν Μάρξ καὶ στὸν Λένιν. Στὴν ἀνάπτυξη αὐτὴ, ὅπως εἶναι γνωστό, καθοριστικός παράγοντας δὲν εἶναι κάποια τάση πρὸς ἓνα πολιτικό καθεστῶς μὰ ἡ αὐξηση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ ἡ διαδοχὴ τῶν τρόπων παραγωγῆς. Τὰ πολιτικά καθεστῶτα εἶναι μιά ἀπλή συνέπειά τους. Ἡ κυριαρχία τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ σύγχρονη ἐποχὴ δὲν ἐμφανίζεται ἐπομένως σάν αὐτό πού εἶναι, δηλαδή αὐθαίρετο δημιούργημα μιᾶς συγκεκριμένης ἀνθρωπότητας, μὰ σὰ μοιραία φάση ὅλης τῆς ἱστορικῆς κίνησης, μοιραία καὶ καλοδεχούμενη συνάμα, ἀφοῦ πρόκειται, γιὰ τὸν τρόπο παραγωγῆς πού ἐξασφαλίζει τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ παραγωγικότητα καὶ ἀποτελεσματικότητα καὶ πού, ξεριζώνοντας τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τίς παραδοσιακές συνθῆκες τῆς ζωῆς, ἀπὸ τοὺς στενοὺς, ἰδιαιτέρους ὀρίζοντές τους, ἀπὸ τίς κάθε εἴδους προλήψεις τους, τοὺς ἀναγκάζει νά ἀντικρίσουν «μέ ἐγκρατεῖς αἰσθήσεις τίς συνθῆκες τῆς ζωῆς τους καὶ τίς σχέσεις τους μέ τοὺς ὁμοίους τους» (Μάρξ). Ὁ καπιταλισμός αὐτός, ἐξαιτίας τῶν «ἐσωτερικῶν ἀντιφάσεών του», ἐγκαιμονεῖ μιά σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση πού θά μετασχηματίσῃ τὸν τρόπο παραγωγῆς ἀλλά καὶ θά πραγματώσῃ, ἐπιπλέον καὶ ὡς ἐκ θαύματος, ὅλες τίς προσδοκίες τῆς ἀνθρωπότητας. Ὁ καπιταλισμός γεννάει τό δρᾶστη καὶ τό

φορέα τῆς ἐπανάστασης αὐτῆς, πού εἶναι τό προλεταριάτο. Στὴν ἐκδοχὴ ὅμως τοῦ μαρξισμοῦ πού ἀποδείχτηκε ἡ μόνη ἀποτελεσματικὴ ἱστορικά, στό λενινισμό δηλαδή, τό προλεταριάτο ἀντικαθίσταται ἀπὸ τό Κόμμα, πού κατέχει τὴ σοσιαλιστικὴ συνείδηση καὶ τὴν ἐντυπώνει στό προλεταριάτο, πού ἐν πάσῃ περιπτώσει διευθύνει τό προλεταριάτο καὶ πού, ἐπειδὴ — ὑποτίθεται — κατέχει τὴν «ἀληθινὴ θεωρία», εἶναι τελικῶς κριτὴς τοῦ τί πρέπει καὶ τοῦ τί δὲν πρέπει νά γίνει.

Ξέρουμε ὅμως πῶς, μετὰ ἀπὸ μιά ὀρισμένη περίοδο, τό προλεταριάτο παύει νά ἐκδηλώνεται σάν ἐπαναστατικὸς παράγοντας καὶ ἐμφανίζεται ὅλο καὶ πιό ἐνσωματωμένος στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία. Οἱ ἐλπίδες πού εἶχαν ἐναποθέσει στό προλεταριάτο οἱ ἐπαναστάτες ἢ ὀρισμένοι ἰδεολόγοι φθίνουν ἢ ἐκμηδενίζονται. Ὡστόσο, ἀντὶ γιὰ μίαν ἀνάλυση καὶ μὰ κριτικὴ τῆς νέας κατάστασης τοῦ καπιταλισμοῦ, οἱ ἐλπίδες αὐτές ἀπλῶς μετατοπίζονται ἀλλοῦ. Αὐτὴ εἶναι ἡ οὐσία τῶν ἐξαιρετικῶν γελοίων ἐπιχειρήσεων πού ὑπῆρξαν, γιὰ τοὺς ἐδῶ διανοουμένους, ὁ φανονισμός, ὁ «ἐπαναστατικὸς» τριτοκοσμισμός, ὁ γκεβαρισμός κτλ. Καὶ δὲν εἶναι φυσικὰ τυχαῖο πού εἶχαν τὴν ὑποστήριξη τοῦ ὑποδείγματος τοῦ πολιτικοῦ κομφουζιονισμοῦ πού ὀνομάζεται Σάρτρ, ἢ ἄλλων μικρότερων γραφιάδων, οἱ ὁποῖοι, ἄλλωστε, ἔχουν ἀπὸ τότε τελείως ἀλλάξει τροπὰρι.

Ἐπιχειρήσεις γελοῖες, ἐπειδὴ συνίστανται στὴν ἀπλή ἐπανάληψη τοῦ σχήματος τοῦ Μάρξ, μέ ἀφαίρεση τοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου καὶ ἀντικατάστασή του ἀπὸ τοὺς ἀγρότες τοῦ Τρίτου Κόσμου. Θεωρητικὴ ἔνδεια, ἀπουσία ὁποιασδήποτε σκέψης: ὅποιες κι ἂν εἶναι οἱ κριτικὲς πού μπορεῖ νά ἀσκήσῃ κανεὶς στὸν Μάρξ, τό ὅτι ἀπέδιδε ἐπαναστατικὸ ρόλο στό προλεταριάτο τό ἔκανε μέ βία ὀρισμένα χαρακτηριστικά πού, καλῶς ἢ κακῶς, τοῦ ἀναγνώριζε, χαρακτηριστικά πού πηγάζουν ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ «διαπαιδαγώγησή του» ἀπὸ τὴ μεγάλη βιομηχανία καὶ τὴ ζωὴ τῆς πόλης. Αὐτὴ ἢ ἀθέμιτη ἀντικατάσταση δὲν μποροῦσε νά ἔχει κανένα ἀποτέλεσμα, ἐκτός — κι ἐδῶ ἔχουμε μιά οὐσιώδη πλευρὰ τοῦ ζητήματος — ἀπὸ τό νά χρησιμεύει σάν ἰδεολογικὸ κάλυμμα σέ μιά ἰδιαίτερη κοινωνικὴ κατηγορία τῶν ὑποανάπτυκτων χωρῶν στὴν πορεία της πρὸς τὴν ἐξουσία: αὐτὰ τὰ κοινωνικά μικροστρώματα ἢ ὑποστρώματα πού ἀποτελοῦνται ἀπὸ τοὺς φοιτητές, τοὺς διανοουμένους, τὰ ὑποψήφια «πολιτικά στελέχη» αὐτῶν τῶν χωρῶν, πού βρῆκαν ἔτσι — ὅπως ἐξακολουθοῦν νά βρίσκουν σέ ἓναν χυδαῖο καὶ μπασταρδεμένο μαρξισμό — ἓνα ἰδεολογικὸ ἐργαλεῖο γιὰ νά συγκροτήσουν ὀργανώ-

σεις βασισμένες σ' ένα στρατιωτικολενινιστικό μοντέλο και να παλέψουν για την εξουσία, που εξάλλου την κατέλαβαν σε τρεις τέσσερις πολύ γνωστές περιπτώσεις.

Δέν τό θεωρώ χρήσιμο νά έπονέλω ούτε στή θεωρητική κριτική τοῦ μαρξισμού ούτε στήν ἀνάλυση τῆς πραγματικότητας τῶν «μαρξιστικῶν-λενινιστικῶν» καθεστώτων. Ὑποθέτω πώς ὅλοι ἐδῶ μέσα ἔχουν ἐπίγνωση τῆς πραγματικότητας τῆς Ρωσίας, τῆς Κίνας, τῆς Κούβας, τοῦ Βιετνάμ, τῆς Αἰθιοπίας κτλ.

Ἀντίθετα, μοῦ φαίνεται ἀπαραίτητο νά ὀδηγήσω τή συζήτηση σέ ένα ἄλλο σημείο, στό φιλελευθερισμό. Γιατί, ἐξαιτίας μιᾶς ἀπ' αὐτές τίς βαθύτατα ἀνορθολογικές και δυστυχῶς συχνότατες στήν ἱστορία ταλαντώσεις, παρακολουθοῦμε σήμερα μιάν ἀπλή και σκέτη ἐπιστροφή πρὸς τήν ἄλλη κατεύθυνση, σάμπως ἡ χρεοκοπία τοῦ μαρξισμού νά «ἀποδείκνυε» πώς ὁ φιλελευθερισμός εἶναι τό ἰδεῶδες ἢ τό μόνο δυνατό καθεστῶς.

Βρισκόμαστε ἐδῶ γιά νά συζητήσουμε γιά τόν Τρίτο Κόσμο, και δέν θά σταθῶ στό ζήτημα τοῦ «φιλελευθερισμοῦ» και τοῦ «ἀτομικισμού» (ὄροι πίσω ἀπό τούς ὁποίους κρύβονται ἀμέτρητες παρεξηγήσεις και δόλοι) στίς πλούσιες χῶρες. Διαπιστώνω ἀπλῶς ὅτι στίς περισσότερες χῶρες τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, περισσότερο ἀπό ἐνάμιση αἰῶνα τώρα (και στίς ὑπολειπόμενες, ἐδῶ και ἕναν αἰῶνα σχεδόν) ἔχουν ἐγκαθιδρυθεῖ, τυπικά, ἀντιπροσωπευτικές δημοκρατίες. Ἐπίσης, ὅτι ἡ Ἰνδία ἀπό τήν ἐποχή τῆς ἀνεξαρτησίας της εἶναι μιᾶ κοινobουλευτική δημοκρατία. Τέλος, οἱ ἀφρικανικές χῶρες, τή στιγμή τῆς ἀποαποικιοποίησης, ἐφοδιάστηκαν, μέ μιᾶ ἢ δύο ἐξαιρέσεις, μέ συντάγματα ξεσηκωμένα ἀπό τά εὐρωπαϊκά πρότυπα. Και διαπιστώνω ἐπίσης ὅτι, σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις, τά καθεστῶτα πού στήν Εὐρώπη και στή Βόρεια Ἀμερική τά ὀνομάζουμε δημοκρατικά, δηλαδή τά φιλελεύθερα ὀλιγαρχικά καθεστῶτα, δέν μπόρεσαν ποτέ νά πιάσουν ρίζες.

Πολύ πρὶν ἀπό τή ΣΙΑ και τίς πολυεθνικές, οἱ στρατιωτικές ἢ ἄλλου τύπου δικτατορίες κατεῖχαν ἐπίλεκτη θέση στήν πολιτική ἱστορία τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, τά δέ φιλελεύθερα συντάγματα συνυπῆρξαν, μέ μιᾶ δύο ἐξαιρέσεις, μέ μιᾶ σχεδόν φεουδαρχική — ἂν ὄχι ἀκόμα χειρότερη— κατάσταση στήν ὑπαιθρο.

Ἡ Ἰνδία ζεῖ ἀπό τό 1947, μέ μιᾶ σύντομη διακοπή, σέ καθεστῶς κοινobουλευτικῆς δημοκρατίας, μέ σύνταγμα πού ἐγγυᾶται τά ἀνθρώπινα δικαιώματα κτλ. Ἐξακολουθεῖ ὁμως νά λειτουργεῖ ἕνα καθεστῶς καστῶν τό ἴδιο ἀκαμπτο ὅσο και στό παρελθόν, ἔτσι

ὥστε συνεχίζουν νά ὑπάρχουν παρίες οἱ ὁποῖοι δέν ξεκινοῦν κανέναν ἐπαναστατικό ἀγῶνα και καμιᾶ μαζική πολιτική καμπάνια γιά τή νομοθετική μετατροπή τῆς κατάστασῆς τους· ὅταν θέλουν ὁμως — σπανιότατα— πάνω ἀπ' ὅλα νά πᾶψουν νά εἶναι παρίες, ἐνστερνίζονται τόν ἰσλαμισμό, γιατί ἐκεῖ δέν ὑπάρχουν κάστες.

Ὅσο γιά τήν Ἀφρική, μᾶς εἶναι γνωστή ἡ τραγική της κατάσταση. Ἐκεῖ ὅπου διατηροῦνται οἱ «συνταγματικές» ἐπιφάσεις, ἡ «δημοκρατία» εἶναι μιᾶ φάρσα. Στά ἄλλα μέρη, ὅλα εἶναι τραγωδία. Ἡ Εὐρώπη ἔκανε πολλά δῶρα στήν Ἀφρική (ὄχι ὁμως τό δουλεμπόριο, δῶρο τῶν Ἀράβων —μονοθεϊστῶν ἀκόμα πιό ἀτεγκτων κι ἀπό τούς χριστιανούς). Ἀνάμεσα στ' ἄλλα, τή διαίρεσή τους σέ ὑποτιθέμενα ἔθνη πού ὀρίζουμε ἀπό μεσημβρινούς και παραλλήλους. Ἐπίσης, τζιπ και πολυβόλα, μέ τά ὁποῖα ὁ ὁποιοσδήποτε λοχίας μπορεῖ νά καταλάβει τήν ἐξουσία και νά κηρύξει μιᾶ λαϊκή σοσιαλιστική ἐπανάσταση, ἐνῶ σφάζει ἕνα σεβαστό μέρος ἀπό τούς συμπατριῶτες του· ἐπίσης, τηλεοράσεις, πού ἐπιτρέπουν στόν ἴδιο αὐτό λοχία ἢ στούς συναδέλφους του νά ἀποβλακῶνουν τόν πληθυσμό. Τῆς χάρισε ἐπίσης «συντάγματα» —και πολλά βιομηχανικά μηχανήματα. Δέν μπόρεσε ὁμως νά τῆς χάρισε τόν καπιταλισμό ούτε και φιλελεύθερα πολιτικά καθεστῶτα.

Γιατί ὁ καπιταλισμός, ὡς παραγωγικό/οἰκονομικό σύστημα, δέν εἶναι ἔτσι ἀπλά ἐξαγωγίμος, ὅπως δέν εἶναι ἐξαγωγίμο ούτε και τό φιλελεύθερο ὀλιγαρχικό καθεστῶς, πού ὀνομάζεται δολερά «δημοκρατία». Καμιᾶ ἐνύπαρκτη τάση δέν σπρώχνει τίς ἀνθρώπινες κοινωνίες πρὸς τόν μέχρι ἐσχάτων «ἐξορθολογισμό» τῆς παραγωγῆς σέ βάρος ὅλων τῶν ἄλλων στοιχείων ούτε πρὸς πολιτικά καθεστῶτα πού ἀποδέχονται ὀρισμένες ἀνοιχτές μορφές ἐσωτερικῆς διαμάχης και ἐξασφαλίζουν ὀρισμένες ἐλευθερίες. Οἱ δύο αὐτές μορφές, καθῶς εἶναι ἱστορικά δημιουργήματα, δέν ἔχουν τίποτα τό μοιραῖο —ἡ δέ ἱστορική τους συγχρονία εἶναι και αὐτή σέ μεγάλο βαθμό συντυχιακή. Ὁ καπιταλισμός, ὡς παραγωγικό/οἰκονομικό σύστημα, προϋποθέτει και συνάμα ἐκφράζει μιάν ἀνθρωπολογική μεταλλαγή πού συνέβη σε ὀρισμένες χῶρες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης και πού οἱ ἀποικοὶ ὀρισμένων ἀποικιῶν τήν πῆραν μαζί τους στίς σόλες τῶν παπουτσιῶν τους. Ἡ μεταβολή ὁμως αὐτή δέν εἶναι ἀναγκαστικά μεταδοτική. Μπορεῖ νά εἶναι: ἡ Ἰαπωνία εἶναι φυσικά τό ἀκραιῶ παράδειγμα της, ἐνῶ οἱ χῶρες κάτω ἀπό τή Σαχάρα εἶναι τό ἀκραιῶ παράδειγμα τοῦ ἀντιθέτου. Ὁ δέ υἱοθετημένος καπιταλισμός δέν ἐπιφέρει ἕνα φιλελεύθερο πολιτικό σύστημα —παράδειγμα και

πάλι η Ίαπωνία από τό 1860 ως τό 1945 ή η Νότια Κορέα μετά τόν πόλεμο.

Άλλο τόσο δέν είναι έξαγώγιμα τά καθεστῶτα φιλελεύθερης ὀλιγαρχίας. Γιατί νά μιλάμε γιά φιλελεύθερη ὀλιγαρχία ἐκεῖ ὅπου δημοσιογράφοι, πολιτικοί καί ἀστόχαστοι συγγραφεῖς μιλοῦν γιά δημοκρατία; Γιατί δημοκρατία σημαίνει ἐξουσία τοῦ δήμου, τοῦ λαοῦ, ἐνῶ στά καθεστῶτα αὐτά κυριαρχοῦν πολιτικά ἰδιαίτερα στρώματα: μεγαλοχρηματιστές καί μεγαλοβιομήχανοι, γραφειοκρατία τῶν διευθυντῶν, ὑψηλή κρατική καί πολιτική γραφειοκρατία κτλ. Φυσικά, ὁ πληθυσμός ἔχει δικαιώματα καί τά δικαιώματα αὐτά δέν είναι βέβαια «ἀπλῶς τυπικά», ὅπως ἔχει βλακωδῶς εἰπωθεῖ, εἶναι ἀπλῶς μερικά. Μά ὁ πληθυσμός δέν ἔχει τήν ἐξουσία: δέν κυβερνάει οὔτε καί ἐλέγχει τήν κυβέρνηση· δέν κάνει οὔτε τό νόμο οὔτε τούς νόμους· δέν δικάζει. Μπορεῖ κατά περιόδους νά ἐπιβάλλει κυρώσεις στό ἐμφανές — ἀναδυμένο — κομμάτι τῶν κυβερνῶντων μέσω τῶν ἐκλογῶν — αὐτό συνέβη στή Γαλλία τό 1981 — μά μόνο γιά νά ἀνεβάσει στήν ἐξουσία ἄλλους τοῦ ἴδιου φυράματος — αὐτό θά συμβεῖ κατά πάσα πιθανότητα στή Γαλλία σέ λίγους μῆνες.

Στίς κοινωνίες αὐτές οἱ θεσμοί περιέχουν μιά ἰσχυρή δημοκρατική συνιστώσα, ἡ ὁποία ὅμως δέν γεννήθηκε ἀπό τήν ἀνθρώπινη φύση οὔτε παραχωρήθηκε ἀπό τόν καπιταλισμό οὔτε ἦρθε σάν ἀναγκαῖο ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάπτυξής του. Ὑπάρχει σάν παραμένον ἀποτέλεσμα, ἴζημα ἀγῶνων καί μιᾶς ἱστορίας πού διάρκεσαν πολλούς αἰῶνες. Ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς θεσμούς ὁ σημαντικότερος εἶναι ὁ ἀνθρωπολογικός τύπος τοῦ εὐρωπαϊοῦ πολίτη: ἱστορική δημιουργία ἐνός τύπου ἀτόμου ἀγνώστου ἀλλοῦ, πού μπορεῖ ν' ἀμφισβητήσει τήν ἤδη θεσμισμένη καί γενικά θρησκευτική παράσταση τοῦ κόσμου, πού μπορεῖ ν' ἀμφισβητήσει τήν ὑπαρκτή ἐξουσία, νά σκεφτεῖ πῶς ὁ νόμος εἶναι ἀδίκος καί νά τό πεῖ, πού θέλει καί ἔμπορεῖ νά δράσει γιά νά τόν ἀλλάξει καί νά συμμετάσχει στόν καθορισμό τῆς μαίρας του. Αὐτό εἶναι τό κατεξοχήν μή έξαγώγιμο στοιχεῖο, πού δέν μπορεῖ νά ἐμφανιστεῖ ἀπό τήν μιά μέρα στήν ἄλλη σέ μιά διαφορετική κουλτούρα, πού οἱ θεσμισμένες ἀνθρωπολογικές της ἀφετηρίες εἶναι διαμετρικά ἀντίθετες.

Τό δημοκρατικό ἢ χειραφετιστικό ἢ ἐπαναστατικό κίνημα εἶναι ἓνα ἱστορικό δημιούργημα πού ἀναδύεται γιά πρώτη φορά στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, ἐξαφανίζεται γιά πολύν καιρό, ἀναδύεται καί πάλι μέ διαφορετικές μορφές καί περιεχόμενα στή δυτική Εὐρώπη ἀπό τό τέλος τοῦ Μεσαίωνα. Δέν ἐκφράζει καμιά ἀνθρώπινη φύση, κα-

μιά ἐνύπαρκτη τάση ἢ νόμο τῆς ἱστορίας. Δέν ἀποτελεῖ ἐπίσης, δυστυχῶς, ἓναν καταλύτη ἢ ἓνα ἐνζυμο πού, ἂν ἐνσταχθεῖ σέ ἀπειροελάχιστη ποσότητα σέ ὁποιαδήποτε κοινωνία, θά τήν ἀναγκάσει ἀναπόδραστα νά ἐξελιχτεῖ πρὸς τήν ἀμφισβήτηση τῶν παραδοσιακῶν της θεσμῶν. Αὐτό βέβαια εἶναι δυνατό, καθόλου ἀναγκαῖο ὅμως. Ἰδιαίτερα οἱ περιπτώσεις τῆς Ἰνδίας, τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου καί ἀκόμα καί τῆς Ρωσίας φαίνεται νά ἐκφράζουν τό ἀνυπερβλητο σχεδόν ἐμπόδιο πού ἀποτελεῖ γιά τή γέννηση καί τήν ἀνάπτυξη ἐνός τέτοιου κινήματος ἢ συνεχιζόμενη προσκόλληση ἐνός πληθυσμοῦ σέ μιά θρησκεία ἢ στά παραμένοντα ἀποτελέσματά της, ὅταν ἀπουσιάζουν παράγοντες ἐνός ἄλλου τύπου πού θά τήν ἐξισοροποῦν. Στήν ἄλλη ἄκρη τοῦ φάσματος τῶν δυνατοτήτων: στάθηκε ἀρκετή ἢ ἐλαφρότατη χαλάρωση τῆς κρατικῆς τρομοκρατίας γιά νά σκεπαστεῖ ὁ Τοῖχος τῆς Δημοκρατίας στό Πεκίνο μέ νταζιμπάο ἀμφισβητιῶν. Καί πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση πορεύονται πολλές πρόσφατες ἐξελίξεις στή Λατινική Ἀμερική.

Συμπερασματικά:

Δηλώνουμε πῶς κατά τή γνώμη μας ὅλοι οἱ λαοί καί ὅλα τά ἄτομα ἔχουν τά ἴδια δικαιώματα ἐλευθερίας, ἀναζήτησης τῆς δικαιοσύνης, πραγματοποίησης ἐκείνου πού αὐτοί θεωροῦν εὐημερία. Καί ὑπογραμμίζω τό κατά τή γνώμη μας ἐπειδή δέν ἰσχύει τό ἴδιο καί γιά τόν πιστό μιᾶς θρησκείας προσηλυτισμοῦ καί — γιά νά πάροουμε τό λιγότερο ἀμφισβητήσιμο παράδειγμα — σίγουρα ὄχι γιά τόν ἀληθινό μουσουλμάνο, ἂν εἶναι τουλάχιστον πιστός στίς ἐπιταγές τοῦ Κορανίου. Καί σ' αὐτό τό κατά τή γνώμη μας βρίσκεται ὅλο τό παράδοξο τῆς κατάστασῆς μας. Γιατί ἡ δική μας κουλτούρα εἶναι, ἀπό τόν καιρό τοῦ Ἡροδότου, ἡ μόνη κουλτούρα πού δηλώνει πῶς ὅλες οἱ κουλτοῦρες ἔχουν τά ἴδια δικαιώματα. Καί κατά τή γνώμη μας, ἐπίσης, ἔχουμε ἐδῶ ἀναμφίβολα ἓνα ζήτημα ὅπου οἱ ἄλλες κουλτοῦρες πραγματικά ὑστεροῦν μπροστά στή δική μας. Ἐπίσης ὅμως τό περιεχόμενο τῆς κουλτοῦρας μας μᾶς ἐπιβάλλει νά κρίνουμε ἀρνητικά (καί νά καταδικάζουμε) κουλτοῦρες καί καθεστῶτα πού βασανίζουν, σκοτώνουν ἢ φυλακίζουν χωρίς τίμια δίκη· ἢ πού δέχονται τόν ἀκρωτηριασμό σάν νόμιμη ποινή· ἢ πού διώκουν ὅσους δέν ἀνήκουν σέ μιά ἐπίσημη θρησκεία· ἢ πού ἀνέχονται καί ἐνθαρρύνουν πρακτικές ὅπως ἡ ἐκτομή καί ὁ ἀγκηριασμός τῶν γυναικῶν. Κι ἐδῶ εἶναι πού γίνεται φανερό καί ἡ κενότητα τοῦ «φιλελευθερισμοῦ», τοῦ «ἀτομικισμοῦ» καί γενικότερα τῶν «θεωριῶν»

τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. Γιατί φυσικά τό πρῶτο ἀπ' αὐτά τά δικαιώματα (καί προϋπόθεση κάθε δικαιώματος καί κάθε συζήτησης γύρω ἀπό τά δικαιώματα) εἶναι τό δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου νά θεσμίζει μιὰ κουλτούρα ἢ νά προσχωρεῖ σέ μιὰ ὑπάρχουσα κουλτούρα. Τί πρέπει λοιπόν νά ποῦμε γιά τούς θεσμούς τῆς κοινωνίας πού τούς ἐνστερνίζονται οἱ πληθυσμοί μά πού περιέχουν πλευρές πού γιά μᾶς εἶναι τερατώδεις; Φυσικά, ὁ ἐνστερνισμός αὐτός ἔχει κατασκευαστεῖ ἀπό τήν ἤδη ὑπάρχουσα θέσμιση τῆς κοινωνίας· καί λοιπόν; Θά πρέπει λοιπόν αὐτούς τούς ἀνθρώπους πού ἔχουν ἐσωτερικεύσει, φυσικά χωρίς καμιὰ ἐλευθερία ἐκλογῆς, τό καθεστῶς τῶν καστῶν νά τούς «ἀναγκάσουμε νά γίνουν ἐλεύθεροι»; Νομίζω πῶς μιὰ ἀπό τίς τωρινές λειτουργίες τῶν δημηγοριῶν γιά τά «ἀνθρώπινα δικαιώματα» καί τόν «ἀτομικισμό» εἶναι τό νά ἀποκρύπτουν τή φυγή μπροστά στήν πολιτική καί ἱστορική εὐθύνη. Ἡ εὐθύνη αὐτή ἐγκτεῖται στό νά μπορούμε νά δηλώσουμε ἀνοιχτά πῶς ἐμεῖς δέν θέλουμε, οὔτε ἐδῶ οὔτε ἄλλοῦ, μιὰ κοινωνία ὅπου κόβουνε τά χέρια τῶν κλεφτῶν, καί τοῦτο βάζει μιᾶς ἐσχάτης καί ριζικῆς πολιτικῆς ἐπιλογῆς πού δέν μπαίνει ζήτημα νά τή «θεμελιώσουμε» (σέ τί;), μά τῆς ὁποίας ἐμεῖς —καί αὐτό πού εἴμαστε καί αὐτό πού κάνουμε— εἴμαστε οἱ μάρτυρες καί οἱ εὐθραυστότατοι ἐγγυητές γιά τή σωτηρία μας καί γιά τόν κολασμό μας.

Θά μοῦ πεῖτε ὅμως πῶς αὐτά εἶναι δευτερεύουσες λεπτολογίες, τή στιγμή πού ἡ «δική μας» κοινωνία ἐτοιμάζεται ἴσως νά καταστρέψει τή ζωή πάνω στή Γῆ, καί τήν καταστρέφει ἄλλωστε συνεχῶς σέ χαμηλή φωτιά. Μέ μιὰ ἐννοια ναι, ὅπωςδῆποτε. Καί αὐτό μέ ὀδηγεῖ στό κεντρικό σημεῖο αὐτοῦ τοῦ συμπεράσματος: εἶναι μάταιο καί τιποτένιο νά συζητᾶμε γιά τή στάση μας ἀπέναντι στίς χῶρες τοῦ Τρίτου Κόσμου, ὅταν στίς δικές μας χῶρες βασιλεύει τό ἀπόλυτο πολιτικό κενό πού γνωρίζουμε σήμερα.

Μποροῦμε καί ὀφείλουμε νά ἀσκήσουμε τήν κριτική μας στίς κυβερνήσεις καί τά καθεστῶτα τοῦ Τρίτου Κόσμου, ὅπως καί στά δικά μας μποροῦμε καί ὀφείλουμε νά προσπαθήσουμε νά φωτίσουμε τά ζητήματα, τόσο γιά «μᾶς» ὅσο καί γι' «αὐτούς», καί νά διαδώσουμε ἰδέες· μποροῦμε καί ὀφείλουμε νά ὑποστηρίξουμε τά κινήματα πού θεωροῦμε δημοκρατικά καί χειραφετιστικά στίς χῶρες τοῦ Τρίτου Κόσμου. Αὐτή τή στιγμή ὅμως ἐμεῖς δέν μπορούμε νά «ἔχουμε μιὰ πολιτική» ὡς πρός αὐτές. Γιατί —εἶναι πασιφανές— ἡ πολιτική ἀσχεῖται ἀπό τίς κυβερνήσεις, καί οἱ κυβερνήσεις εἶναι ὅ,τι εἶναι.

Μέ ἄλλα λόγια, στό ἐρώτημα «ποιά εἶναι λοιπόν τά πολιτικά συμπεράσματα τῶν ὄσων εἶπατε» δέν μπορῶ νά ἀπαντήσω παρά μόνο μ' ἓνα ἄλλο ἐρώτημα: τά συμπεράσματα γιά ποιόν; Ποιός κάνει αὐτή τήν πολιτική; Δέν εἴμαστε οἱ κυβερνήσεις, καί οἱ κυβερνήσεις ἀκολουθοῦν πολιτικές πού καθορίζονται ἀπό τελείως ἄλλες θεωρήσεις. Θά μπορούσαμε γιά παράδειγμα νά ποῦμε: διακοπή τῆς βοήθειας κάτω ἀπό ἓνα δεδομένο κατώτατο ὄριο πολιτικῶν ἐλευθεριῶν (κάτι πού δέν εἶναι διόλου προφανές: ἔπρεπε, πρέπει, ἐξαιτίας τοῦ Μενγκίστου, ν' ἀφήσουμε νά πεθάνουν ἀπό τήν πείνα ὅλοι οἱ Αἰθίοπες, ἢ νά στείλουμε βοήθεια, ἀκόμη κι ἂν ξέρομε πῶς τά τέσσερα πέμπτα τῆς θά τά οἰκειοποιοῦνταν τό καθεστῶς καί οἱ ἀνθρώποι του;). Μά ποιός θά ἐφάρμοζε αὐτό τόν κανόνα; Εἶναι δυνατό νά ξεχάσουμε πῶς ἰκανός ἀριθμός νοτιοαμερικάνων βασιανιστῶν «ἐκπαιδεύτηκε» ἀπό τή ΣΙΑ στίς ἐγκαταστάσεις τῆς «μεγαλύτερης δημοκρατίας τοῦ κόσμου»; Ἡ πῶς ἡ Γαλλία, τόσο ἡ ζισκαρική ὅσο καί ἡ «σοσιαλιστική», στηρίζει στήν Ἀφρική καθεστῶτα ἀπόλυτου τρόμου καί διαφθοράς. Καί πιστεύετε πῶς κάποιος ἀπ' αὐτά τά ἐρωτήματα θά μποροῦσε σήμερα νά γίνεῖ ζήτημα πολιτικῆς διαμάχης στίς ΗΠΑ ἢ στή Γαλλία;

Ὅσο θά συνεχίζεται ἡ σημερινή πολιτική παραίτηση τῶν δυτικῶν λαῶν, κάθε προσπάθεια ἐμπρακτικῆς πολιτικῆς ἀπάντησης ἀπό τή μεριά μας στά προβλήματα τοῦ Τρίτου Κόσμου εἶναι στήν καλύτερη περίπτωση οὐτοπική καί, στή χειρότερη, ἀκούσια καί μή συνειδητή κάλυψη πραγματικῶν πολιτικῶν πού δέν ἔχουν σχέση μέ τά συμφέροντα τοῦ Τρίτου Κόσμου.

ΕΡΩΤΗΜΑ 1ο: *Τό γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα έκανε τό 25ο Συνέδριό του. Οί δεϋκτες τής δημοτικότητάς του βρίσκονται στό πιο χαμηλό σημείο. Έπῆλθε ρήξη μέ τούς σοσιαλιστές. Πώς εξηγείται ἡ πτώση τοῦ ΓΚΚ;*

Κ.Κ.: Έκεινο πού προβληματίζει καί πού χρειάζεται ἐξήγηση δέν εἶναι ἡ τωρινή πτώση τοῦ ΓΚΚ ἀλλά ἡ τόσο μεγάλη διάρκεια τής ἐπιρροῆς του καί, ἀκόμα καί σήμερα, ἡ παράταση μιᾶς σχετικά σημαντικῆς ἐπιρροῆς. Ἡ πρώτη πλευρά ἀντιστοιχεῖ κυρίως σέ ἕνα σύνολο ἀπό ἀρχαῖα γνώρισματά τοῦ γαλλικοῦ καπιταλισμοῦ, πού ἐπιβίωναν γιά πολύν καιρό μετά τόν πόλεμο καί ἐπέτρεπαν στό ΓΚΚ νά ποζάρει σάν ὁ μόνος ἀποτελεσματικός ὑπερασπιστής στοιχειωδῶν διεκδικήσεων τῶν μισθωτῶν. Ἡ δεύτερη ἐξηγεῖται ἐν μέρει ἀπό τό ἰσχυρότατο «πελατειακό σύστημα» πού ἐφαρμόζει τό ΓΚΚ τόσο σά συνδικάτα ὅσο καί στούς δήμους ὅπου εἶναι ἐδραιωμένο. Μά καί στίς δύο περιπτώσεις ἡ ἐπιρροή αὐτή ἐκφράζει τή δύναμη τῶν ολοκληρωτικῶν τάσεων στούς κόλπους διαφορετικῶν στρωμάτων τής σύγχρονης κοινωνίας.

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ 2ο καί 3ο: *Γιά ποιό λόγο ὁ Ζόρζ Μαρσέ δέν ἔδιωξε ἀπό τήν Κεντρική Ἐπιτροπή τούς ἀμφισβητίες Ζικέν, Ριγκού καί Νταμέτ; φοβήθηκε ἢ θέλησε νά ἀποδώσει στόν ἑαυτό του τήν εἰκόνα τοῦ δημοκράτη πού ἐπιτρέπει τήν ἐκφραση ρευμάτων μέσα στό κόμμα;*

Κ.Κ.: Κι ἐδῶ πάλι, ἐκεῖνο πού θά μπορούσε νά ξαφνιασει εἶναι τό ὅτι ἔδιωξε τόν Ζικέν ἀπό τό ΠΓ, γιατί ἐκεῖ θά φιγουράριζε σάν ἀπλό διακοσμητικό στοιχεῖο. Ἡ λύση πού υἱοθέτησε ὁ Μαρσέ τοῦ ἐπιτρέπει νά φανεῖ «δημοκράτης» καί συνάμα νά δείξει πώς δέν μπορεῖ κανείς νά «ἀμφισβητεῖ» ἀτιμωρητί τήν κορυφή τοῦ Μηχανισμοῦ.

ΕΡΩΤΗΜΑ 4ο: *Τό ΓΚΚ παρέμεινε ἕνα προϊόν τοῦ σταλινισμοῦ, τή*

* Συνέντευξη πού παραχωρήθηκε γραπτῶς στό *Jornal do Brasil* τοῦ Ρίο ντέ Ζανέιρο στίς 17 Φεβρουαρίου 1985 καί δημοσιεύθηκε στίς 24 Μαρτίου 1985.

στιγμή πού ἄλλα εὐρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα ἀσπάζονταν τόν εὐρωκομμουνισμό. Πῶς ἐξηγεῖται ἡ διατήρηση, στους κόλπους τοῦ ΓΚΚ, τῶν σταλινικῶν πρακτικῶν καί ἀξιῶν;

Κ.Κ.: Πρῶτα πρῶτα πρέπει νά δοῦμε πῶς ἓνα μεγάλο μέρος ἀπό τίς σταλινικές πρακτικές καί ἀξίες ἐξακολουθοῦν νά χαρακτηρίζουν τά «εὐρωκομμουνιστικά κόμματα». Στήν πολιτική πρέπει νά ἐξετάζουμε τίς πράξεις καί τίς πραγματικές συμπεριφορές, ὄχι τά λόγια καί τίς διακηρύξεις. Ἐπειτα, δέν ὑπάρχει γενική «θεωρητική» ἐξήγηση τέτοιου εἴδους φαινομένων: γιά νά ἐξηγήσουμε τήν ἐπιβίωση τοῦ σταλινισμοῦ στό ΓΚΚ, πρέπει νά ἀνατρέξουμε σέ ὅλη του τήν ἱστορία. Μέ δύο λόγια, τό ΓΚΚ, πού δέν ἦταν ἀμελητέο πρὶν τόν πόλεμο, ἐνισχύθηκε τρομερά στήν Κατοχή καί τήν Ἀντίσταση: ἔπειτα, ὅπως εἶπα πρωτύτερα, χάρη στήν ἀπόλυτη σαπίλα τῆς γαλλικῆς σοσιαλδημοκρατίας, μπόρεσε γιά καιρό νά μονοπωλήσει τήν κύπεράσπιση τῶν συμφερόντων τῶν ἐργαζομένων». Ἀπ' αὐτό προέκυψε ἡ συγκρότηση ἑνός τεράστιου καί πολύ στέρεου Μηχανισμοῦ (καί ἀνοιχτῆκαν ἰσόβιες καριέρες μετ' ἀποδοχῶν σέ δεκάδες χιλιάδες πρόσωπα). Συνέβη στό μεταξύ, γιά ἱστορικούς λόγους, ἡ ἡγεσία αὐτοῦ τοῦ Μηχανισμοῦ (ἄς τήν ὀνομάσουμε: Μορίς Τορέζ) νά εἶναι πολύ πιό συνδεμένη καί ὑποτελής στή Μόσχα ἀπ' ὅ,τι ἡ ἰταλική ἡγεσία (ὁ Τορέζ ἦταν ἓνα μηδενικό πού εἶχε ἐπιβληθεῖ στό ΓΚΚ ἀπό τή Μόσχα: δέν ἦταν ἀκριβῶς ἴδια ἡ περίπτωση τοῦ Τολιάττι). Συνέβη ἐπίσης νά συνεχίσει νά παίξει τό «ρωσικό χαρτί», κάτι πού εἶχε νόημα ὡς τή δεκαετία τοῦ '60, μά ὄχι μετά: τό ἰταλικό ΚΚ, ἰσχυρότερο τοπικά καί πιό ἀνεξάρτητο, μπόρεσε νά παίξει τό χαρτί τῆς συγκυριαρχίας μέ τή Χριστιανική Δημοκρατία. Μά πᾶνε τώρα εἴκοσι χρόνια πού τό ΓΚΚ βρίσκεται στό βάθος ἑνός ἀδιεξόδου: ὅ,τι καί νά κάνει, θά εἶναι «λάθος», θά παγιδευτεῖ. Δέν ὑπάρχει καμιά πιθανή «καλή πολιτική» γιά τό ΓΚΚ. Σ' αὐτές τίς συνθήκες ἡ συνοχή τοῦ Κόμματος δέν μπορεῖ νά διατηρηθεῖ παρά μόνο μέ τήν ἐπιβίωση τῶν σταλινικῶν μεθόδων. Εἶμαι πεισμένος πῶς ὁ Μαρσέ «ἔχει δίκιο» καί πῶς, ἀντίθετα ἀπό τούς εὐσεβεῖς πόθους τῶν διασκρῦβρεχτων μεταρρυθμιστῶν τοῦ ΓΚΚ, μιά «φιλελευθεροποίηση» θά τό τίναζε στόν ἀέρα.

ΕΡΩΤΗΜΑ 50: Παρατηρεῖται μιά ὑποχώρηση τῆς ἀριστερᾶς γενικά. Μήπως οἱ ἀπώλειες τοῦ ΓΚΚ εἶναι μονάχα τό πιό ἐκδηλο ζεκίνημα αὐτῆς τῆς ὑποχώρησης;

Κ.Κ.: Δέν κάνω τέτοιου εἴδους προβλέψεις στήν πολιτική. Ἀπό κεῖ καί πέρα ἡ ὀπισθοχώρηση τοῦ ΣΚ εἶναι ἐπίσης πιά γεγονός στή Γαλλία, καί μάλιστα κατανοητό. Γιατί στό διάλογο θά ἔπρεπε ὁ κόσμος νά ὑποστηρίξει μιά κυβέρνηση πού δέν κάνει τίποτα διαφορετικό ἀπ' αὐτά πού θά ἔκανε μιά «δεξιά» κυβέρνηση; Οἱ γάλλοι σοσιαλιστές προσβάλλονται ὅταν τούς χαρακτηρίζουν «σοσιαλδημοκράτες». Μά ἡ σοσιαλδημοκρατία, στή χρυσή της ἐποχή, ἔκανε σημαντικές καί πραγματικές μεταρρυθμίσεις. Οἱ γάλλοι σοσιαλιστές δέν ἔκαναν τίποτα. Σπᾶνια εἶχαμε δεῖ μιά τέτοια ἀνυπαρξία πολιτικῆς φαντασίας. Τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀνόδου τοῦ ΣΚ στήν ἐξουσία εἶναι, αὐτή τή στιγμή, μιά ἀκόμα πιό προχωρημένη ἀποπολιτικοποίηση τοῦ κόσμου. Αὐτό ἐξηγεῖ καί τήν πολιτική ἀνάσταση αὐτῶν τῶν ἀπίθανων δεινοσαύρων πού λέγονται Ζισκάρ, Σιράκ ἢ Μπάρ.

ΕΡΩΤΗΜΑ 60: Οἱ δρόμοι πού διέτρεξαν τά σοσιαλιστικά κόμματα, ἰδίως ἡ ἐπιλογή τους νά ζήσουν σέ μιά οἰκονομία ἀγορᾶς, ἀντιπροσωπεύουν μιά πρόοδο σέ σχέση μέ τά παραδοσιακά πρότυπα τοῦ σοσιαλισμοῦ;

Κ.Κ.: Ἡ ἐν λόγω «ἐπιλογή» δέν εἶναι σημερινή, χρονολογεῖται πρὶν ἀπό τρία τέταρτα τοῦ αἰῶνα. Δέν εἶναι μιά ἐπιλογή ὑπέρ τῆς οἰκονομίας «τῆς ἀγορᾶς» ἀλλά ὑπέρ τῆς σημερινῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας. Ἡ οἰκονομία αὐτή εἶναι μόνο κατά ἓνα περιορισμένο μέρος «οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς» (μονοπωλία, ὀλιγοπωλία, καρτέλ, ἄμεσα κρατικός τομέας, ἐγγυημένες τιμές, ἀνοιχτές ἢ κρυφές παρεμβάσεις τοῦ κράτους κτλ.). Ἄμα κάνετε κατάλογο τῶν προϊόντων πού μπαίνουν στό ΑΕΠ, θά δεῖτε πῶς εἶναι ἀμφίβολο ἂν, στό ἓνα τέταρτο τῶν περιπτώσεων, οἱ τιμές διαμορφώνονται ὅπως ὑπολογίζουν τά ἐγχειρίδια πολιτικῆς οἰκονομίας. Βέβαια, γιά λόγους πού δέν εἶναι δυνατό ν' ἀναλυθοῦν ἐδῶ, αὐτή ἡ νόθα οἰκονομία διατηρεῖ μιά τρομερή ἀνωτερότητα, ὡς πρὸς τήν «οἰκονομική ἀποτελεσματικότητα», σέ σχέση μέ τίς συγκεντρωτικές γραφειοκρατικές οἰκονομίες, ὅπως εἶναι τῶν κομμουνιστικῶν χωρῶν. Ὅσο ὅμως ἀπατηλό εἶναι ν' ἀποκαλοῦνται ἐτοῦτες «σοσιαλιστικές οἰκονομίες», ἄλλο τόσο σχεδόν εἶναι ἀπάτη νά ὀνομάζονται οἱ πρῶτες «οἰκονομίες τῆς ἀγορᾶς». Μιά αὐτόνομη κοινωνία, μιά κοινωνία πού θά ἔχει καταργήσει τήν ἐξουσία τόσο τῶν καπιταλιστῶν ὅσο καί τῶν γραφειοκρατῶν, θά θεσπίσει ὅπωςδήποτε μιά ἀληθινή ἀγορά καταναλωτικῶν ἀγαθῶν· αὐτό ὅμως ἀπαιτεῖ προφανῶς τήν ἐξάλειψη τῶν τεράστιων εἰσοδηματικῶν ἀνισοτήτων πού ὑπάρχουν

σήμερα, τόσο στη Γαλλία όσο και στη Βραζιλία, στις ΗΠΑ και στην Κούβα, στην Κίνα και στη Χιλή.

ΕΡΩΤΗΜΑ 7ο: *Η θέση για την εξαφάνιση του Κράτους παραμένει ένας παράγοντας πολιτικής σύγκλισης μεταξύ των κομμάτων της αριστεράς. Γιατί;*

Κ.Κ.: Κι εδώ πρέπει πάλι να κάνουμε διάκριση λόγων και πράξεων. Οι λενινιστές διακήρυτταν πώς στόχος τους ήταν η εξαφάνιση του Κράτους. Και ποτέ στην ιστορία δεν γνωρίσαμε Κράτος τόσο τερατωδώς ενισχυμένο όσο το κομμουνιστικό κομματικό Κράτος. Όσο για τους σοσιαλιστές, έμειναν πάντα άοριστοι γύρω απ' αυτό τό ζήτημα, στη θεωρία. Στην πράξη όμως ενέτειναν και αυτοί πάντοτε τη γραφειοκρατικοποίηση της κοινωνίας με μέσο την αύξηση των κρατικών παρεμβάσεων: «μαλακιά» γραφειοκρατικοποίηση, αλλά πάντως γραφειοκρατικοποίηση. Οι δραστηριότητες του γαλλικού ΣΚ παρέχουν πολλά παραδείγματα αυτού του φαινομένου. Έτσι, στην υπόθεση του νόμου για τα ιδιωτικά σχολεία, προτίμησαν να χάσουν ψήφους και να αυξήσουν τό έλλειμμα του προϋπολογισμού, παρά να παραιτηθούν από μία μικρή αύξηση του έλέγχου των εκπαιδευτικών από την κρατική και τη συνδικαλιστική γραφειοκρατία.

Από κει και πέρα υπάρχει και η ουσία του ζητήματος. Η ουσία αυτή είναι η σύγχυση που δημιούργησε ο Μάρξ με την ιδέα μιας κοινωνίας όπου όλα θα ρυθμίζονται «αυθόρμητα», πράγμα παράλογο. Μια αυτόνομη κοινωνία είναι αδιανόητη χωρίς την καταστροφή του Κράτους ως γραφειοκρατικού Μηχανισμού ξέχωρου από την κοινωνία και ο οποίος κυριαρχεί στην κοινωνία. Μά και μία αυτόνομη κοινωνία θα πρέπει επίσης να αυτοκυβερνιέται και να νομοθετεί για δικό της λογαριασμό. Έπομένως θα υπάρχει εξουσία και αρχόντες. Αυτά όμως δεν συνιστούν «Κράτος». Η αρχαιοελληνική «πόλις» ήταν μία πολιτική κοινότητα (αυτοκυβερνώμενη, όταν ήταν δημοκρατική)· δεν «είχε» Κράτος και δεν «ήταν» Κράτος.

ΕΡΩΤΗΜΑ 8ο: *Μήπως η αποδοχή των κανόνων της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας από όρισμένα κομμουνιστικά κόμματα και απ' όλα τα ευρωπαϊκά σοσιαλιστικά κόμματα σημαίνει μίαν αναθεώρηση της αντίληψής τους για την πολιτική συμμετοχή;*

Κ.Κ.: Τα σοσιαλιστικά κόμματα έπαιξαν πάντοτε τό κοινοβουλευτικό παιχνίδι. Όσο για τα κομμουνιστικά, πρέπει πάντοτε να κάνου-

με διάκριση ανάμεσα στην τακτική και στον τελικό στόχο. Ο τελικός στόχος δεν έχει αλλάξει: είναι η απόλυτη κατάκτηση της εξουσίας και ο ολοκληρωτιστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας. Ο στόχος αυτός φαίνεται τις περισσότερες φορές ανέφικτος σέ «φυσιολογικές» περιστάσεις (ας μ'ήν ξεχνάμε όμως πώς στην Πορτογαλία παραλίγο, τό 1974-1975, ένα ΚΚ νά πάρει την εξουσία έχοντας έλαχιστότατα στηρίγματα στον πληθυσμό). Έπομένως τά ΚΚ είναι υποχρεωμένα ν' ακολουθούν δαιδαλώδεις και πολυσχιδείς τακτικές πού καλύπτουν όλη την έκταση του φάσματος (από τή συμμετοχή στην κυβέρνηση ως τόν εμφύλιο πόλεμο). Μιά απ' αυτές τις τακτικές είναι, σέ όρισμένες περιπτώσεις, η διασκήρυξή τους πώς αποδέχονται τούς κανόνες της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Θα έχει νόημα νά τό ξανασυζητήσουμε όταν θά δούμε ένα κομμουνιστικό κόμμα πού θά βρίσκεται στην εξουσία νά οργανώνει δημοκρατικές εκλογές, νά τις χάνει και νά παραιτείται. Ως τότε είναι σά νά συζητάμε για τή Χιονάτη και τούς έφτά νάνους.

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ 9ο, 10ο και 11ο: *Πώς βλέπετε τό μέλλον των δυνάμεων της γαλλικής αριστεράς; Και του σοσιαλισμού στη δυτική Ευρώπη; Κάποιος έγραψε πώς η αληθινή απέλεθέρωση των εθνικών ενεργειών στη Γαλλία και η έκρηξη αυτών ενεργειών περνάει μέσα από την περιθωριοποίηση ή την απομόνωση του ΓΚΚ. Συμφωνείτε;*

Κ.Κ.: Γι' άλλη μία φορά, δεν ασχολούμαι με πολιτικές «προβλέψεις» και δεν νομίζω πώς μπορεί κανείς νά κάνει τέτοιες προβλέψεις στά σοβαρά εκτός αν είναι τετριμμένες. Από τό ερώτημά σας όμως τίθεται όλο τό πολιτικό πρόβλημα των βιομηχανικών και φιλελεύθερων χωρών. Είναι σαφές πώς οι παραδοσιακές ιδεολογίες της «αριστεράς» έχουν χρεοκοπήσει και πώς οι άνθρωποι τό συνειδητοποιούν όλο και περισσότερα. Αυτό είναι πού δίνει σέ όρισμένες περιπτώσεις (ο Ρίγκαν και η Θάτσερ είναι οι προφανέστερες και σημαντικότερες) αυτή την αναζωπύρωση των δυνάμεων μιας δεξιάς πού είναι κι αυτή άλλο τόσο ιδεολογικά χρεοκοπημένη, άλλο τόσο ανίκανη νά έχει μία νέα «αντιδραστική» ιδέα. Μά είναι επίσης σαφές πώς εδώ πρόκειται μονάχα για συμπτώματα ενός πολύ βαθύτερου φαινομένου, πού είναι η κρίση της αποσύνθεσης των δυτικών κοινωνιών. Μία πολύ σπουδαιότερη εκδήλωση (αποτέλεσμα όσο και αίτια) αυτής της κρίσης είναι η ιδιωτικοποίηση του κόσμου, η αποπολιτικοποίησή του, η εξαφάνιση της αληθινής κοινωνικής και πολιτικής σύγκρουσης, η πλήρης μετατροπή της πολιτικής

σέ αντιπαράθεσεις και συμβιβασμούς ανάμεσα σέ λόμπι κτλ. Σ' αὐτή τήν ἐξέλιξη ὅλα τά ὑπάρχοντα πολιτικά κόμματα, τόσο τῆς «ἀριστερᾶς» ὅσο και τῆς «δεξιᾶς» (οἱ ὄροι αὐτοί ἔχουν χάσει ἐδῶ και καιρό τό νόημά τους), δέν εἶναι μόνο παγιδευμένα τά ἴδια ἀλλά ἀποτελοῦν ὀρισμένους ἀπό τούς πιό δραστήριους φορεῖς τῆς. Μιά ἀληθινή ἀπελευθέρωση τῶν ἐνεργειῶν, στή Γαλλία και ὅπου ἀλλοῦ, περνάει ἀπό τήν περιθωριοποίηση ὄλων τῶν ὑπαρχτῶν πολιτικῶν κομμάτων, τή δημιουργία ἀπό τό λαό νέων μορφῶν πολιτικῆς ὀργάνωσης βασισμένων στή δημοκρατία, τή συμμετοχή ὄλων τῶν, τήν ὑπευθυνότητα τοῦ καθενός ἀπέναντι στίς κοινές ὑποθέσεις — μέ δύο λόγια, ἀπό τήν ἀναγέννηση μιᾶς ἀληθινῆς πολιτικῆς σκέψης και πάθους, πού θά ἦταν ταυτόχρονα διαυγῆς ὡς πρὸς τά πορίσματα τῆς ἱστορίας τῶν δύο τελευταίων αἰῶνων. Τίποτα δέν μᾶς λέει πῶς αὐτό εἶναι μοιραῖο νά συμβεῖ· τίποτα δέν μᾶς λέει ὅμως ὅτι εἶναι και ἀδύνατο. Χωρίς μιᾶ τέτοια ἀναγέννηση οἱ δυτικές κοινωνίες θά πέσουν, στή χειρότερη περίπτωση, στήν ἐξουσία τῆς Ρωσίας· στήν καλύτερη, σέ ἕναν ἐφιάλτη ὄλο και πιό ἄσκημα κλιματιζόμενο.

ΠΕΝΤΕ ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ*

Θέλω πρῶτα νά ἐκφράσω ἐδῶ τήν εὐγνωμοσύνη μου πρὸς τούς πολωνούς φίλους πού ἀποφάσισαν ν' ἀναλάβουν τή μετάφραση και τή δημοσίευση στά πολωνικά τοῦ πρώτου αὐτοῦ τόμου τοῦ βιβλίου *Μπροστά στον πόλεμο*. Μετά ἀπό δικό τους αἴτημα ἐπίσης συνέταξα τίς λίγες σελίδες πού ἀκολουθοῦν, ὅπου προσπαθῶ νά ἐντοπίσω μέ συντομία τήν ἐξέλιξη κατά τά τελευταῖα πέντε χρόνια πού μᾶς χωρίζουν ἀπό τή δημοσίευση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. Ἐλπίζω πῶς ὁ πολωνός ἀναγνώστης δέν θά ξαφνιαστεῖ πού δέν θά μιλήσω γιά τήν Πολωνία· θά ἦταν ἀπλούστατα ἀλαζονικό ἀπό μέρος μου.

Θά προσπαθῆσω μονάχα ἐτοῦτο. Ὅταν ἔγινε τό πραξικόπημα τοῦ Γιαρουζέλσκι, πολλοί μοῦ εἶπαν: νά μιᾶ ἐπιβεβαίωση, σέ γελοιογραφικό βαθμό, τῶν θέσεών σας γιά τή στρατοκρατία, δηλαδή γιά τήν ἐξέλιξη τῆς Ρωσίας πρὸς ἕναν νέο τύπο καθεστῶτος ὅπου ὁ κυρίαρχος ρόλος ἀνήκει στή «στρατιωτική κοινωνία» (Στρατός, Μηχανισμός τῆς στρατιωτικῆς βιομηχανίας, τομεῖς τοῦ Κόμματος πού συνδέονται μαζί τους). Ὁ σοβαρός ἀναγνώστης τῶν σελίδων πού ἀκολουθοῦν θά ἀντιληφθεῖ χωρίς δυσκολία πῶς πρόκειται γιά μιᾶ πλήρη ἔλλειψη κατανόησης τῶν ἀπόψεών μου. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ κομμουνιστικοῦ καθεστῶτος πρὸς ἕνα καθεστῶς στρατοκρατικό χαρακτηρίζει εἰδικά τή Ρωσία και εἶναι συνδεδεμένη μέ ἰδιαίτερες κοινωνικές, ἱστορικές και ἄλλες συνθήκες αὐτῆς τῆς χώρας. Ἡ σημερινή Πολωνία δέν εἶναι μιᾶ στρατοκρατική κοινωνία και πολύ δύσκολα θά μπορούσε νά εἶναι. Ἐκεῖνο πού, ἀπό τήν ἄλλη, ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τό πραξικόπημα τοῦ Δεκέμβρη 1981 εἶναι τό ἄλλο μισό τῶν θέσεών μου: ἡ ἀπόλυτη σαπίλα τοῦ καθεστῶτος, ὅπως και στή Ρωσία, τό προπρωματικό στάδιο τοῦ ΚΚ, ἡ πλήρης ἀνικανότητά του νά αὐτομεταρρυθμιστεῖ, ἔστω και ἐπαφελούμενο ἀπό ἕνα τεράστιο κοινωνικό κίνημα ὥστε νά μεταβληθεῖ τοσοδᾶ λίγο γιά τό δικό του τό συμφέρον, ἡ ἀναγωγή τῆς «ἰδεολογίας» του σ' ἕνα κομπολόι λέξεις κενές ἀπό κάθε νόημα, πού ἀκόμη και τά ἐπίσημα φερέφωνα τήν προφέρουν μέ τήν ἄκρη ἄκρη τῶν χειλιῶν.

* Πρόλογος στήν πολωνική ἔκδοση τοῦ ἔργου *Μπροστά στον πόλεμο*, I, Aneks, Λονδίνο, 1985. Δημοσιεύτηκε μιᾶ ἰσπανική μετάφραση στήν *El Pais* (Μαδρίτη) στίς 19 Μαΐου 1985.

Στά τέλη τοῦ 1979 ὁ ρωσικὸς Στρατὸς εἰσέβαλε στὸ Ἀφγανιστάν, κατέλαβε σέ μερικές μέρες τίς μεγάλες πόλεις καί τίς κύριες ὁδοὺς ἐπικοινωνίας. Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1980 οἱ ἀπεργίες στήν Πολωνία ξεκινούσαν μιά διαδικασία πού ἐπρόκειτο νά καταλήξει στήν παραίτηση τοῦ Γκέρεκ καί στήν ἐπίσημη ἀναγνώριση τῆς Ἀλληλεγγύης. Τὸν Νοέμβρη τοῦ 1980 ὁ Ρόναλντ Ρίγκαν ἐκλέχτηκε πρόεδρος τῶν ΗΠΑ. Στίς 13 τοῦ Δεκεμβρίου 1981 ὁ στρατηγὸς Γιαρουζέλσκι κήρυξε «κατάσταση πολέμου» (πολέμου ἐνάντια στό λαό του, θά ἔλεγε ἡ Χάνα Ἀρεντ) καί ἔκλεισε στή φυλακὴ κατά χιλιάδες τοὺς ἀντιπολιτευόμενους τὸ καθεστῶς. Τὸν Νοέμβρη τοῦ 1982 ὁ Ἀντρόποφ διαδέχτηκε τὸν Μπρέζνιεφ. Τὸν Φλεβάρη τοῦ 1984 ὁ Τσερνιένκο διαδέχτηκε τὸν Ἀντρόποφ. Τὸν Νοέμβρη τοῦ 1984 ὁ Ρίγκαν διαδέχτηκε τὸν ἑαυτό του. Τὸν Μάρτη τοῦ 1985 ὁ Γκορμπατσόφ διαδέχτηκε τὸν Τσερνιένκο.

Ἵπῆρξε κάπου —ἐκτός ἀπὸ τὴν Πολωνία— σημαντικὴ ἀλλαγὴ σ' αὐτὴ τὴν περίοδο; Ἡ ἀπάντησή μου εἶναι πῶς, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ρωσοαμερικάνικης ἀντιπαράθεσης, τίποτα δέν ἔχει ἀλλάξει στήν οὐσία, πῶς οἱ ἴδιες βαθιές τάσεις ἐξακολουθοῦν νά ἐργάζονται καί νά διαπλάθουν τὴν πραγματικότητα.

Καμιά ἐξέλιξη τοῦ ρωσικοῦ συστήματος. Ἀκριβέστερα, τὸ σύστημα αὐτὸ βουλιάζει ὅλο καί περισσότερο σέ ὅλα ὅσα συνιστοῦν, μετὰ τὴν ἐξουδετέρωση τοῦ Χρυστοφ, τὰ χαρακτηριστικὰ του. Βρέθηκαν στή Δύση «σοβιετολόγοι» καί «κρεμλινολόγοι» ἀρκετὰ γελοιοὶ ὥστε νά δηλώσουν, κατὰ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ Ἀντρόποφ, πῶς θά ἀνοίγε μιά μεγάλη περίοδος οἰκονομικῶν καί πολιτικῶν μεταρρυθμίσεων. Σέ ὅσους ἤθελαν νά τοὺς ἀκοῦνε, ὁ Α. Ἀντλερ στή *Liberation* ἢ ὁ Τζέρι Χόου στίς ἀμερικάνικες ἐφημερίδες ἐξηγοῦσαν πῶς ὁ Ἀντρόποφ μέ τὴ μακροχρόνια σταδιοδρομία του ὡς ἐπικεφαλῆς τῆς Κά Γκέ Μπέ ἦταν τὸ πιὸ ἐνδεδειγμένο πρόσωπο γιὰ μιά πολιτικὴ φιλελευθεροποίηση τῆς Ρωσίας, μέ τὸν ἴδιο τρόπο πού ὁ οὐσιώδης ρόλος του στή συντριβὴ τῆς οὐγγρική ἐπανάσταση τοῦ 1956 τὸν προόριζε νά εἰσαγάγει στή Ρωσία τὴν «οὐγγρική ἐκδοχὴ» γιὰ τὸ σοσιαλισμό. Περιέργως, τὰ σχόλια ὅλων ὅσων στοιχημάτιζαν γιὰ τὴν «ἀλλαγὴ τῶν γενεῶν» στάθηκαν πολὺ πιὸ προσεκτικὰ κατὰ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ ἐφήβου Γκορμπατσόφ.

Αὐτὸ πού προσπάθησε ὥστόσο νά κάνει ὁ Ἀντρόποφ καί αὐτὸ πού πιθανῶς κάνει αὐτὴ τὴ στιγμή ὁ Γκορμπατσόφ δέν ἔχει τίποτα τὸ ὑπερβατικὸ. Δέν πρόκειται γιὰ «μεταρρύθμιση» τοῦ συστήμα-

τος, πρόκειται γιὰ κάπως περισσότερο καί κάπως καλύτερο χειρισμὸ τοῦ καρότου καί τῆς μαγκούρας —καί κυρίως τῆς μαγκούρας— ὥστε νά περιοριστοῦν κάπως οἱ παραλογισμοὶ τοῦ συστήματος. Ἡ «μεταρρύθμιση» τοῦ συστήματος εἶναι ἔξω ἀπὸ κάθε συζήτηση. Ἀσχετὰ ἀπὸ τίς ὁποιοσδήποτε σκέψεις γύρω ἀπὸ τίς ικανότητες ἢ τίς φιλοδοξίες τοῦ Γκορμπατσόφ ἢ ὁποιοσδήποτε ἄλλου, λείπουν γιὰ μιά τέτοια μεταρρύθμιση τόσο οἱ ἰδέες ὅσο καί τὰ πλαίσια καί οἱ κοινωνικὲς δυνατότητες. Πῶς νά ξεκινήσει κανεὶς, θά θέλαμε νά ρωτήσουμε αὐτοὺς τοὺς δωρεάν συμβουλάτορες, πῶς θά ξεκινούσατε ἐσεῖς γιὰ νά «μεταρρυθμίσετε» ἓνα καθεστῶς ὡς τὸ ρωσικὸ; Ἔχετε κάποια, ὁποιαδήποτε ἰδέα νά προτείνετε; Καί μέ τὴ βοήθεια ποιανοῦ; Ποῦ κρύβονται λοιπὸν τὰ μερικὰ ἑκατομμύρια στελέχη πού φλέγονται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία ν' ἀλλάξουν τὸ σύστημα, φτάνει νά τοὺς δώσουν πράσινο φῶς; Καί πῶς νά ξεπεραστεῖ τὸ σαμποτάζ, ἢ σιωπηρὴ μὰ λυσσαλέα ἀντίσταση σέ κάθε «μεταρρύθμιση», πού θά προερχόταν ὄχι μόνο ἀπὸ τίς μερικές δεκάδες ἑκατομμύρια προνομιοῦχους γραφειοκράτες μὰ τελικὰ ἀπ' ὅλο σχεδὸν τὸν κόσμο, σέ ὅλες τίς βαθμίδες τοῦ συστήματος, καθὼς ὅλοι τώρα τὴν κουτσοβγάζουνε κακὴν κακῶς, ἔχοντας σκάψει τὴ φωλιά τους, καί φοβοῦνται πάνω ἀπ' ὅλα μιὰν ἀλλαγὴ;

Τὸ σύστημα δέν μπορεῖ νά μεταρρυθμιστεῖ. Μπορεῖ νά ἐκραγεῖ ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς λαϊκῆς ἐξέγερσης. Μπορεῖ τὸ πολὺ πολὺ νά βουλιάξει —νά καταρρεύσει— ἐν τὸ ξεχαρβάλωμα τῆς μὴ στρατιωτικῆς κοινωνίας ξεπεράσει κάθε ὄριο. Δέν μπορεῖ νά αὐτομεταρρυθμιστεῖ εἰρηνικὰ: αὐτὸ δείχνει ἡ θεωρητικὴ ἀνάλυση αὐτὸ μαρτυροῦν οἱ διαδοχικὲς ἀποτυχίες τοῦ Μαλένκοφ καί τοῦ Χρυστοφ.

Κυρίως ὅμως ἡ ἰδέα πῶς τὸ καθεστῶς «θά ἤθελε» ἢ «θά ἔτεινε νά» αὐτομεταρρυθμιστεῖ εἶναι μιά ἀφελῆς δυτικὴ προβολή (πού στηρίζεται, ὅπως ὅλες οἱ προβολές, σέ μιὰ ἐπιθυμία). Νά αὐτομεταρρυθμιστεῖ γιὰ ποιὸ πράγμα, ἐνόψει τίνος στόχου; Γιὰ νά δώσει περισσότερὴ ἐλευθερία στὸν κόσμο; Μά τὸ καθεστῶς μισεῖ τὴν ἐλευθερία, εἶναι κατασκευασμένο ἔτσι ὥστε νά εἶναι ἀδύνατη. Γιὰ νά δώσει εὐημερία στίς μάζες; Μά γιὰ νά τὴν κάνουν τί; Γιὰ νά μάθουν νά ζητοῦν ὕστερα περισσότερα καί ἀλλιῶτικα πράγματα; Εἶναι τέλος πάντων τόσο δύσκολο νά καταλάβουν πῶς ἡ ἔνδεια (ἔτσι ὅπως ὀργανώνεται καί διοικεῖται στή Ρωσία) εἶναι ἓνα ὑπέροχο ὄργανο ἐλέγχου καί διαφθορᾶς —καθὼς καί ἓνα ἀπόλυτο σχεδὸν ὄπλο πολιτικῆς ἀποθάρρυνσης, ἀφοῦ ὁ δυνάμει ἀντιπολιτευόμενος, προτοῦ κἀν ὀδηγηθεῖ στό ψυχιατρικὸ ἴδρυμα ἢ στό στρατόπεδο συγκέ-

ντρωσης, δέν έχει τί νά φάει; Για νά βελτιώσει τήν παραγωγή; Μά εκεί όπου τό καθεστώς ενδιαφέρεται σ' αλήθεια για τήν ποσότητα καί τήν ποιότητα τής παραγωγής —στόν στρατιωτικό τομέα— κάνει τά δέοντα ώστε νά λειτουργεί ὁ Μηχανισμός: ἄμεσα καί ἔμμεσα προνόμια στους ὑπαλλήλους τῶν κλειστῶν ἐπιχειρήσεων», αὐστηροί ἔλεγχοι τής ποιότητας, εὐθύνη τῶν διευθυντῶν τής παραγωγῆς κτλ.

Τό σύστημα δέν εἶναι βέβαια «τέλειο» —πολύ ἀπέχει μάλιστα ἀπό κάτι τέτοιο— ἀναφορικά μέ τούς στόχους του. Μά, ἂν τό ἐξετάσουμε σέ συσχέτιση μέ τούς στόχους του, δέν έχει οὔτε ἀνάγκη οὔτε δυνατότητα νά μεταρρυθμιστεῖ. Ὁ μόνος του στόχος, ἡ μόνη του δυνατή προοπτική εἶναι ἡ ἐξάπλωση τής κυριαρχίας του. Μέ τόν ξεπεσμό τής ἰδεολογίας του καί τό παγκόσμιο ξεσκέπασμα τής τερατώδους πραγματικότητάς του, τό μέσο πού έχει γίνει βασικό γι' αὐτή τήν ἐξάπλωση εἶναι ἡ ὠμή Δύναμη. Ἀπό ἐδῶ πηγάζει ἡ ἀπόλυτη ὑποταγή τής παραγωγῆς, τής οἰκονομίας, τής κοινωνικῆς ζωῆς τής Ρωσίας στή συσσώρευση στρατιωτικῆς δύναμης καί στήν ἐξωτερική πολιτική.

Ἡ ὠμή Δύναμη ὡς αὐτοσκοπός, ἡ ὠμή Δύναμη για τήν ὠμή Δύναμη, έχει γίνει ἡ κεντρική «ἀξία» αὐτῆς τής κοινωνίας, ἡ κυρίαρχη φαντασιακή της σημασία. Αὐτό δέν ἰσχύει μόνο πρός τό ἐξωτερικό ἀλλά καί πρός τό ἐσωτερικό. Ἡ «ἐξουσία», μεγάλη ἢ ἐλάχιστη, γίνεται ταυτόχρονα μοναδικός στόχος τής ὑπαρξῆς καί μοναδικό μέσο για νά ἰκανοποιηθοῦν οἱ ἀνάγκες τοῦ ἀτόμου, ὅποιες κι ἂν εἶναι. Καί μ' αὐτό τόν τρόπο, φυσικά, τό καθεστώς αὐτό τείνει νά παράγει τόν ἀνθρωπολογικό τύπο ἀτόμου πού τοῦ ἀντιστοιχεῖ, ἐνός ἀτόμου πού ὀρίζεται ἀπό τόν κυνισμό, τήν ἀπουσία κάθε ἐνδοιασμοῦ, τή δίψα τής ἐξουσίας (ἀπ' αὐτήν τήν ἀποψη δέν έχει καμιά διαφορά, εἴτε πρόκειται για τόν γενικό γραμματέα τοῦ Κόμματος εἴτε για τόν ὀμαδάρχη ἐνός ἐργοστασίου). Τό ὅτι τά καταφέρνει, κατά δεκάδες ἑκατομμύρια, εἶναι ἐξω ἀπό κάθε ἀμφιβολία· ἀλλιῶς θά εἶχε καταρρεύσει ἐδῶ καί πολύν καιρό. Ἄν τώρα τό ἔχει καταφέρει για τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ρωσικοῦ πληθυσμοῦ, αὐτό εἶναι ἕνα ἄλλο ζήτημα, πού πρέπει νά παραμείνει ἀνοιχτό, ἀπό τό ὁποῖο ὁμως ἐξαρτᾶται κατά μεγάλο μέρος καί τό δικό μας μέλλον.

Ἡ πενταετής προεδρία Ρίγκαν δέν ἄλλαξε οὔτε κι αὐτή ὅτιδήποτε τό αἰσιῶδες στήν κατάσταση τοῦ δυτικοῦ κόσμου παρ' ὅλα τά

φαινόμενα καί τή ρητορική τοῦ «μεγάλου κοινωνοῦ» (δηλαδή τοῦ μεγάλου γκαφαδόρου)· ἀντίθετα, μάλλον πολλαπλασιάστηκαν τά σημάδια τής διαδικασίας τής ἀποσύνθεσής του. Ἀνάμεσα σ' αὐτά τά σημάδια —ἢ σ' αὐτά τά σύμβολα— βρίσκεται ἀναμφίβολα ἡ ἴδια ἢ θριαμβευτική ἐπανεκλογή τοῦ Ρίγκαν, ὅπως καί γενικότερα ἡ μετριότατη φάρσα πού οἱ διάφοροι Σκαπῖνοι οἱ ὁποῖοι «κυβερνοῦν» τίς δυτικές χῶρες τήν παρουσιάζουν μέ τό ὄνομα «πολιτική».

Ἡ ἀμερικάνικη οἰκονομία, ἀφοῦ γνώρισε τίς δύο χειρότερες μεταπολεμικές χρονιές της, τό 1981 καί τό 1982 (μέ ἀνεργία 10,5%, πού σημαίνει 20% για τούς Μαύρους καί 40 μέ 50% για τούς νεαρούς Μαύρους), εἰσήλθε καί πάλι σέ φάση ἀνθησης ἀπό τό 1983. Πῶς ὁμως; Μέ τήν κάλυψη ψαλμωδιῶν ἐναντίον τοῦ κείνσιανισμοῦ, μέσω μιᾶς ὑπερκεινσιανῆς πολιτικῆς πού ἀνέβασε τό ἔλλειμμα τοῦ προϋπολογισμοῦ σέ τέτοια ὕψη (6% τοῦ ἐθνικοῦ προϊόντος περίπου) πού δέν θά τολμοῦσε νά τά ὀνειρευτεῖ ὁ φανατικότερος κείνσιανός. Παρ' ὅλα αὐτά, μ' ἕνα τέτοιο ἔλλειμμα στόν προϋπολογισμό ἡ ἀνεργία παραμένει στό 7,5% στίς ΗΠΑ. Μέ ἐξάιρεση τήν Ἰαπωνία, ἡ οἰκονομία τῶν ἄλλων καπιταλιστικῶν χωρῶν εἶναι στάσιμη καί δέν φαίνεται πῶς ἡ ἀνεργία, πού φτάνει κιόλας στό 12% κατά μέσον ὄρο στίς χῶρες τής Κοινῆς Ἀγορᾶς, δέν θά συνεχίσει νά αὐξάνεται. Τό διεθνές νομισματικό καί χρηματιστικό σύστημα εἶναι τό ἴδιο εὐθραυστο ὅσο ποτέ. Στίς περισσότερες χῶρες τοῦ Τρίτου Κόσμου —ὅπου ἐκτυλίσσεται ἡ ἀληθινή ἀντιπαράθεση μέ τή Ρωσία— ἡ φτώχεια καί ὁ λιμός μεγαλώνουν.

Μά δέν θά ἐπεκταθῶ ἐδῶ στίς οἰκονομικές καί πολιτικές πλευρές τής ἀποσύνθεσης τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν (θά μιλήσω ἐκτενέστερα γι' αὐτό τό θέμα στόν δεύτερο τόμο τοῦ *Μπροστά στόν πόλεμο*). Θά περιορισθῶ στίς πολιτικοστρατιωτικές πλευρές τής ρωσο-αμερικανικῆς ἀντιπαράθεσης.

Ἐγινε πολὺς θόρυβος γύρω ἀπό τόν ἀμερικάνικο ἐπανεξοπλισμό ἐπί Ρίγκαν, καί ὅπωςδήποτε οἱ στρατιωτικές δαπάνες τής ΗΠΑ αὐξήθηκαν κατά πολύ. Θά ἀφήσω κατά μέρος τίς «συγκρίσεις» μέ τίς ρωσικές στρατιωτικές δαπάνες —συγκρίσεις πού, ὅπως ἔδειξα στό *Μπροστά στόν πόλεμο*, δέν ἔχουν κανένα νόημα. Τό ζήτημα εἶναι: πού πᾶνε καί σέ τί χρησιμεύουν αὐτές οἱ δαπάνες; Ἄς ξεχάσουμε ἐπίσης πῶς κάθε μέρα οἱ ἀμερικάνικες ἐφημερίδες δημοσιεύουν νέα σκάνδαλα (πού εἶναι ὀλοφάνερο πῶς ἔχουν πάψει πιά νά θεωροῦνται σκάνδαλα σέ μιά μπλαζέ Ἀμερική) γύρω ἀπό τό ἀμερικάνικο στρατιωτικό procurement. Ποιός θά μπορέσει ποτέ νά ὑ-

πολογίσει ποιο μέρος από τις στρατιωτικές πιστώσεις των ΗΠΑ ξοδεύτηκε για την αγορά καθισμάτων W. C. για τα αεροπλάνα προς 800 δολάρια το κομμάτι, σφυριών τιμολογημένων στα 200 δολάρια (των ίδιων που κοστίζουν 1 ή 2 δολάρια στο μαγαζί της γωνίας) ή για τις αποδοχές των δικηγόρων που υπερασπίζονται τις εταιρείες που παράγουν στρατιωτικό υλικό ενάντια στις κατηγορίες κατάχρησης ή υπερτιμολόγησης σε βάρος του αμερικάνικου Κράτους; 'Ο απόλογισμός του αμερικάνικου «έπανεξοπλισμού» επί Ρίγκαν είναι απλός: με εξαίρεση το μερικό βούλωμα των τρυπών στους τομείς των ανταλλακτικών, των πυρομαχικών και της εκπαίδευσης του προσωπικού (ή κατάσταση των αμερικάνικων ένοπλων δυνάμεων από τις τρεις αυτές απόψεις ήταν αξιοθρήνητη τό 1980) και μιά αύξηση του ναυτικού που δεν έχει στρατηγική έννοια (πρβ. E.N. Λούτβακ, «'Ο ναυτισμός στην άμυντική πολιτική του προέδρου Ρίγκαν», στο *Stratégies Navales et Dissuasions*, έκδ. CNRS, Παρίσι 1985), πρόκειται για μιά αύξηση των παραγγελιών υλικού που δεν διέπεται από κανένα συνολικό σχέδιο, από καμιά στρατηγική σύλληψη. Πρόκειται πάντα για τό καπιταλιστικό φαντασιακό στοιχείο (και τό μαρξιστικό, εννοείται): (α) όλα τά προβλήματα μπορούν να λυθούν μ' έναν έπαρκή αριθμό δολαρίων, γιατί (β) με τά δολάρια αγοράζεται (ή κατασκευάζεται) ή τεχνική, και με την τεχνική λύνονται όλα. 'Υπάρχει χαώδης διαφορά ανάμεσα στο να έχεις μιά πολιτική και μιά στατηγική και να τους παρέχεις τά ένδεικνυόμενα μέσα και στο να συσσωρεύεις τά μέσα (ή μάλλον τις πιστώσεις από τον προϋπολογισμό) χωρίς καμιά πολιτική και στρατηγική ιδέα. Τυπική σε βαθμό γελοιότητας, απ' αυτήν την άποψη, είναι ή υπόθεση του πυραύλου MX που ή κατασκευή του, τά σχέδια και τά χαρακτηριστικά του αποφασίστηκαν, ύστερα ματαιώθηκαν, ύστερα τροποποιήθηκαν τουλάχιστον δέκα φορές και τελικά βρίσκονται στο στάδιο της κατασκευής, μιά στις μισές ποσότητες από εκείνες που είχαν προβλεφθεί στο ξεκίνημα και μ' έναν τρόπο ανάπτυξης που έρχεται σε ριζική αντίφαση προς τις αρχικές αίτιολογήσεις της παραγωγής του. 'Όπως λέει αρκετά όμορφα ο Λούτβακ, οι αμερικάνικες στρατιωτικές δαπάνες «έχουν να κάνουν περισσότερο με ένα πολιτιστικό παρά με ένα στρατηγικό φαινόμενο».

'Η ανισορροπία μεταξύ Ρωσίας και ΗΠΑ δεν «διορθώθηκε» από την κυβέρνηση Ρίγκαν. Στόν συμβατικό τομέα ή κατάσταση δεν έχει μεταβληθεί: στόν πυρηνικό δεν μπορεί να μεταβληθεί (δεν παίρνω στα σοβαρά τον «πόλεμο των άστρων»), με εξαίρεση ό,τι

άφορα τις εταιρείες που ήδη ενοούνται από τις σχετικές πιστώσεις). 'Η συμβατική ύπεροχή των Ρώσων στο ευρωπαϊκό μέτωπο παραμένει συντριπτική. Δεν προκύπτει μόνο από τους αριθμούς. Για να αναφέρω μερικές μόνο συνιστώσες: ή Ρωσία έχει τό τεράστιο πλεονέκτημα να μπορεί να δρᾶ «μέσα από τις έσωτερικές γραμμές» της. Για να καταλάβουμε τί θα πεί αυτό πρακτικά (και πόση είναι ή εξαπάτηση που διαρκώς συντηρούν οι δημοσιογράφοι και οι «έμπειρογνώμονες»), αρκεί να συνειδητοποιήσουμε πως οι καταμετρήσεις δυνάμεων που διαβάζουμε προσθέτουν συνήθως τά πρόβατα και τά έρίφια, τις τουρκικές, έλληνικές, ιταλικές, πορτογαλικές και νορβηγικές μεραρχίες στις μεραρχίες που σταθμεύουν στη Γερμανία. Λές και θά ήταν δυνατό ποτέ να πάρουν μέρος οι πρώτες σε μιά μάχη στόν Έλβα! 'Η λές και θά ήταν δυνατό ποτέ οι άγγλικές, καναδικές ή αμερικάνικες μεραρχίες που δεν βρίσκονται κιόλας στην Ευρώπη να μεταφερθούν εκεί —τή στιγμή που θά άρκαυσε ένας μικρός αριθμός βομβών μικρής ισχύος ή ακόμα και άστρηρά συμβατικοί βομβαρδισμοί σε σημαντική ποσότητα στο Άμβούργο, τό Ρόττερταμ, την Άμβέρσα, τή Χάβρη και τό Μπορντό για ν' απομονωθεί τελείως ή ήπειρος. Κατά δεύτερο λόγο, υπάρχει ένας ρωσικός Στρατός απέναντι σ' ένα παρδαλό στο έπακρο μωσαϊκό από «άτλαντικές» μεραρχίες, με διαφορετικά όπλα «μη άμοιβαίου χειρισμού» [inter-opérables] (βλ. International Institute for Strategic Studies, *The Military Balance 1984-1985*, σ. 148-151). Κατά τρίτο λόγο, όταν ξέρουμε ποιο είναι τό «ήθικό» των ευρωπαϊκών πληθυσμών, δεν μπορούμε παρά να διατηρούμε τις μεγαλύτερες άμφιβολίες όσον άφορα τή συμπεριφορά των σταθμευμένων στη Γερμανία μεραρχιών κατά τή μάχη. Αναφέρονται συχνά στις χώρες του Συμφώνου της Βαρσοβίας, εκτός από τή Ρωσία, και λένε πως ούτε και αυτών οι στρατιώτες θά μάχονταν. Ξεχνᾶνε όμως πως τό ρωσικό έπιτελείο δεν έχει κανένα λόγο να τους χρησιμοποιήσει σε άλλες επιχειρήσεις πέρα από τό να άστυνομεύουν τις δικές τους χώρες —όπως συμβαίνει ήδη από τώρα με τον πολωνικό στρατό. Τέλος, άποσιωπαύν μονίμως τό ότι ή «ανάπτυξη» των συμμάχων στη Γερμανία άποτελεί τό παράδειγμα ακριβώς εκείνου που δεν πρέπει να γίνεται: τουλάχιστον από την εποχή του Κλάουζεβιτς αυτή ή «άμυνα ζώνης» καταδικάζεται σαν ή πιό ήλίθια μορφή άμυνας. 'Η ανάπτυξη όμως αυτή έπιβάλλεται στη διοίκηση του NATO από τις συμβάσεις με τή Δ. Γερμανία, που άπαγορεύουν στις δυνάμεις του NATO να εγκαταλείψουν με τή θέλησή τους ένα

ὁποιοδήποτε κομμάτι τοῦ γερμανικοῦ ἐδάφους. Αὐτό εἶναι σά νά ὑποχρεώσεις ἕναν πυγμάχο νά ἀγωνιστεῖ, ἀφοῦ πρῶτα τοῦ καλοτσιμεντάρεις τά πόδια στήν ἐξέδρα.

Ἐννοεῖται βέβαια πῶς ἡ ὑπόθεση ἑνός ἀληθινοῦ πολέμου πού θά περιοριζόταν στά συμβατικά μέσα —ἀκόμη κι ἂν ἦταν σημαντικά βελτιωμένα— δέν ἔχει κανένα ἐνδιαφέρον. Διότι εἴτε οἱ ΗΠΑ δέν θά δέχονταν μέ κανέναν τρόπο νά πέσει ἡ Εὐρώπη στά χέρια τῶν Ρώσων —ὅποτε θά εἶχαμε ἄμεσο καί κεραυνοβόλο κατρακύλισμα πρὸς τά πυρηνικά ὄπλα· εἴτε οἱ ΗΠΑ θά ὑποχωροῦσαν μπροστά σ' ἕνα τέτοιο ἐνδεχόμενο, ὅποτε οἱ ἐπιχειρήσεις στήν Εὐρώπη θά κρατοῦσαν πάρα πολύ λίγο, ἂν γινόντουσαν καί καθόλου.

Ἐννοεῖται βέβαια ἐπίσης πῶς τό ζήτημα τῆς ἀντιπαράθεσης ἀνάμεσα στή Ρωσία καί σ' αὐτό πού ἔχει ἐπικρατήσει νά ὀνομάζεται «Δύση» δέν ἦταν ποτέ ἕνα στρατιωτικό ζήτημα μέ τήν αὐστηρή ἔννοια, τουλάχιστον ἀπό τότε πού ἡ Ρωσία ἀπέκτησε κι ἐκεῖνη πυρηνικά ὄπλα. Ἡ οὐσιαστική ἀντιπαράθεση εἶναι πολιτική, κοινωνιολογική καί ψυχολογική καί ἀπό αὐτή τήν ἀποψη, πού εἶναι καί ἡ μόνη ἀποφασιστική, τίποτα δέν ἔχει ἀλλάξει ἀπό τό 1980. Ἀπό τή μιά μεριά ὑπάρχει μιά Αὐτοκρατορία πού ἐντείνει ὅλες τῆς τίς δυνάμεις πρὸς τήν ἰσχύ καί τήν ἐπέκταση (ὅποιες κι ἂν εἶναι οἱ ἐσωτερικές ἀντιφάσεις τῆς καί ἡ ἀντίσταση τῶν λαῶν πού ἔχει ὑποδουλώσει). Ἀπό τήν ἄλλη, ὑπάρχει μιά πλαστή «συμμαχία» πού κατατρώγεται ἀπό ἐσωτερικές ἀντιδικίες, πού τά μέλη τῆς θέλουν κυρίως νά προστατεύονται ἀπό τίς ΗΠΑ, ἐνῶ τά ἴδια θά κάνουν τό ἐλάχιστο δυνατό καί παράλληλα θά διαμαρτύρονται καί θά κατακρίνουν αὐτή τήν «προστασία». Ἀρκεῖ νά σκεφτοῦμε τό ἐξῆς ἀπλό γεγονός: ἡ Γαλλία καί ἡ Γερμανία, μόνες τους κατά πάσα πιθανότητα, μαζί μέ τή Μεγάλη Βρετανία ὅπωςδήποτε, δέν θά εἶχαν καμιάν ἀνάγκη τήν «προστασία» τῶν ΗΠΑ, ἂν ἤθελαν νά κάγουν σ' ἀλήθεια ὅ,τι χρειάζεται γιά νά ἀντιμετωπίσουν τή Ρωσία. Τήν ἴδια στιγμή ὅμως πού φλυαροῦν γιά τήν ἐνότητα τῆς Εὐρώπης, ἡ ΕΟΚ περνάει δύο κρίσεις τό χρόνο μέ αἰτία μερικούς τόνους ψάρια ἢ μερικά σαντίμ σχετικά μέ τήν τιμή τοῦ γάλατος —ὅταν ταυτόχρονα ἐπιδοτεῖ πλουσιοπάροχα τίς ἐξαγωγές βουτύρου πρὸς τή Ρωσία.

Σ' αὐτό ὅμως τό ἐπίπεδο, στό πολιτικό δηλαδή, καί χωρίς ν' ἀναφερθοῦμε στούς «φιλανδρικούς» πειρασμούς ἑνός ἱκανοῦ μέρους τῶν κυρίαρχων στρωμάτων στήν Εὐρώπη, ἡ οὐσία παίζεται στόν Τρίτο Κόσμο —καί ἡ πλήρης χρεοκοπία τῶν δυτικῶν κυβερνήσεων

εἶναι ἐξόφθαλμη ἐδῶ. Τό Διεθνές Νομισματικό Ταμεῖο, ἂν ἦταν ὄργανο τῆς Κά Γκέ Μπέ, δέν θ' ἀκολουθοῦσε ἄλλη πολιτική ἀπ' αὐτήν πού ἀκολουθεῖ τώρα: νά σπρώχνει τούς πληθυσμούς τῶν ὑπανάπτυκτων χωρῶν πρὸς τήν ἀνεργία καί τό λιμό. Ἡ ἀφγανική ἀντίσταση ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ στόν ἑαυτό τῆς, καί ἡ Ρωσία καταφέρει σ' αὐτή τή χώρα αὐτό πού καμιά αὐτοκρατορική δύναμη δέν εἶχε ποτέ πετύχει: νά ἐλέγχει τίς πόλεις καί τίς ὁδοὺς ἐπικοινωνίας. Οἱ Ρῶσοι μπορεῖ νά μή νίκησαν στό Λίβανο, μά οἱ Δυτικοί ἠττήθηκαν μέ τά ὄπλα τους. Στίς Φιλιππίνες τώρα ἀρχίζει τό παιχνίδι. Μετά τίς ὑποτιθέμενες συμφωνίες ταυτόχρονης ἀποχώρησης, ὁμολογεῖται τώρα πῶς οἱ Λίβυοι ποτέ δέν εἶχαν ἐγκαταλείψει τό βόρειο μισό τοῦ Τσάντ. Εἶναι ἀνάγκη νά θυμίσουμε πῶς οἱ δυτικές κυβερνήσεις δέν ἀντέδρασαν στήν ἐγκαθίδρυση τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας στήν Πολωνία, παρά μόνο στά λόγια; Ἡ ἀνικανότητα, ἡ κοντοθωριά, ἡ ἱστορική μυωπία τῶν ἡγετικῶν στρωμάτων τῶν δυτικῶν χωρῶν ἔχουν ἀκόμα περισσότερο βάρος ἀπό τήν ἀποψη τῆς ἱστορικῆς τους σημασίας στό βαθμό πού συνοδεύονται ἀπό μιά ὄλο καί πιό προχωρημένη ἀποπολιτικοποίηση καί ἰδιωτικοποίηση τῶν πληθυσμῶν, ἀπό μιά ἔκλειψη τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς συγκρούσεως στίς βιομηχανικές χώρες, πού ἀφήνει ἐλεύθερο τό πεδίο στόν ἀνορθολογισμό τοῦ συστήματος καί στήν ἀνευθυνότητα τῶν ἡγετῶν.

Ἐπὶ αὐτῆς ἐλπίδα, καί πού βρίσκεται;

Γιά τά οὐσιώδη δέν ὑπάρχουν προβλέψεις στήν ἱστορία. Αὐτό σημαίνει ἐπίσης πῶς δέν μποροῦμε νά περάσουμε τήν ἀνθρωπότητα τοῦ σήμερα ἀπό κέρδη καί ζημιές, νά ἀποφασίσουμε πῶς ἔχει δεχτεῖ ὀριστικά τήν ἀνοιχτή δουλεία τῆς ρωσικῆς στρατοκρατίας ἢ τήν πιό λεπτή καί πιό καμουφλαρισμένη δουλεία ἑνός κλιματιζόμενου ἐφιάλτη —ὄλοένα περισσότερο ἐφιάλτη καί ὄλοένα λιγότερο κλιματιζόμενου. Μᾶς τό δείχνει ἐδῶ καί πέντε χρόνια —ὅπως καί ἐδῶ καί τριάντα χρόνια— ἡ Πολωνία. Τό ἴδιο καί ἡ ἀντίσταση τοῦ ἀφγανικοῦ λαοῦ. Εἶδαμε πρόσφατα στή Βραζιλία ὁμάδες φτωχῶν ἀνθρώπων, χωρίς δουλεία, ἐλάχιστα ἀκαλλιέργητων, νά προτιμοῦν νά διαδηλώσουν ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας παρά γιά τοὺς μισθοὺς ἢ γιά δουλεία. Σέ ὅλη τή Λατινική Ἀμερική σίγουρα σημάδια δείχνουν πῶς οἱ ἀνθρώποι ἀρχίζουν νά ξεφεύγουν ἀπό τό ψεύτικο δίλημμα στό ὁποῖο οἱ δύο ὑπερδυνάμεις εἶχαν ὡς τώρα καταφέρει, μέ πλήρη ἀντικειμενική συνεργία, νά τοὺς ἐγκλωβίσουν: ἂν θέλετε ν'

ἀγωνιστείτε ἐνάντια στό στάτους κβό, πρέπει νά συμμαχήσετε μέ τούς κομμουνιστές καί τή Ρωσία· ἄν δέν θέλετε τούς κομμουνιστές καί τή Ρωσία, πρέπει νά ταχθεῖτε στό πλευρό τῶν πλουσίων καί τῆς Ἀμερικῆς.

Ἡ κοινή πιά χρεοκοπία τῆς μαρξιστικῆς καί τῆς φιλελεύθερης ἰδεολογίας ἔχει πάρει πολύ γενικότερη —καί ἴσως ἐντονότερη— ἔκταση στή ἐκβιομηχανισμένες χῶρες. Ἀποκρύβεται στίς μέρες μας ἀπό τήν ἐπίπλαστη ἀναγέννηση ἑνός «φιλελευθερισμοῦ» πού ἔχει τήν πηγή του στήν ἀπόπειρα τῶν κυρίαρχων στρωμάτων, μετά τόν πληθωρισμό, τήν κρίση τοῦ πετρελαίου καί τούς κλυδωνισμούς τοῦ διεθνoῦς νομισματικοῦ συστήματος, νά ἐπανακτήσουν ἕναν σχετικό ἔλεγχο στήν οἰκονομία τους καί νά ξαναμεταβάλουν τήν κατανομή τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος σέ βάρος τῶν μισθωτῶν, ἀπόπειρα πού ἐνισχύθηκε σημαντικά ἀπό τήν ἀντίδραση τῶν πληθυσμῶν ἐνάντια στήν αὐξανόμενη κρατικοποίηση καί γραφειοκρατικοποίηση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. (Χρειαζόταν ἡ πολιτική εὐφυΐα τῶν γάλλων «σοσιαλιστῶν» γιά νά μήν καταλάβουν πῶς αὐτό ἦταν τό νόημα τόσο τῶν «δεξιῶν» ὅσο καί τῶν «ἀριστερῶν» κινημάτων ἐδῶ καί εἴκοσι χρόνια καί γιά νά ὀλοκληρώσουν τήν κατάρτισή τους στά μάτια τῆς κοινῆς γνώμης μέ τήν ἀπόπειρά τους νά ἐντείνουν τόν κρατικό ἔλεγχο στό σχολικό σύστημα.) Μά ὁ φιλελευθερισμός αὐτός δύσκολα θά μπορέσει νά ἐπιζήσει μπροστά στή θέα τῶν ἀποτελεσμάτων του, ὅταν θ' ἀρχίσουν νά ἐμφανίζονται ξεκάθαρα: αὐξανόμενη ἐξαθλίωση γιά τή μεγάλη πλειοψηφία τῶν ὑπανάπτυκτων χωρῶν, αὐξανόμενη ἀνεργία στίς ἐκβιομηχανισμένες χῶρες, διαρκῆς ἀπειλή κατάρρευσης τοῦ διεθνoῦς νομισματικοῦ καί χρηματιστικοῦ συστήματος.

Ὁ πρῶτος μέγας ἀγνωστος ὄρος ἀφορᾶ τό τί θά συμβεῖ στούς πληθυσμούς τῶν ἐκβιομηχανισμένων χωρῶν, ὅταν διαλυθεῖ ὁ καπιταλιστικός ριζικισμός, τοῦ θάτσερισμοῦ καί τῶν διαφόρων ἀπομιμήσεών τους. Θά βροῦν τή δύναμη νά δημιουργήσουν ἕνα νέο πολιτικό κίνημα, νά ἐξαλείψουν τήν καπιταλιστική καί σοσιαλιστική γραφειοκρατία, νά προχωρήσουν πρὸς τήν ὁδὸ τῆς αὐτοκυβέρνησης;

Ὁ δεύτερος μέγας ἀγνωστος ἀφορᾶ προφανῶς τόν ρωσικό λαό. Ὡς πότε θά ὑπομένει τήν καταπίεση καί τήν ἐξαθλίωση πού τοῦ ἐπιβάλλει τό καθεστῶς; Σέ ποιό βαθμό ἔχει ἤδη ἐξατομικευτεῖ τελείως ἢ ἔχει παγιδευτεῖ ἀπόλυτα μέ τόν μεγαλορωσικό σοβινισμό, τήν ἀναβίωση τοῦ ὁποίου προσπαθεῖ τό καθεστῶς νά πετύχει μέ κάθε τρόπο;

Παρ' ὅλη τήν τεράστια διαφορὰ τῶν καταστάσεων ὅσον ἀφορᾶ τήν πρώτη ἀλλά καί τή δεύτερη ἀπ' αὐτές τίς περιπτώσεις, ἡ ἀπίστευτη ἀντίσταση τοῦ πολωνικοῦ λαοῦ καί ἡ ἱκανότητά του νά ἐφευρίσκει, στίς χειρότερες συνθήκες, τρόπους πού ἐμποδίζουν τόν Γιαρουζέλσκι νά ἐδραιώσει τόν ἔλεγχο του στή χώρα δείχνουν πῶς ὁ ἀγῶνας γιά τήν ἐλευθερία ἐξακολουθεῖ νά διατηρεῖ ὅλο τό νόημά του —πῶς δέν πρέπει νά ἐλπίζουμε στήν ἐλευθερία μά νά δουλέψουμε καί νά πολεμήσουμε γι' αὐτήν.

Παρίσι, 5 Μαΐου 1985

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΚΑΙΡΟΣ
ΤΟΥ Κ. ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ
ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 2000
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΥΨΙΛΟΝ/*ΒΙΒΛΙΑ*

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
Τζαβέλλα 15, 106 81 'Αθήνα, τηλ.: 38.38.257, fax: 38.40.349
www.ypsilon.gr

ISBN 960-7949-21-8

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

- Ἡ Οὐγγρική ἐπανάσταση 1956, 1979*
Τό ἐπαναστατικό πρόβλημα σήμερα, 1984
Ἡ Γραφειοκρατική κοινωνία, I, 1985
Ἡ Γραφειοκρατική κοινωνία, II, 1985
Ἡ πείρα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, I, 1984
Ἡ πείρα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, II, 1984
Ἐπάρχει σοσιαλιστικό μοντέλο ἀνάπτυξης; 1984
Μπροστά στον πόλεμο, 1986
Ἡ γαλλική κοινωνία, 1986
Τό περιεχόμενο τοῦ σοσιαλισμοῦ, 1986
Ἡ ἀρχαία ἐλληνική δημοκρατία, 1986
Σύγχρονος καπιταλισμός καί ἐπανάσταση, 1987
Καιρός, 1987
Πρώτες δοκιμές, 1988
Οἱ ὁμιλίες στην Ἑλλάδα, 1990
Τά σταυροδρόμια τοῦ λαβύρινθου, 1991
Ὁ θρυμματισμένος κόσμος, 1992
Ἀνθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία, 1993
Χώροι τοῦ ἀνθρώπου, 1995
Ἡ "ὀρθολογικότητα" τοῦ καπιταλισμοῦ, 1998
Ἡ ἀνοδος τῆς ἀσημαντότητας, 1999

ὑψιλον / βιβλία

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

*μπροστά
στον
πόλεμο*

ύψιλον / βιβλία

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

*ή άρχαία
έλληνική δημοκρατία
καί ή σημασία της
για μάς σήμερα*

ύψιλον / βιβλία

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

τό
περιεχόμενο
του
σοσιαλισμού

ὑψιλον / βιβλία